

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2007

З М І С Т

CONTENTS

СКОРИЙ С.А. Олексій Іванович Тереножкін — 3
видатний археолог ХХ ст. (до 100-річчя від дня народження)

SKORYJ S.A. Oleksiy Ivanovych Terenozhkin —
The Outstanding Archaeologist of the 20th c. (to the 100th Anniversary)

Статті

ЛЕСКОВ О.М., КРАВЧЕНКО Е.А. Гряда А мо- 11
гильника кизил-кобинської культури Уркуста I у Південно-Західному Криму

ПЕЛЯШЕНКО К.Ю., ГРЕЧКО Д.С. Ліпний по- 22
суд населення сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби

БУЙСЬКИХ А.В. До вивчення планувальної 38
структури житлового будинку в VII кварталі Херсонеса

МАГОМЕДОВ Б.В. Ольвія і варвари в пізньо- 47
античний період

РЕЙДА Р.М. До питання про морський похід 54
варварських народів Північного Причорномор'я 269 р. н. е.

КОЗАК О.Д., ШУЛЬЦ М. Палеопатологія та ді- 60
агностика цинги (на антропологічних матері- алах із давньоруського Києва)

Articles

LESKOV O.M., KRAVCHENKO E.A. Ridge A 11
in the Cemetery Urkusta I of Kyzyl-Koba Culture in South-Western Crimea.

PELYASHENKO K. Yu., HRECHKO D.S. Hand- 22
made Pottery of the Population of Forest Steppe Siverskyj Donets River Region in Scythian Times

BUYSKYKH A.V. To the Study of the Planning 38
Structure of the House in the City-block VII in Chersonesos

MAHOMEDOV B.V. Olbia and the Barbarians in 47
the Late Ancient Period

REYDA R.M. To the Issue about Naval Campaign 54
by the Barbarian Peoples of the North Coast of the Back Sea in 269 AD

KOZAK O.D., SHULTS M. Paleopathology and 60
Diagnostics of Scurvy (based on the anthropological materials from Ancient Rus Kyiv)

Київські старожитності

ПАВЛОВА В.В. Сторінки життя та наукова ді- 70
яльність В.Є. Козловської

Antiquities of Kyiv

PAVLOVA V.V. Pages of Life and Scientific 70
Activity of V.Ye. Kozlovska

Дискусії

ГЕРШКОВИЧ Я.П., САНЖАРОВ С.М. Мергелева гряда — нова археологічна сенсація?

Discussions

84 HERSHKOVYCH Ya.P., SANZHAROV S.M. Marl Ridge: a New Archaeological Sensation?

На допомогу вчителю

КАЗАКЕВИЧ Г.М. Кельти за межами «кельтського світу»: моделі етнокультурної взаємодії на периферії латенської культури

Educational Page

87 KAZAKEVYCH H.M. The Celts beyond the «Celtic World»: Patterns of Ethnic and Cultural Relations at the Periphery of La Tène Culture

Рецензії

МОСЯКІН С.Л., БЕЗУСЬКО Л.Г. Рец.: Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури

КОЛИБЕНКО О.В. Рец.: Великое княжество Рязанское: историко-археологические исследования и материалы

ВОЗНИЙ І.П. Рец.: Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.)

Book Review

97 MOSYAKIN S.L., BEZUSKO L.H. Re.: Pashkevych H.O., Videyko M.Yu. Field-crop Cultivation of Tribes of Trypillya Culture.

100 KOLYBENKO O.V. Re.: The Great Ryazan Principality: Historical and Archaeological Research and Materials

103 VOZNYJ I.P. Re.: Pyvovarov S.V. Mediaeval Population of the Area Between Upper Prut River and Middle Dnister River (the 11th — the first half of the 13th cc.)

Хроніка

До ювілею Ірини Тимофіївни Кругликової
До 70-річчя Володимира Кузьмича Міхеєва

ТАТАРИНОВ С.Й. Археологія в Артемівському музеї у 1920—1930-х роках

СКОРИЙ С.А., ПОЛТАВЕЦЬ В.І., КРОПОТОВ В.В., ПАВЛОВА С.Ф. Ювілейна конференція «Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна»

БОЛТРИК Ю.В., ФІАЛКО О.Є. Від Байкалу до Балатону. Втілення німецького наукового проекту

Віталій Миколайович Даниленко

Наші автори

Список скорочень

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2007 р.

News Review

107 To the Jubilee of Iryna Tymofiyivna Kruglykova

108 To the 70th Anniversary of Volodymyr Kuzmich Mikheyev

110 TATARYNOV S.Yo. Archaeology at the Museum of Artemivsk in 1920—1930-s.

111 SKORYJ S.A., POLTAVETS V.I., KROPOTOV V.V., PAVLOVA S.F. Jubilee Conference «Early Iron Age of Eurasia: To the 100th Anniversary of O.I. Terenozhkin»

116 BOLTRYK Yu.V., FIALKO O.Ye. From Lake Baikal to Lake Balaton. Realization of German Research Project

119 Vitaliy Mykolayovych Danylenko

120 Our Authors

121 Abbreviations

122 Index of Publications in «Arhaeology» Journal in 2007

**ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ ТЕРЕНОЖКІН —
ВИДАТНИЙ АРХЕОЛОГ ХХ ст.
(до 100-річчя від дня народження)**

Масштаби діяча археологічної науки оцінюють не лише за широтою та глибиною проблематики, ним розробленої, а й за розмахом його польової роботи, її географії, що й визначають вищезгадані дослідницькі діапазони. В цьому сенсі доля та наукова діяльність професора Олексія Івановича Тереножкіна, 100-річчя від дня народження якого святкують цього річ Інститут археології НАН України, Відділ археології раннього залізного віку ІА НАН України та й усе широке археологічне коло, — показові й багато в чому повчальні.

Про життєвий шлях та наукову діяльність О.І. Тереножкіна написано немало, принаймні в Україні (Лесков 1967; Мозолевський, Черненко 1978; Алексей Иванович Тереножкин 1982, с. 297—298; Березанская 1987; Мозолевский, Мурзин, Черненко 1987; 60 років Інституту археології... 1994, с. 35—40; Мурзин 1996; 1998; Черняков 1998; Скорий 2005, с. 7—8; Скорый 2005, с. 253—257). Останнім часом невеличкою книгою опубліковано й щоденникові записки самого Олексія Івановича, а також частину епістолярної спадщини, що належить до різних періодів його життя (Из жизни Алексея Тереножкина 2007). Утім у цей ювілейний рік, безумовно, необхідно згадати життєві віхи О.І. Тереножкіна, закономірно сконцентрувавши основну увагу на його дослідницькій роботі.

Олексій Іванович Тереножкін народився 26 листопада 1907 р. у невеличкому заволзькому степовому містечку Ніколаєвськ (пізніше — Пугачов) Саратовської обл. у родині книготорговця, купця другої гільдії Івана Олександровича Тереножкіна. Він мав старшого на 2 роки брата Олександра, у майбутньому відомого вченого-аграрія. Початкову освіту Олексій здобув у церковно-приходській школі, потім у гімназії, яку незабаром було реорганізовано в середню школу (на той час із 9-річним терміном навчання), яку закінчив 1926 р. Олексію Тереножкіну вже з раннього дитинства були притаманні неймовірна цілеспрямованість і наполегливість у досягненні поставлених цілей. Інтерес до давньої історії та археології у нього прокинувся досить рано. Однією з перших книжок, яку він прочитав, була «Боротьба за

вогонь» Дж. Роні (Старшого). За спогадами самого Олексія Івановича, він у 1919—1920 рр. (у віці 12—13 років) виявив на берегах р. Великий Іргіз поселення бронзового віку (зрубної культури). Безумовно, саме тоді зародилася любов до польової археологічної роботи, якій Тереножкін був вірним протягом усього життя й суттєво вдосконалив її методику.

Голод у Поволжі 1921 р., від якого родина Тереножкіних рятувалася до 1923 р. в Україні (в с. Пеньківка та Жмеринці), перервав шкільні заняття та пошуки археологічних пам'яток. Повернувшись до Пугачова, Тереножкін почав активно співпрацювати з Пугачовським краєзнавчим музеєм і проводити активні археологічні розвідки. В результаті він разом із завідувачем музею К.І. Журавльовим у 1928 р. склав детальну карту поселень зрубної культури в Пугачовському повіті.

У 1926 р., після закінчення школи, в житті 19-річного Олексія Тереножкіна відбулася знакова подія, що й визначила його подальшу долю: він познайомився з професором В.В. Гольмстен і взяв участь в археологічній розвідці Вищих курсів при Самарському товаристві краєзнавства, яку проводили на території на схід від м. Самара, по річках Самара та Кінешмо. Восени того року О.І. Тереножкін вступив на археолого-етнологічне відділення згаданого навчального закладу. Так почалося оволодіння професією археолога. У 1927 р. О.І. Тереножкін здійснив розкопки на двох селищах зрубної культури — Успенському та Клопихинському, а також дослідив кілька курганів доби бронзи в групах уздовж правого берега р. Мокра Клопиха.

Після закінчення курсів Тереножкін у 1928 р. перейшов на історико-археологічне відділення етнологічного факультету при Першому Московському державному університеті, закінчив його в 1930 р., таким чином завершивши археологічну освіту. Науковими керівниками О.І. Тереножкіна в студентські роки були професори В.В. Гольмстен та В.О. Городцов. Тоді ж молодий Тереножкін познайомився з Б.М. Граковим.

Я не випадково детально зупинився на біографії Олексія Івановича доуніверситетського періоду. Звичайно, порівняно з наступними двома періодами в його житті та науковій діяльності —

середньоазійським та українським — він менш вагомий і за часом, і за отриманими результатами. Проте забувати про нього не слід, адже формування О.І. Тереножкіна як археолога-дослідника почалося на *російській землі*, і внесок його в розвиток *російської археології* очевидний. До того ж, захоплюючись ще в студентські роки середньоазійською археологією, О. Тереножкін дещо пізніше брав участь у масштабних археологічних розвідках на сході Росії, у Приураллі. 1932 р. він здійснив розвідку по р. Урал, від м. Уральськ до м. Лбищенськ (300 км), 1933 р. під керівництвом Б.М. Гракова обслідував зони гідроелектростанцій, що проектувалися в районах міст Орськ та Магнітогорськ.

Витоки інтересу до середньоазійських старожитностей, яким О.І. Тереножкін присвятив значну частину свого життя й наукової діяльності, сам він пізніше пояснював так: «Проведя детство и юношество в Заволжье, в пограничье между Европой и Азией, в университете обратился к археологии Средней Азии, увлечение которой составило в моей жизни многое...» (Из жизни... 2007, с. 98). Слід зауважити, що на-прикінці 1920-х рр. в археології Середньої Азії було надзвичайно багато білих плям. По суті, невивченими залишалися цілі регіони величезної території, що була скарбницею старожитностей різних епох. На молодого дослідника в ті роки дуже вплинули праці видатного сходознавця В.В. Бартольда (особливо його звіти про наукові подорожі до Киргизії), праці фахівця з середньоазійської архітектури Б.Н. Засипкіна, історико-археологічні дослідження А.Ю. Якубовського, пов'язані з його першими поїздками до Хорезма 1929—1930 рр.

Уже перше безпосереднє знайомство з археологічними пам'ятками Середньої Азії підтвердило правильність зробленого молодим дослідником вибору. Йдеться про участь О. Тереножкіна в розкопках 1927 р. в Узбекистані, на цитаделі м. Пенджикент VI—VIII ст., які очолював А.Ю. Якубовський (у 1948 р. Олексій Іванович знову візьме участь у роботі цієї експедиції і дослідить найцікавіший за архітектурою та настінними розписами храм № 2 в шахристані), а також дві самостійні археологічні розвідки в Киргизії (1929 р. — у долині р. Чу на схід та захід від м. Фрунзе — нині Бішкек; 1930 р. — у долині р. Талас), під час яких йому вдалося виявити невідомі величезні середньовічні городища.

Однак службовий стан дослідника в ті роки був нестабільним, що засвідчує перелік, наведений в одній із автобіографій О.І. Тереножкіна: «15.X. 1929—10.III. 1930 — науковий співробітник археологічного відділу Історичного музею та викладач суспільствознавства в геологорозвідувальному технікумі в Москві; 24.X. 1930—

7.VIII. 1931 — завідувач краєзнавчого музею у м. Алапайвськ Свердловської обл.; 16.VIII. 1931—13.XI. 1931 — науковий співробітник Московського обласного краєзнавчого музею; 1. 1932—XII. 1934 — інструктор відділу кадрів Центральної ради товариства пролетарського туризму та екскурсій у Москві» (Из жизни... 2007, с. 98).

Незважаючи на це, молодий дослідник ретельно готувався до подальших археологічних робіт у Середній Азії. Він згадував, як глибоко опрацював усю доступну йому літературу з середньо-азійської проблематики, що зберігалася в Ленін-ській бібліотеці, копіював карти та схеми із зображеннями поселень та руїн давніх міст, каналів тощо. Вже тоді О. Тереножкін дійшов висновку, що найперспективнішими для археологічних відкриттів є території Правобережжя Амудар'ї: «Можно было ожидать, что на этих землях окажутся памятники не только средневековья, но и более ранней античной поры...» (Из жизни... 2007, с. 16). Його передбачення справдилося буквально через кілька років. З 1934 р. розпочався надзвичайно плідний період археологічних досліджень О.І. Тереножкіна в *Середній Азії*, що тривав до 1948 р. (з перервою на роки війни). Він став учасником та організатором розвідок і розкопок багатьох експедицій на території Казахстану, Таджикистану й особливо Узбекистану. В 1934 р. у складі експедиції М.В. Воеводського, разом із А.А. Потаповим молодий археолог здійснював дослідження в Хорезмі, в районі нижньої течії Амудар'ї. Основним об'єктом вивчення було середньовічне городище Замахшар із фортифікаційними спорудами, що чудово збереглися. Тут було проведено невеличкі розкопки на місцях горнів для випалу розписної полив'яної кераміки. Під час робіт було зібрано фрагменти теракотових та алебастрових статуеток, на які спершу не звернули особливої уваги. Згодом виявилось, що це були знахідки з античного Замахшару, рештки якого збереглися під шаром наносного піску.

У 1937 р. учений секретар Московського відділення ДАІМК С.П. Толстов вирішив створити багаторічну експедицію для досліджень Середньої Азії. О.І. Тереножкін (на той час аспірант ПІМКа) запропонував провести роботи в Хорезмі, причому почати їх на правобережжі Амудар'ї з метою пошуку пам'яток домусульманського часу. Влітку 1937 р. О.І. Тереножкін, який, по суті, був і керівником, і єдиним науковим співробітником Хорезмської експедиції 1937 р., у пустельних районах на схід від м. Тирткуль знайшов низку (понад 30) видатних пам'яток доарабського Хорезма. Серед них особливо виділялися своїми масштабами та збереженістю ранньосередньовічна фортеця Беркут-кала (Орлина фортеця) та

комплекс античних фортець Аяз-калі. Пізніше Олексій Іванович писав: «В оазисе Беркут-кала мне приоткрылась завеса над главной тайной древности, над античным Хорезмом», і далі: «Открытие в 1937 г. памятников домусульманского Хорезма считаю своим важнейшим достижением» (Из жизни... 2007, с. 22—23). Це відкриття стало початком багатолітньої плідної роботи Хорезмської експедиції під керівництвом С.П. Толстова.

На початку 1939 р. О.І. Тереножкін став науковим співробітником Інституту історії та археології Узбекиської академії наук та переїхав із Москви до Ташкента. Об'єктом дисертаційної роботи він обрав сукупність пам'яток VII—VIII ст., що складають комплекс Беркут-кала. Однак протидія з боку керівника Хорезмської експедиції завадила виконати заплановану роботу.

У ситуації, що склалася, О.І. Тереножкін у 1940 р. дещо змінив географію своїх наукових інтересів та переніс археологічні дослідження на околиці Ташкента. Тут його особливо зацікавила потужна фортеця Ак-тепе на каналі Боз-су. Під час її розкопок у 1940—1941 рр. було отримано вагомий результат з історії середньоазійської монументальної архітектури та матеріальної культури домусульманського часу. Проте О.І. Тереножкін не обмежувався вивченням лише цієї пам'ятки. Так, йому вдалося довести помилковість віднесення культур Каунчі II в Ташкентському оазисі та Таллі-Барзу I до ахемідського часу й датувати їх не раніше рубежу нової ери. В середній течії Сирдар'ї він виділив не відому раніше культуру раннього залізного віку — бургулюкську.

Водночас навесні 1940 р. Олексій Іванович здійснював спостереження на будівництві Великого Ташкентського каналу й отримав цінні матеріали від доби бронзи до початку II тис. У світлі цих досліджень постала актуальна тема історико-археологічної періодизації культур Середньої Азії: від доби раннього заліза до раннього середньовіччя, тобто абсолютно не досліджена галузь знань. Саме її й обрав О.І. Тереножкін для своєї дисертації.

Війна перервала археологічні дослідження молодого вченого. Восени 1941 р. О.І. Тереножкін пішов на фронт. У лавах 4-ї гвардійської армії він пройшов славний бойовий шлях від Сталінграда до Відня, був нагороджений орденом Червоної Зірки й медалями «За боевые заслуги», «За оборону Сталінграда», «За взятие Будапешта», «За взятие Вены», «За победу над Германией». Слід зазначити, що перебуваючи на фронті, Олексій Іванович не переривав зв'язку з наукою. За дорученням Військової ради 4-ї гвардійської армії він у співавторстві написав велику книгу «Боевой путь Н-ской гвардейской армии

от Сталинграда до Вены», видану в 1945 р. та роздану бійцям і командирам на згадку.

Після демобілізації О.І. Тереножкін повернувся до Ташкента й поновився на попередній посаді наукового співробітника Інституту історії та археології АН Узбекистану. Основним об'єктом досліджень він обрав городище Афрасіаб — руїни стародавнього Самарканда (за античними авторами, Марканд) — одного з найважливіших центрів середньоазійської цивілізації, зруйнованого полчищами Чингізхана в 1220 р.

У 1946 р. Олексій Іванович переїхав з Ташкента до Самарканда, де створив постійну Археологічну базу при Інституті історії та археології АН Узбекистану. Три роки наполегливих робіт у Афрасіабі (1945—1947) дали змогу науковцю отримати важливі матеріали для історико-археологічної періодизації цієї пам'ятки. Йому вдалося переконливо довести, що Самарканд як велике місто виник на місці городища Афрасіаб ще в ахемідський час — у VI ст. до н. е. Слід зазначити, що археологічне відкриття О.І. Тереножкіна отримало широкий загальний резонанс, і пізніше, в 1970 р., у Самарканді пройшли ювілейні святкування, присвячені 2500-річчю заснування міста.

Підсумки широких та досить результативних робіт О.І. Тереножкіна, виконаних протягом 1940—1941, 1945—1947 рр., було підбито в кандидатській дисертації «Согд і Чач», присвяченій історико-археологічній періодизації культур Середньої Азії і блискуче захищеної 28 квітня 1948 р. у Ленінграді, в Інституті історії матеріальної культури.

Отже, зрозуміло, чому О.І. Тереножкіна справедливо вважають одним із фундаторів сучасної середньоазійської археології.

Навесні 1948 р., майже за місяць до захисту дисертації, а точніше, 17 березня, на розкопках у Самарканді, Олексій Іванович познайомився з молодою жінкою, яка відіграла визначальну роль у його долі. Ця зустріч опосередковано вплинула й на розвиток середньоазійської та української археології. Цією жінкою була Варвара Андріївна Іллінська, на той час аспірантка Інституту археології АН УРСР. Вона стала найбільшим коханням у житті О.І. Тереножкіна, дружиною та вірним соратником у роботі¹. Йй вдалося переконати Олексія Івановича зайнятися українською археологією.

Звісно, зробити це було нелегко. По-перше, після видатних відкриттів у Середній Азії і блискучого захисту кандидатської дисертації перед

¹ В.А. Іллінська (1920—1979) — видатний український археолог, скіфолог, біографія якої заслуговує на окремий розгляд. Див. про неї: Памяти Варвары Андреевны Ильинской, 1981.

Варвара Іллінська та Олексій Тереножкін. Київ, грудень 1948 р.

О.І. Тереножкіним відкривалися заманливі перспективи подальших масштабних досліджень. По-друге, не хотіло втрачати цінного робітника й керівництво Інституту історії та археології Узбекиської академії наук. Нарешті, у самого Олексія Івановича були певні сумніви щодо того, чи варто так різко змінювати наукову проблематику. Україна не була terra incognita для О.І. Тереножкіна. Як відомо, в 1921—1923 рр. ще дитиною він рятувався тут від страшного голоду в Поволжі, пізніше в роки Великої Вітчизняної війни у складі 4-ї гвардійської армії з боями пройшов лісостеповою частиною України. Однак від археологічної проблематики на цій території він стояв осторонь. Лише одного разу, в 1938 р., йому довелося брати участь в експедиції Б.М. Гракова, що здійснювала розкопки курганів, зокрема й скіфських, у Нижньому Подніпров'ї, у районі Нікополя (Кривцова-Гракова 1962, с. 5). Свої сумніви з цього приводу Олексій Іванович досить поетично виклав в одному з листів до В.А. Іллінської: «...мне так хочется работать на Украине, но я не уверен, что гладко привьюсь к вишневой веточке у хаты» (Из жизни... 2007, с. 57). Проте взаєм-не кохання та наполегливість Варвари Андріївни перемогли. Всі перипетії цього невеликого, але напруженого періоду життя Олексія Івановича яскраво відбито в його епістолярній спадщині (Из жизни... 2007, с. 55—69).

У грудні 1948 р. на запрошення академіка П.П. Єфименка, директора Інституту археології АН Української РСР, О.І. Тереножкін переїхав до Києва й був прийнятий на посаду старшого наукового співробітника у відділ скіфо-античної археології. Так розпочався *український період* життя та наукової діяльності Олексія Івановича. Першого квітня 1949 р. він став завідувачем відділу й працював на цій посаді до 1981 р., тобто 32 роки. В статті, присвяченій 60-річчю відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, я назвав час його керівництва відділом «добою Тереножкіна» в історії

цього підрозділу, що вважаю абсолютно об'єктивним (Скорий 2005, с. 5; Скорый 2005, с. 253). Сферою наукових інтересів Олексія Івановича стають передскіфський та скіфський періоди на півдні європейської частини СРСР. Пізніше Олексій Іванович у своїй останній незавершеній автобіографії писав: «Мне пришлось резко и быстро перестроиться в своей исследовательской работе, как того потребовал переход от среднеазиатской к восточноевропейской тематике» (Из жизни... 2007, с. 102).

Залишається лише дивуватися тому, як стрімко та результативно увійшов О.І. Тереножкін у східноєвропейську проблематику. Сьогодні, через багато років, оцінюючи зроблене Олексієм Івановичем для розвитку української археології, можна абсолютно впевнено стверджувати, що на українських теренах ще більш рельєфно, ніж в Азії, проявилось його вміння не лише масштабно оцінювати те або інше історичне явище, а й безпомилково бачити найактуальніші проблеми археології, чітко визначаючи шляхи їх розв'язання.

Однією з таких «болючих» проблем була хронологія білогрудівської культури доби бронзи, а також її хронологічні позиції відносно старожитностей скіфського часу. Культуру було виділено ще в 1920-х рр., насамперед на матері-алах пам'яток поблизу Умані.

Після проведення розвідок та невеличких розкопок навесні 1949 р. на білогрудівських пам'ятках неподалік Умані Олексій Іванович чітко встановив, що білогрудівська культура належить до кінця бронзового віку.

Гостро постало питання про існування між білогрудівською культурою та старожитностями скіфської доби певних архаїчних пам'яток залізного віку. Такі пам'ятки було виявлено О.І. Тереножкіним навесні 1949 р. та восени 1950 р. під час масштабних розвідок на півдні Черкаської та півночі Кіровоградської обл. Було відкрито групу не відомих раніше городищ, серед яких за масштабами виділялося городище в урочищі Чорний Ліс у верхів'ях р. Інгулець, на півночі Кіровоградської областей. Проведені розкопки показали, що всі відкриті поселення належать до передскіфської доби. Це дало змогу О.І. Тереножкіну виділити особливу культуру початку раннього залізного віку в Середньому Подніпров'ї, що була проміжною ланкою між пізнім бронзовим віком та власне скіфською добою. Ця культура отримала назву чорноліської. Виділення зазначеної культури мало величезне значення для розуміння пізнішого передскіфського періоду не лише в Лісостеповому Правобережжі, а й в Україні взагалі. Вже в той час О.І. Тереножкін дійшов оригінального висновку стосовно того, що скіфська культура сформувалася не на основі зрубно́ї куль-

тури бронзового віку, як вважали деякі фахівці, передусім московські скіфологи, а між ними є певний перехідний період — від бронзи до раннього залізного віку.

У 1958 р. у Москві, в Інституті археології АН СРСР, Олексій Іванович вдало захистив докторську дисертацію «Предскифский период в Днепровском Лесостепном Правобережье», видану через три роки як ґрунтовну монографію (Тереножкін 1961).

Одним із найважливіших положень цієї роботи був висновок про глибоке місцеве коріння та етнокультурну спадкоємність населення Правобережного лісостепоного регіону, починаючи від тшинецько-комарівської культури доби бронзи до зарубинецької культури включно. Це населення, на думку дослідника, мало співвідноситися з праслов'янами. Згадана монографія й дотепер вважається однією із найбільш глибоких та важливих праць з вивчення передскіфського періоду, хоча з часом з'явилися нові матеріали, що дали змогу уточнити деякі уявлення про той час, зокрема, хронологічні позиції чорноліської культури тощо.

Займаючись питаннями передскіфського часу в українському Лісостепу, О.І. Тереножкін ще з 1950-х рр. паралельно почав працювати над питаннями археології доскіфського періоду в степовій смузі півдня Східної Європи, а також скіфської проблематики.

Учений чудово розумів: від вирішення питання пізнішого передскіфського періоду на Півдні Східної Європи, залежатиме розуміння низки проблем власне скіфської археології.

У той час окрім О.І. Тереножкіна значну увагу вивченню старожитностей пізнішого передскіфського часу приділяли ще два відомі фахівці: московський дослідник Є.І. Крупнов та лєнінградський — О.О. Ієссєн.

Є.І. Крупнов під час розкопок Каменомостського могильника кобанської культури на Північному Кавказі (Кабарда) звернув увагу на групу поховань із речами перехідного періоду — від епохи бронзи до раннього залізного віку, знайшовши аналогії низки виробів у степових пам'ятках півдня Східної Європи. Датуючи ці поховання кінцем VIII — початком VII ст. до н. е., Є.І. Крупнов пояснював наявність у них речей «східного вигляду» степовим кімерійським впливом (Крупнов 1950, с. 273).

У 1952 р. Олексій Іванович опублікував статтю, де вперше, спираючись на матеріали Каменомостського могильника та фракко-кімерійських старожитностей Карпато-Подоунав'я, об'єднав у культурно-хронологічну групу степові поховання кінних воїнів із курганів Чорногорівського, Камишевахського та Малої Цимбалки. Він датував їх пізнішим передскіфським часом

О.І. Тереножкін у робочому кабінеті. 1970-ті роки

(не пізніше кінця IX—VIII ст. до н. е.), щоправда, утримавшись від етноісторичного трактування цих пам'яток (Тереножкін 1952).

Як відомо, ще рельєфніше комплекс речей степового (передскіфського) часу було окреслено в працях О.О. Ієссєна 1953—1954 рр., який виділив за матеріалами Степового Передкавказзя новочеркаську групу археологічних пам'яток VIII — початку VII ст. до н. е. (назва від скарбу бронзових речей, випадково знайденого на околиці Новочеркаська Ростовської обл. у 1939 р.). При цьому дослідник вважав, що старожитності подібного типу могли належати і кімерійцям, і найдавнішим скіфам, матеріальні культури яких, на його думку, були досить близькими (Ієссєн 1953, с. 108—109; 1954, с. 119—126).

Утім основна заслуга в розробці періодизації, хронології та культурно-етнічному трактуванні пізніших передскіфських пам'яток степового півдня Східної Європи, безумовно, належить О.І. Тереножкіну. Детально та ретельно дослідивши всі відомі джерела, він у низці ґрунтовних статей і підсумковій праці з цієї проблематики — монографії «Киммерійць» (Київ, 1976) — показав, що пізнішу передскіфську культуру, що склалася на базі культур доби бронзи (насамперед зрубної), можна поділити на два послідовні хронологічні етапи (або групи): чорногорівський (900—750 рр. до н. е.) та новочеркаський (750—650 рр. до н. е.). При цьому вчений зробив два важливі висновки:

- пізніша передскіфська культура належить історичним кімерійцям;
- культура чорногорівсько-новочеркаського типу не трансформувалася в скіфську культуру, а була змінена нею механічно.

Це відкриття не лише внесло корективи у розуміння передскіфського періоду, а й виявило нові перспективи для скіфознавства. О.І. Тереножкін добре розумів значення зробленого ним

О.І. Тереножкін з бойовими нагородами.
Початок 1970-х років

у вивченні передскіфського періоду: «Книгу «Киммерийцы» считаю главным итогом своей научно-исследовательской деятельности за прошедшие 30 лет: в ней найдены подступы к правильному освещению культуры киммерийцев в нашей стране, она завершила поиск этих начал, о чем мечтали многие наши предшественники» (Из жизни... 2007, с. 105).

Монографія «Киммерийцы» викликала широкий позитивний резонанс у колі вітчизняних і закордонних фахівців, які займалися проблемами раннього залізного віку. Разом із тим слід зауважити, що не всі положення О.І. Тереножкіна були сприйняті вже в той час однозначно. Так, О.М. Лєсков у цілому приймав трактування та хронологію чорногорівської і новочеркаської груп, але відносив першу з них (середина VIII — початок VII ст. до н. е.) до пізніших кімерійців, а новочеркаську (кінець VIII — початок останньої чверті VII ст. до н. е.) — до найдавніших скіфів (Лєсков 1981, с. 98—1981). Пізніше з'явилися інші погляди, наприклад, щодо можливості співвіднесення з кімерійцями лише однієї з двох груп пізніших передскіфських пам'яток, зокрема, новочеркаської та ін. Проте навіть через 30 років, незважаючи на збільшення джерельної бази, можна з упевненістю стверджувати, що в цілому розробки О.І. Тереножкіна з кімерійської проблематики, зокрема монографія «Киммерийцы», не застаріли. Багато спеціалістів з археології раннього залізного віку, як і раніше, працюють у системі координат, чітко визначених у передскіфській проблематиці О.І. Тереножкіним.

Уже перші успіхи у вивченні передскіфського періоду в лісостеповій та степовій частинах України створили хорошу основу для пізнання

скіфської культури та Скіфії — теми, що посідала провідне місце в науково-дослідницькій роботі О.І. Тереножкіна протягом усього життя. При цьому слід зазначити, що скіфську тему вчений, по суті, розробляв, паралельно вивчаючи передскіфський період у таких основних напрямках: формування скіфського етносу та походження скіфської культури; виникнення та характер скіфської державності; питання етногеографії Скіфії. Кожне з цих кардинальних питань він тривалий час висвітлював у численних працях, створених самостійно або у співавторстві з В.А. Іл-лінською, серед яких слід особливо виділити низку блискучих ґрунтовних статей: «Об общест-венном строе скифов» (1966), «Скифская культура» (1971), «Класи і класові відношення у Скіфії» (1975) та ін. Квінтесенцією цих розробок містять ґрунтовні розділи, написані разом із В.А. Іл-лінською для «Археології Української РСР» (1971), «Археологии Украинской ССР» (1986), та фундаментальна монографія «Скифия VII—III вв. до н. э.» (1983).

Уже з кінця 1960-х рр. у працях О.І. Тереножкіна, на протигагу домінуючій у той час концепції про скіфський етнос та культуру, що склалися в Північному Причорномор'ї на основі населення пізньозрубної культури, територію Скіфії, обмежену виключно степовою частиною Північного Причорномор'я та Лісостепу, заселену землеробсько-скотарськими племенами зі скіфоїдною культурою, було запропоновано іншу ґрунтовну концепцію. Згідно з нею, скіфи-іранці, які принесли свою кочівницьку культуру з глибин Азії, завоювали давнє автохтонне населення Північного Причорномор'я, асимілювали його та поширили свою культуру (елементи місцевої культури було перекрито новою яскравою культурою). О.І. Тереножкін зазначав, що в Степу та Лісостепу існували не дві культури (як вважали представники московської школи скіфознавства), а єдина скіфська, що належала племенам, які різнилися за етносом та господарським укладом. У степовій частині Північного Причорномор'я мешкали скіфи-іранці, які займалися кочовим скотарством. Услід за В.А. Іллінською дослідник вважав скіфами й більшу частину населення Лівобережного Лісостепу, основним заняттям яких було землеробство. На Правобережжі Середнього Подніпров'я та у басейні р. Ворскла на лівому березі О.І. Тереножкін розміщував землеробсько-скотарське населення нескіфського етносу — вірогідних праслов'ян (скіфи-орачі Геродота?). Вся територія Степу та Лісостепу входила до складу єдиного політичного об'єднання — Скіфії. Слід зауважити, що ці погляди О.І. Тереножкіна відстоював до кінця свого життя, намагаючись постійно підкріплювати їх новими аргументами.

Звісно, широта узагальнень, належна аргументація тих або інших положень потребували

конкретних археологічних матеріалів із пам'яток скіфської культури в різних регіонах Північного Причорномор'я. Олексій Іванович здійснив результативні розкопки старожитностей скіфської доби переважно як новатор з погляду і масштабів пам'яток, що вивчалися, і методики, що застосовувалася.

Перелік розкопаних дослідником пам'яток скіфської доби досить значний, однак зупинимося на найбільш яскравих із них. У Лісостепу до таких, безумовно, належить 9-метровий (при діаметрі 60—70 м) курган, досліджений у 1950 р. біля с. Глеваха на Київщині (Тереножкін 1954), який містив під насипом велику поховальну камеру. Без досвіду розкопок О.І. Тереножкіна цієї видатної поховальної пам'ятки, ймовірно, скіфського вождя архаїчного часу, подальші дослідження великих лісостепових курганів навряд чи були б вдалими. Ще більше це стосується дослідження в 1954 р. «царського» скіфського кургану поблизу м. Мелітополь (Тереножкін, 1955). По суті, це були перші розкопки пам'ятки по-дібного класу після відомих відкриттів М.І. Веселовського². Звичайно, досвід, отриманий у процесі цих досліджень, важко переоцінити. Саме під час розкопок Мелітопольського кургану Олексій Іванович не лише з'ясував складну валькову структуру насипу (по суті, не насипу, а архітектурної конструкції), а й уперше вдало застосував методику дослідження глибоких підземних поховальних споруд із використанням спеціальних матеріалів для їх кріплення і залученням кваліфікованих гірників. Згодом цей досвід було закріплено під час дослідження кургану скіфської знаті Гайманова Могила (1969—1970), розкопками якого керував В.І. Бідзіля (Олексій Іванович був консультантом цих робіт), і цілої низки видатних курганів скіфської аристократії.

З ім'ям О.І. Тереножкіна пов'язано початок масових розкопок скіфських курганів, переважно IV—III ст. до н. е., в районах великих новобудов на півдні України, починаючи з середини 1960-х рр. Саме тоді широко почали застосовувати методику визначення скіфських курганів за допомогою ручного буріння. Ось що писав з цього приводу сам Олексій Іванович: «Первые попытки бурения курганов были предприняты при раскопках около Борисполя на левом берегу Днепра к востоку от Киева, когда было прочно установлено, что они очень эффективны: из массы окружающих древнеямных и других курганов стало возможным безошибочно находить скифские» (Из жизни... 2007, с. 105).

Було б несправедливо не згадати і про внесок О.І. Тереножкіна у вивчення степових культур

доби бронзи. Досить указати на його розкопки кургану Сторожева Могила, де вперше було виявлено рештки візка давньоямної культури. Близкучі результати отримано експедицією під його керівництвом під час вивчення курганів ямної, катакомбної, зрубної культур на р. Молочна (1951—1952), де загалом було досліджено понад 500 поховань. При цьому дослідник часто вносив серйозні поправки в атрибуцію та хронологію деяких категорій пам'яток. Наприклад, О.І. Тереножкіну вдалося довести, що кам'яні антропоморфні статуї, які раніше пов'язували з кімерійцями, насправді належали ямній культурі.

Слід також зауважити, що саме в результаті розкопок на р. Молочна було досліджено великі сарматські могильники, що склали ґрунтовну джерельну базу для розробки сарматської проблеми в Україні.

Проте, мабуть, одним із найважливіших наукових досягнень О.І. Тереножкіна в Україні, крім відкриття нових культур і дослідження яскравих археологічних пам'яток, було створення та виховання київської школи спеціалістів у галузі археології раннього залізного віку, до якої увійшли його однодумці та учні.

З часу смерті О.І. Тереножкіна (19 травня 1981 р.) минуло понад чверть століття. У відділі археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України й нині плідно працюють учні Олексія Івановича та їх учні, які вже стали докторами наук. При цьому проблематика, що розроблюють спеціалісти відділу, переважно лежить у межах тих наукових орієнтирів, які об'єктивно та прозорливо намітив О.І. Тереножкін.

Праці О.І. Тереножкіна в галузі української археології ще за життя дослідника отримали широкий науковий резонанс та офіційне визнання. На початку 1970-х рр. він став професором, у 1977 р. рішенням Верховної ради УРСР йому було присвоєно звання Заслуженого діяча науки України, а в складі колективу авторів тритомної «Археології Української РСР» (разом із В.А. Іллінською) Олексій Іванович був удостоєний високого звання лауреата Державної премії України за написання та редагування основної частини другого тому цього видання.

Однак завершити ювілейну статтю хочеться не цим строгим переліком офіційних заслуг професора О.І. Тереножкіна, а рядками з вірша відомого археолога та поета Б.М. Мозолевського, одного з учнів Олексія Івановича, у яких визначено масштабність цього **видатного археолога**:

*Світ, зачитаний як читанку,
Я відкрив — і занімів:
Так, як ти, його, Учителю,
Ще ніхто читав не вів.*

² Пізніше матеріали Мелітопольського кургану було підготовлено та видано учнем О.І. Тереножкіна — Б.М. Мозолевським (Тереножкін, Мозолевский 1988).

- Алексей Иванович Тереножкин // СА. — 1982. — № 3. — С. 297—298.
- Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2.
- Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2.
- Брезанская С.С. А.И. Тереножкин — исследователь бронзового века на Украине // Киммерийцы и скифы. — Кировоград, 1987. — Ч. 1. — С. 5—7.
- Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // СА. — 1953. — 18. — С. 49—110.
- Иессен А.А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА. — М., 1954. — С. 112—131.
- Из жизни Алексея Тереножкина. — К., 2007.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МИА. — 1962. — № 115. — С. 5—55.
- Крупнов Е.В. Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1948 г. // Ученые записки Кабардинского НИИ. — Нальчик, 1950. — Т. 5. — С. 195—275.
- Лесков А.М. К 60-летию А.И. Тереножкина // СА. — 1967. — № 4. — С. 190—193.
- Лесков А.М. Курганы: находки, проблемы. — Л., 1981.
- Мозолевський Б.М., Черненко Є.В. Олексій Іванович Тереножкін (до 70-річчя від дня народження) // Археологія. — 1978. — № 25. — С. 112—113.
- Мурзін В.Ю. О.І. Тереножкін — видатний дослідник скіфської культури // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 4—9.
- Мурзін В.Ю. Засновник київської школи скіфознавства О.І. Тереножкін // Музейні читання. — К., 1998. — С. 5—8.
- Памяти Варвары Андреевны Ильинской // СА. — 1981. — № 2. — С. 317.
- Скорий С.А. Відділ скіфо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 3—15.
- Скорый С.А. 60 лет отделу скифо-сарматской археологии Института археологии НАН Украины: история, итоги, перспективы // Археологические вести. — 2005. — № 12. — С. 251—261.
- Тереножкин А.И. Памятники предскифского периода на Украине // КСИИМК. — 1952. — Вып. 47. — С. 3—14.
- Тереножкін О.І. Курган біля с. Глеваха // Археологія. — 1954. — 9. — С. 80—97.
- Тереножкин А.И. Скифский курган в г. Мелитополе // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5. — С. 23—34.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Тереножкин А.И. Об общественном строе у скифов // СА. — 1966. — № 2. — С. 33—49.
- Тереножкин А.И. Скифская культура // ПСА. — 1971. — С. 15—24.
- Тереножкін О.І. Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 3—13.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- 60 років Інституту археології НАН України. — К., 1994.
- Черняков І.Т. Тереножкін на перехресті проблем кімерійської археології // Музейні читання. — К., 1998. — С. 9—13.

О.М. Лєсков, Е.А. Кравченко

ГРЯДА А МОГИЛЬНИКА КИЗИЛ-КОБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УРКУСТА І У ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРИМУ

Розглянуто єдину повністю досліджену гряду могильника кизил-кобинської культури пізнього етапу в Південно-Західному Криму з античними імпортами.

На схилах гір, що спускаються до Байдарської долини, зафіксовано понад 10 частково досліджених і відомих за матеріалами розвідок могильників кам'яних скринь кизил-кобинської культури. Останнім часом цікавість дослідників до їх матеріалів дещо знизилася, адже ці матеріали нечисленні й частково вже опубліковані, до того ж через специфіку поховального обряду комплекси не надають вузьких дат, майже всі вони були пограбовані. Проте під час перегляду деяких колекцій було виявлено, що поза публікаціями лишився досить вагомий археологічний матеріал, а вже опублікований варто переглянути з огляду на нові наукові розробки. Огляд цього матеріалу надзвичайно важливий, оскільки він відбиває фінальний етап кизил-кобинської культури, матеріальний комплекс якого й досі недостатньо вивчено.

Отже, йдеться про повну публікацію матеріалів розкопок 1956—1957 рр., проведених О.М. Лєсковим на гряді А могильника Уркуста І (Лєсков НА ІА НАНУ, д. 1956—57/12д)¹. Цей могильник було віднесено до найпізніших із кизил-кобинських і датовано IV—III ст. до н. е. за знахідками клеймованої амфорної тари (Лєсков 1965, с. 82; 1959, с. 156—165). Пізніше Х.І. Кріс віднесла могильник Уркуста до північнобайдарської групи могильників кизил-кобинської культури і висловила думку про невідповідність датувань предметів могильного інвентарю, тобто знайдених безпосередньо у скринях, матеріалу з їх кам'яних огорож. До того ж дослідниця припустила, що предмети, знай-

дені в огорожах, не є рештками тризни, а походять із кам'яної скрині й опинилися за її межами під час пограбування поховань (Кріс 1981, с. 38—41). Під час ознайомлення з матеріалами розкопок у нас не виникло підстав для заперечення інтерпретації матеріалу з денної поверхні огорож як тризни. Після зняття забутовки не простежено пізніших його порушень, а на давній денній поверхні зафіксовано сліди багаття, обпалене каміння, велику кількість битої кераміки і кістки дрібної рогатої худоби. Немає також суттєвих підстав вважати матеріал кожної окремої скрині та її огорожі різночасовим. Датування матеріалу скринь не суперечить специфіці збільшення могильника у просторі. Проте датування усієї античної кераміки елліністичним часом не підтвердилося.

Могильник розташовано на плато на півночі Байдарської долини за 2 км від с. Передове (Уркуста) неподалік дороги Передове—Широкє і складається з кількох гряд кам'яних скринь (за даними розвідок близько 10), що простяглися з північного сходу на південний захід. Досліджена у 1956—1957 рр. гряда А складалася з 9 кам'яних скринь у прямокутних огорожах, була 38 м завдовжки, 6,5—8 м завширшки і 0,20—0,25 м заввишки від сучасної денної поверхні (рис. 1). Під час спорудження огорож і скринь використано плити шаруватого пісковика, орфостатно впущені в викопані в давній денній поверхні рівчачки на глибину 10—12 см. Дикарні камені використано лише під час зведення огорожі скрині 8. Як правило, скриню споруджували з чотирьох плит. Згідно з планом, стінки скрині 4 було споруджено з кількох плит, поставлених орфостатно встик без шва, що зумовлено більшими розмірами цієї скрині порівняно з іншими у гряді.

Поховальні споруди гряди влаштовано в такий спосіб. Прямокутна кам'яна скриня орієнтована за віссю північний захід — південний схід, тяжіючи до півдня, і займає центральний простір в огорожі. За винятком скрині 4 (1,8 м

¹ Наукові фонди Інституту археології НАН України, колекція № 359 (рис. 1—12). Після закінчення роботи над статтею було з'ясовано, що частина матеріалів із розкопок Уркусти зберігається у фондах Археологічного музею ІА НАН України. Їх введено до дослідження і подано на рис. 5, 6, 10, 13, 16.

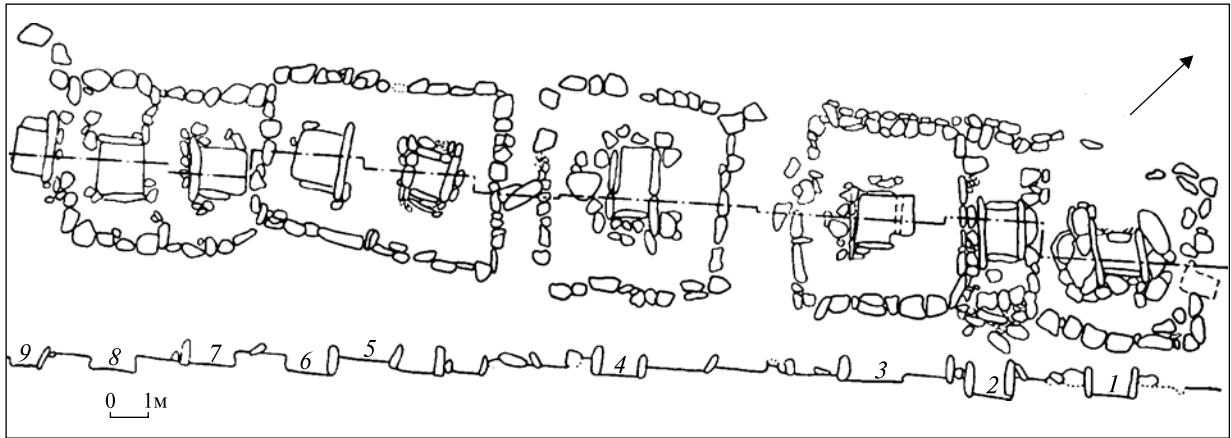

Рис. 1. План гряди А могильника Уркуста I (Лесков 1965)

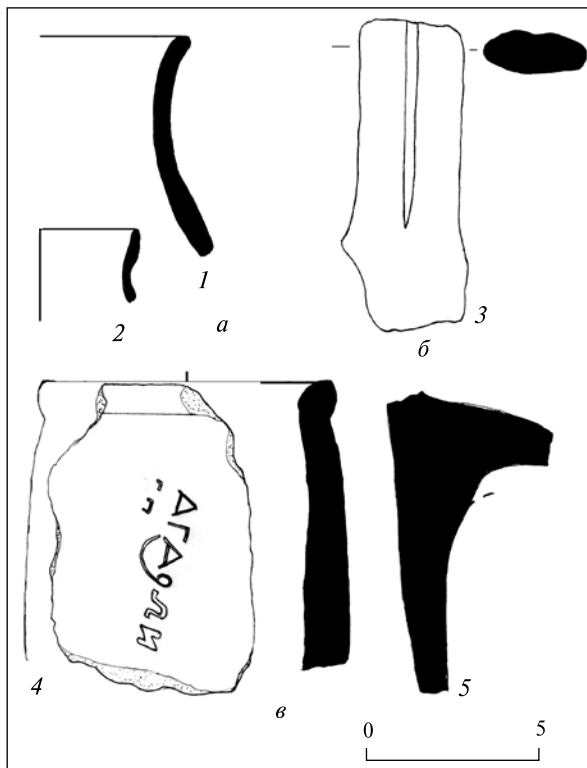

Рис. 2. Матеріал із розкопок гряди А: а — огорожа скрині 1; б — огорожа скрині 3; в — 4 — огорожа скрині 4; 5 — скриня 4

завдовжки), довжина скринь у гряді не перевищувала 1,5 м, що підтверджує здійснення поховань у зібганому стані. За кістковими рештками, переважно знахідками зубів, скрині слугували колективними гробницями. Цікаво, що у процесі розкопок скринь не було знайдено їх плит перекриття. Можливо, їх рештками є уламки плит постелі біля самих скринь, оскільки всі плити, знайдені *in situ*, стоять орфостатно. Іноді в одній огорожі містилося дві поховальні скрині, подекуди між ними рядком каменів було намічено межу. Зазвичай внутрішня стінка огорожі однорядна і слугує роздільною стінкою двом

сусіднім скриням. Винятком є скриня 4. Вона є найбільшою у гряді, розміщена у її центрі, має власну огорожу, що не межує з іншими поховальними комплексами. Біля південно-східної стінки огорожі знайдено менгір 1,4 м заввишки. З огляду на напрямок кам'яних кладок спершу було зведено огорожі скринь 4, 5/6, 3, 1. Пізніше огорожу скринь 5 і 6 було розділено навпіл межею із каміння, а до її південно-західної стінки було послідовно прибудовано огорожі скринь 7, 8 і 9. Скриню 2 було впущено між уже існуючими огорожами скринь 3 і 1 й добудовано дві зовнішні стінки її огорожі. Під час розкопок було простежено забутування камінням різного розміру простору між скринєю і огорожею.

Під час пограбувань майже всі скрині було пошкоджено, у багатьох не вистачає однієї або кількох плит стінок. З цієї ж причини у скринях знайдено невелику кількість предметів, що можуть бути віднесені до поховального інвентарю. Проте такі є, до того ж, за словами автора розкопок, чимало знахідок містить давня денна поверхня навколо скринь у межах огорожі під забутуванням, що надає певну інформацію хронологічного й етнографічного плану.

Найвужчі дати з усього матеріалу надають *фрагменти античних амфор*, що походять переважно із шару на давній денній поверхні у межах огорож. За спостереженнями автора розкопок, денну поверхню перекривали насипом із бутовим камінням після здійснення тризни під час поховання. Оскільки не можна з'ясувати, чи сталося це одноразово після першого поховання, чи насип поступово досипали під час кожного поховання, основним матеріалом для датування початку функціонування поховального комплексу є не матеріал із усього насипу, а саме знахідки із темного шару похованого ґрунту, зафіксовані під час розкопок.

Найдавнішим є фрагмент вінця гераклейської амфори з клеймом Агафона з огорожі скрині 4

(рис. 2, 4). За С.Ю. Монаховим, фрагмент належить до варіанта І-3 найраніших клемлених серій і датується кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 128). Фрагмент вінця фасовської амфори з огорожі скрині 6 (рис. 3, 4) належить до порфмійської серії І-В-3 і датується у межах першої половини IV ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 141—142). Із цієї скрині та її огорожі походять ще кілька фрагментів античного столового і тарного посуду, які важко визначити через їх погану збереженість (рис. 3, б). Проте деякі з них містять сліди облізлого чорнолакового покриття (рис. 3, 5, 6). В огорожі скрині 3 було знайдено фрагмент ручки з поздовжнім жолобком від світлоглиняної тонкостінної амфори (рис. 2, б), яку можна з деякою обережністю віднести до родоських, що датуються початком III ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 114). Най-пізнішим є фрагмент горла гераклейської амфори зі скрині 9 (рис. 4, б), яку можна датувати широко у рамках IV—III ст. до н. е. — часом най-більшого поширення гераклейських амфор у Північному Причорномор'ї.

Решта комплексів гряди чітких хронологічних реперів не має. Слід лише зазначити, що у звіті вказано знахідки 5 *наконечників стріл* (2 бронзових тригранних і 3 мініатюрних залізних дволопатевих), на жаль, у колекції збереглися лише 4 — 2 бронзових і 2 залізних (рис. 5, 1; 6, 1—3). В.А. Іллінська датувала поховання з подібними сагайдачними наборами VI—V ст. до н. е. (Галанина 1977, с. 42, 46). Проте тригранні вістря із короткою втулкою та шипом у верхній її частині трапляються, хоча й дуже рідко, у сагайдачних наборах V—IV ст. до н. е. (III хро-

нологічна група за: Мелюкова 1964, табл. 8), до IV ст. до н. е. побутують тригранні вістря з обрізаною втулкою (Мелюкова 1964, табл. 7—9). Архаїчний вигляд цих стріл не дає змоги визначити час їх виготовлення синхронним появі могильника. Вони потрапили туди або випадково, або були покладені як супровідний матеріал уже тоді, як тип вийшов з ужитку, принаймні в степу (Полін 1987). Проте весь комплекс знахідок і етапи зведення поховальних споруд не дають змоги визначити їх, тобто споруди, датою основного побутування стріл. Нині комплекси датуються в межах IV ст. до н. е. (Лесков 1965, с. 82, 87; 1959, с. 164, рис. 6), але датувати споруди, III ст. до н. е. неможливо з огляду на те, що одне з бронзових вістрів було знайдено в огорожі скрині 6 разом із вінцем амфори першої половини IV ст. до н. е. Решту вістрів було знайдено в скрині 7. З огляду на конструктивні особливості цієї скрині мож-

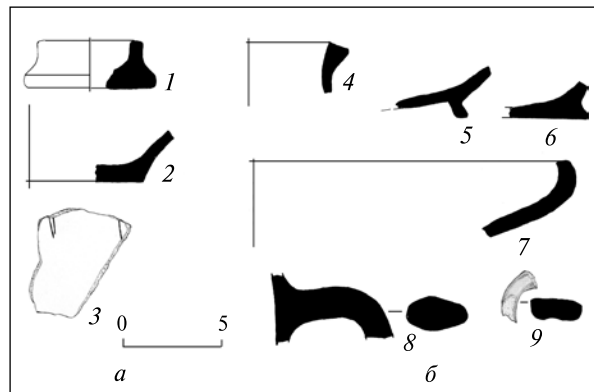

Рис. 3. Матеріал із розкопок гряди А: а — огорожа скрині 5; б — 5 — скриня 6; 4, 6—9 — огорожа скрині 6

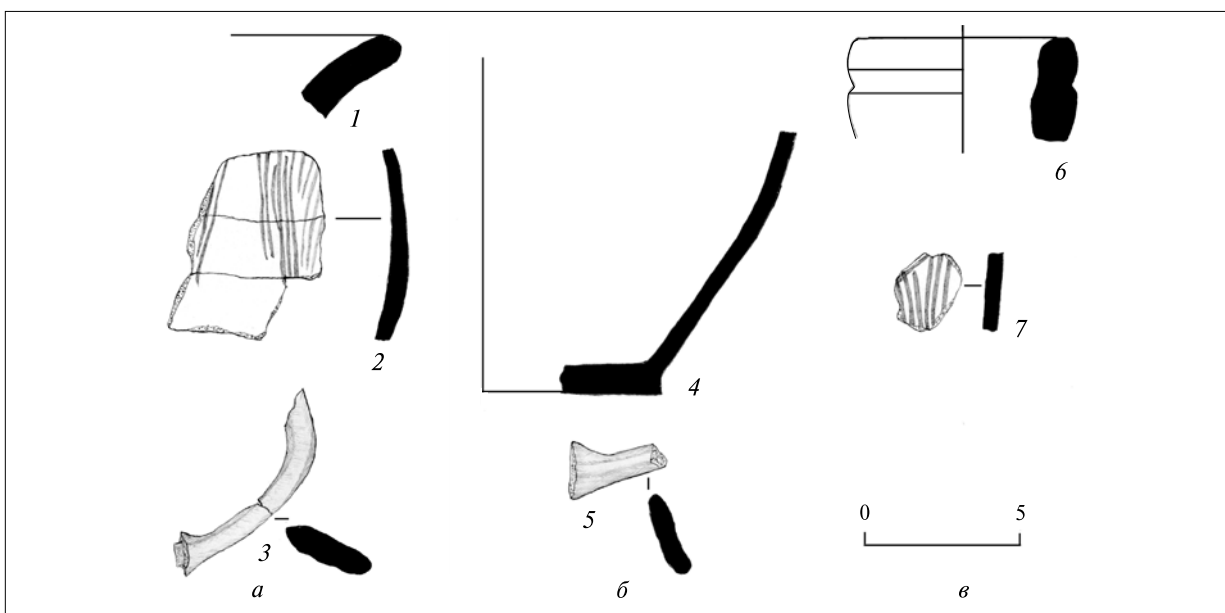

Рис. 4. Матеріал із розкопок гряди А: а — 2 — скриня 7; 1, 3 — огорожа скрині 7; б — скриня 8; в — скриня 9

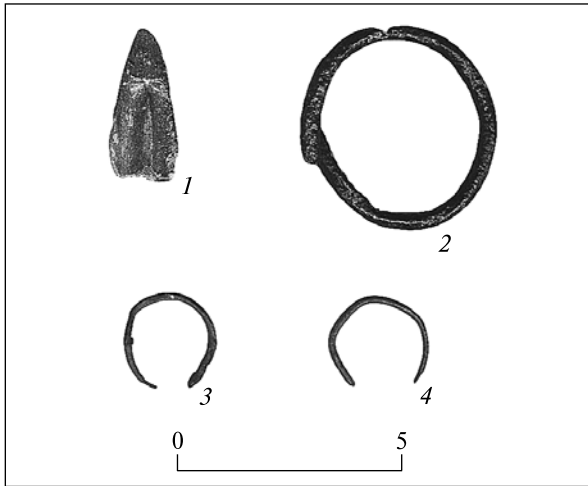

Рис. 5. Матеріал із огорожі скринь 5 і 6 Уркусти I (зі збірки Археологічного музею ІА НАН України)

на констатувати, що її було споруджено після будівництва скринь 5 і 6, отже, не раніше першої половини IV ст. до н. е. Слід також зазначити, що залізні стріли мають досить своєрідну форму, не характерну для предметів озброєння того часу (рис. 6, 2, 3). Можна гіпотетично припустити, що вони виконували якусь іншу функцію, можливо, votivного характеру або подібну до функції монет-стрілок.

Інший матеріал поховань — це прикраси із бронзи, пастові й скляні намистини, черепашки каури, знаряддя з кременю, фрагменти предметів озброєння та кінської зброї, а також дуже фрагментована ліпна кераміка.

Бронзові прикраси представлено різноманітними підвісками і *бляшками*. Вісімкаподібні бляшки знайдено у скринях 1, 3, 4, 5, 7 і 9 та їх огорожах (рис. 6, 9; 7, 2—11; 8, 2, 9; 9, 6—15; 10, 3—5). За розмірами і формами вони не різняться. Ці бляшки є поширеними предметами могильного інвентарю кизил-кобинської культури середнього і пізнього етапів (Лесков 1965, с. 122, 128). В.А. Колотухін визначає такі бляшки як тип 3 (Колотухін 1987, с. 14). Вузької дати вони не мають. Серед знахідок у скринях 7 і 8 було виявлено кілька нашивних сферичних бронзових блях (рис. 6, 10; 11, 3). Цікавою є знахідка уламка бронзового браслета або бляшки з трирядним поздовжнім пуансонним орнаментом із огорожі скрині 1 (рис. 7, 12). Подібний орнамент дуже рідко трапляється в Криму, проте наявний у могильниках пізнього етапу (Колотухін 1987, рис. 4, 13, 22, 23, 28). Він також поширений у культурах залізної доби ранішого часу Кавказу і Карпато-Подунав'я (Крупнов 1960, табл. LXVII, 4; Козенкова 1975, рис. 2, 8; 2002, табл. 13, 6). Оскільки останній регіон демонструє подібні речі в комплексах, пов'язаних зі сходом, можна припустити потрапляння подібних речей або

традиції їх виготовлення у Крим із Кавказу, тим більше, що це не єдиний випадок тотожності речей у розглядуваних комплексах.

Інша група бронзових прикрас — *пронизки* (рис. 6, 5—8, 11; 8, 3, 7, 8; 12, 7; 13, 2, 6—8, 9). Тут відомі як спіральні, так і згорнуті з суцільної пластини бронзові пронизки. Їх фрагменти виявлено в усіх скринях і їх огорожах. Пронизки є типовим матеріалом кизил-кобинських могильників середнього і пізнього етапів, вони також поширені в археологічних культурах Передкавказзя.

У могильнику знайдено значну кількість різноманітних *привісок*. Найпоширенішими є конусоподібні спіральні привіски з бронзового дроту, відомі також і конусоподібні привіски, згорнуті з суцільної металеві пластини. Конусоподібні спіральні привіски є частиною широко представлених у кизил-кобинській культурі середнього і пізнього етапів конічних спіральних сережок, наприклад, у могильнику Дружне-2 (Колотухін 1987, рис. 4), що датується кінцем V — першою половиною III ст. до н. е., у скрині 1 (21) Мал-Музу, що за супровідним матеріалом датується другою половиною VI ст. до н. е. (Репников 1909, с. 138—140, рис. 28, 2). Подібні сережки відомі також у похованнях Нестерівського та Лугового могильників на Північному Кавказі V—IV ст. до н. е. (Крупнов 1960, с. 285, 294). Подібний екземпляр походить із пох. 1 Ешпаконського могильника кінця II тис. до н. е., щоправда, без контексту (Козенкова 1998, с. 33, табл. IX, 2). В Уркусті такі сережки виявлено у скринях 1, 3 і 4 та їх огорожах (рис. 8, 1; 9, 3, 4). Ще один екземпляр походить зі скрині 5 (рис. 8, 10) — єдиної частково розкопаної у нижній гряді Уркусти I. Кавказьке походження подібних сережок уже не одне десятиліття дискутується в науковій літературі (Крупнов 1960, с. 294; Колотухін 1987, с. 24). Нині немає вагомих підстав вважати кримські екземпляри кавказьким імпортом, оскільки ці речі є досить простими у виготовленні. Однак поява подібних речей в один і той самий час у суміжних регіонах не могла відбутися без соціальних контактів між ними.

Крім спіральних конічних підвісок, у матеріалі скрині 7 (рис. 8, 6) наявна згорнута із суцільної пластини конічна підвіска з отвором біля краю, імовірно, для підвішування.

Цікавою є знахідка у скрині 8 підвіски з ланцюжка, що закінчується змієподібно вигнутим дротом із зафіксованою на ньому скляною намистиною (рис. 11, 1). Аналогії цій підвісці нам не відомі. Ймовірно, її чіпляли до якоїсь іншої прикраси, як-то скроневе кільце чи поясна бляха.

Слід також зазначити, що у скрині 1 нижньої групи могильника Уркуста I знайдено грибоподібну привіску (рис. 10, 2), аналогічну

матеріалу з Мал-Музу та інших синхронних могильників Гірського Криму.

Кілька ланок бронзового ланцюжка знайдено в огорожі скрині 6 (рис. 8, 5).

Зі скрині 1 походить бронзовий браслет із потовщенням на кінці (рис. 13, 1). Браслет належить до дротяних із біконічними шишечками на кінцях (Колотухин 1987, с. 11). Їх побутування у Криму поширюється за загальним датуванням могильника Дружне I на кінець V — першу половину III ст. до н. е. (Колотухин 1987, с. 18). Скроневі кільця знайдено у скрині 4 (рис. 14, 1) та частково синхронному Уркусті I могильнику Уркуста II (рис. 10, 1), що датується за знахідкою у огорожі скрині 2 вінця гераклейської амфори типу I-A варіанта I-A-1 (рис. 15, 4) (Монахов 2003, с. 132) близько 70-х рр. IV ст. до н. е. Уламки бронзових прикрас типу скроневих кілець виявлено і серед матеріалу огорож скринь 1, 5 і 6 Уркусті I (рис. 5, 3, 4; 13, 4, 5).

У скринях 1 і 7 було знайдено фрагменти бронзових шпильок (рис. 6, 4; 13, 10).

Пастові та скляні намистини, жовті й сині, та їх уламки знайдено лише у скринях 1, 3, 7 і 8 та їх огорожах, а також побутовому насипу гряди (рис. 6, 12—18; 11, 1, 2; 12, 7; 16).

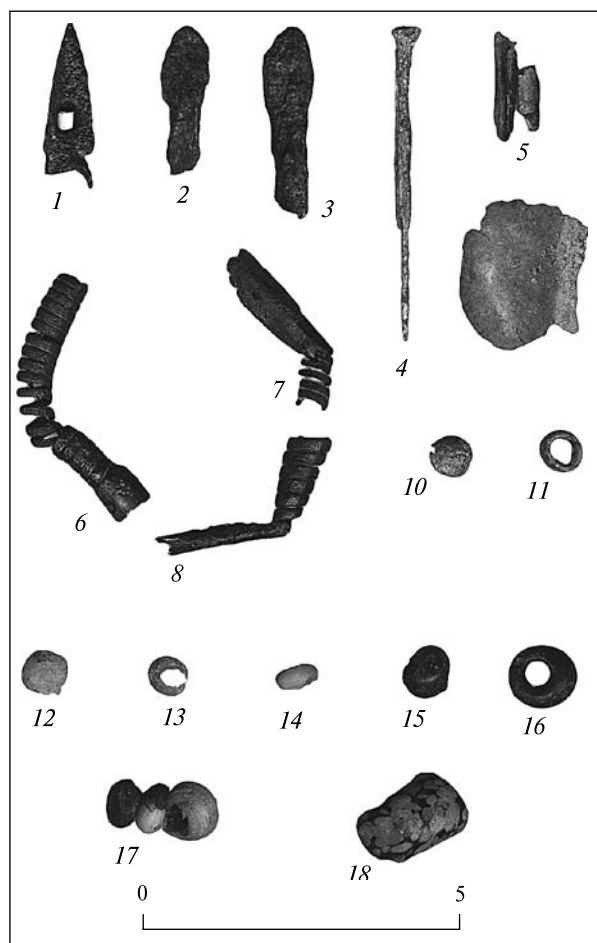

Рис. 6. Матеріал зі скрині 7 Уркусті I (зі збірки Археологічного музею ІА НАН України)

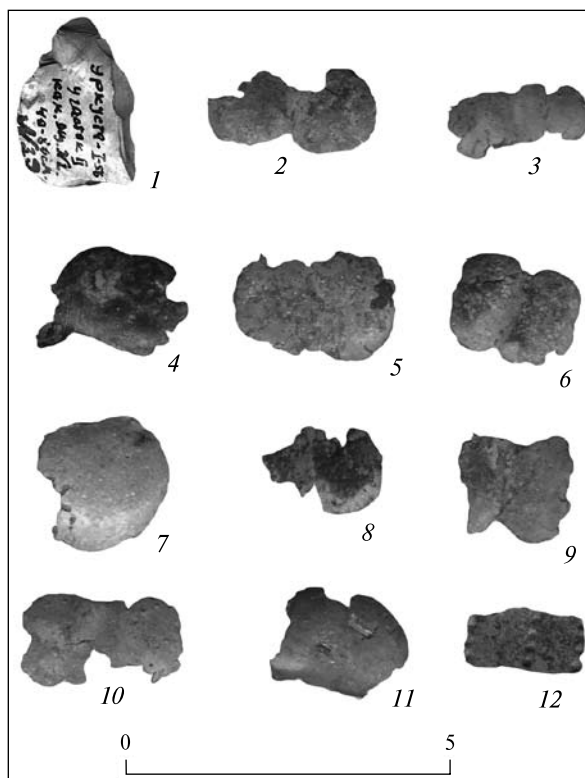

Рис. 7. Матеріал зі скрині 1 гряди А

До прикрас також відносять черепашки каурі, знайдені у скринях 1, 4, 5 і 9 (рис. 8, 4; 13, 3). З приводу їх призначення та функцій досі точаться дискусії: їх визначають і як прикраси, і як гроші, і як вотиви. Цікавий матеріал з цього приводу надає етнографія. У черкесів-шапсугів — племен, що мешкають на Західному Кавказі, черепашки каурі відігравали роль амулета, який називали «змійною голівкою». Хворому давали випити води, пропущеної крізь черепашку, яку потім вішали на шию (Жердецькая 1940, с. 43).

Зі знарядь у кам'яних скринях наявні лише крем'яні шкребачки і різці. Вони також трапляються у верхньому шарі — побутовій засипці огорож скринь. Там же знайдено один нуклеус (рис. 7, 1; 9, 1, 2; 12, 1—6). Не виключено, що крем'яний матеріал походить із давнішого шару місце-знаходження кам'яної доби. Втім зважаючи на те що крем'яні знаряддя надто часто трапляються у кизил-кобинських могильниках і на поселеннях, можна констатувати принаймні подібність виявлених на Уркусті I крем'яних знарядь до таких з інших пам'яток кизил-кобинської культури пізнього етапу. Можливо, це було зумовлено ідентичністю ландшафтних характеристик, яким віддавали перевагу під час спорудження могильників кизил-кобинці, і стоянок населення неолітичної доби — друга і третя тераси внутрішньої куести Кримських гір.

Серед буту також було знайдено уламок кам'яної сокири (рис. 17, 8).

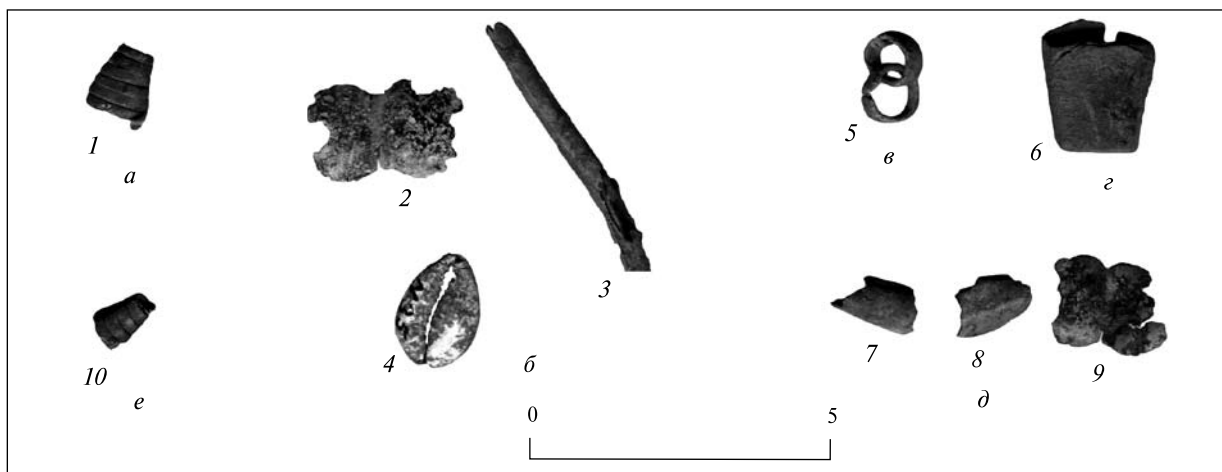

Рис. 8. Матеріал із кам'яних скринь Уркусти I: а — скриня 3; б — скриня 5; в — скриня 6; г — скриня 7; д — скриня 9 гряди А. Нижня група: е — скриня 5

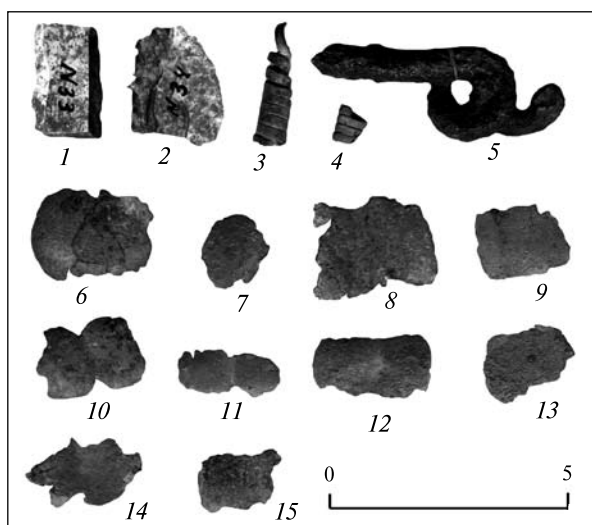

Рис. 9. Матеріал зі скрині 4 гряди А

Залізні речі представлено фрагментом *вудил* зі скрині 4 (рис. 9, 5), що не мають чіткого датування, і пластинкою у формі метелика — ймовірно, деталлю *перехрестя меча* зі скрині 8 (рис. 11, 4).

В усіх скринях знайдено *зуби собак*, а в деяких огорожах — *зуби і щелепи дрібної рогатої худоби*.

Ліпна кераміка Уркусти I загалом представлена нечисленними дрібними уламками господарського та парадного посуду. Фрагменти посудин наявні у більшості скринь і всіх огорожах. Господарський посуд представлено двома типами. Формувальна маса обох типів та решти невиразних уламків господарського посуду ідентична: глина із домішками дрібно-, крупнозернистого і черепашкового піску, іноді трапляються домішки товченого мергелю. Тісто вимішано погано, здебільшого майже неоточене, випал слабкий, поверхня злегка заглажена, привертають увагу досить тонкі як для госпо-

дарського посуду стінки. Таким самим недбалим виготовленням характеризується і парадний посуд. Виникає враження, що цей посуд або спеціально виготовляли для тризни, тому його міцність не мала значення, або використовували той, що у побуті вже був не потрібний.

Tun 1. Посудини горщикоподібні з рівно відігнутих в'язом, що перегином переходить у незначно розширений тулуб, середніх об'ємів (рис. 2, 2; 17, 4). Орнамент на посудинах цього типу з Уркусти не відомий. Посудини походять зі скрині 1 і шару насипу. В Західному Криму цей тип має широку дату і належить до посудин так званої горщикоподібної форми. Вони з'явилися у комплексах білозерського часу і, демонструючи розвиток профілювання та зміну орнаментации, існували протягом усієї доби раннього заліза. Особливості профілювання верхньої частини посудин знаходять найближчі аналогії у таких поселеннях VI—IV ст. до н. е. Західного Криму, як Чорна Річка, Трактирний Міст², де цілі форми мають діаметр в'язя трохи менший за найбільший діаметр тулуба на середині висоти посудини і незначно більший за діаметр плоского дна.

Tun 2. Посудини із плавним профілюванням незначно відігнутого в'язя, що без перегину переходить у трохи розширений тулуб, середніх об'ємів, не орнаментовані (рис. 2, 1). Тип представлено фрагментом в'язя з огорожі скрині 1. Такі посудини відомі на пам'ятках кизил-кобинської культури V—IV ст. до н. е. Західного Криму, де цілі форми мають діаметр в'язя, трохи менший за найбільший діаметр тулуба у нижній частині посудини і більший за діаметр плоского дна. Орнаментация не відома. Такі посудини з чітко виділеною звуженою шийкою виявлено у керамічних комплексах Булганаць-

² Матеріали поселень готуємо до публікації.

кого городища (Храпунов 1991, с. 201) та Великої Чорноморки, де вони датуються VI—V ст. до н. е. (Гаврилюк, Отрешко 1982, с. 78). Н.А. Гаврилюк такі посудини поділяє на два типи: горщики з прямою або майже прямою шийкою і посудини банкоподібного типу, пов'язані з гетадаками (Гаврилюк, Отрешко 1982, с. 80—82).

Крім того, у скринях Уркусти було знайдено кілька донних частин господарських посудин (скриня 8, огорожа скрині 5). Обидва екземпляри плоскодонні, з придонними стінками, примазаними до баз, на одному денці змодельовано незначний піддон (рис. 3, 2; 4, 4).

Парадний посуд Уркусти представлено трьома традиційними типами. Формувальна маса посудин усіх типів ідентична: глина з незначною домішкою черепашкового піску. Глина відмудлена недостатньо добре, випал слабкий. Зовнішня поверхня була вкрита слабким чорно-бурим лискуванням, яке збереглося лише на окремих її ділянках. Усі фрагменти корчаг і кубків мають сліди відновлювального випалу.

Tun 3. Посудини корчагоподібні, відомі за фрагментами стінок із орнаментом і одного вінця плавно відігнутого, воронкоподібного (рис. 3, 3; 4, 1, 2, 7; 17, 2, 3, 5, 6). Форму цих посудин не реконструйовано. Орнамент представлено композиціями із виконаних гребінцем прокреслених ліній — опущених або тих, що перетинаються із мотивом трикутника. Фрагменти походять як зі скринь 7, 9 (а також скриня 1 могильника Уркуста II (рис. 15, 2)), так і з огорож (скриня 5) та бутового насипу. Подібна орнаментация є провідною на пам'ятках кінця VI—IV ст. до н. е. Західного Криму. Корчаги з подібним орнаментом відомі на поселеннях Трактирний Міст у Каракобинській долині, Альма-Кермен (Дашевская 1963, рис. 1, 1, 2), за розкопками античних садиб Гераклеїського півострова (Камишева бухта, № 152, Херсонеське городище), кизил-кобинських поселень Гераклеї, що передували розмежуванню (5-й кілометр (Савеля 1994, с. 45) та ін.), Інкерманського поселення і Сахарної голівки (фонды НЗХТ, инв. №№ 879/С, 847/С, 858/С), в античних комплексах Керкенітїди. Втім поширення посудин цього типу не обмежується лише Кримом: кілька фрагментів із подібною орнаментацией знайдено серед матеріалів ранніх шарів Березані, Великої Чорноморки II (Гаврилюк, Отрешко 1982, рис. 5, 1—8) і Булганацького городища (Храпунов 1991, рис. 14; 23, 20—25).

Tun 4. Кубкоподібні посудини відомі за фрагментами стінок із орнаментом (рис. 17, 1, 7). Імовірно, їх тулуб мав сферичну форму. Орнамент прокреслено однозубим інструментом у вигляді заштрихованих трикутників. Фрагменти походять із насипу гряди А. У Західному

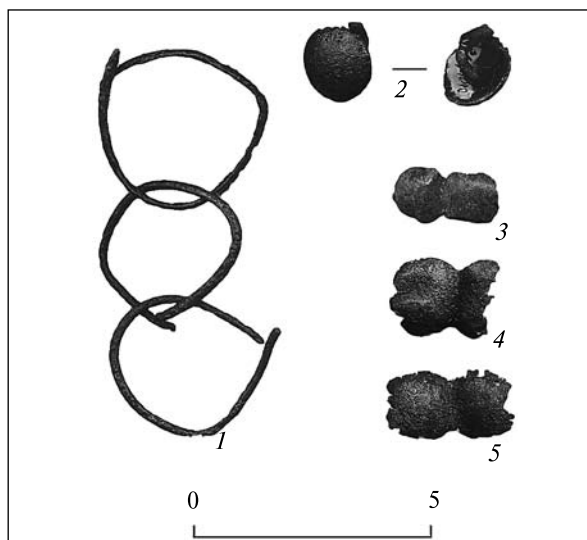

Рис. 10. Матеріали могильника Уркуста: 1 — скриня 1 Уркусти II; 2 — скриня 1 нижньої групи Уркусти I; 3—5 — ґрунтово-кам'яний насип гряди А (зі збірки Археологічного музею ІА НАН України)

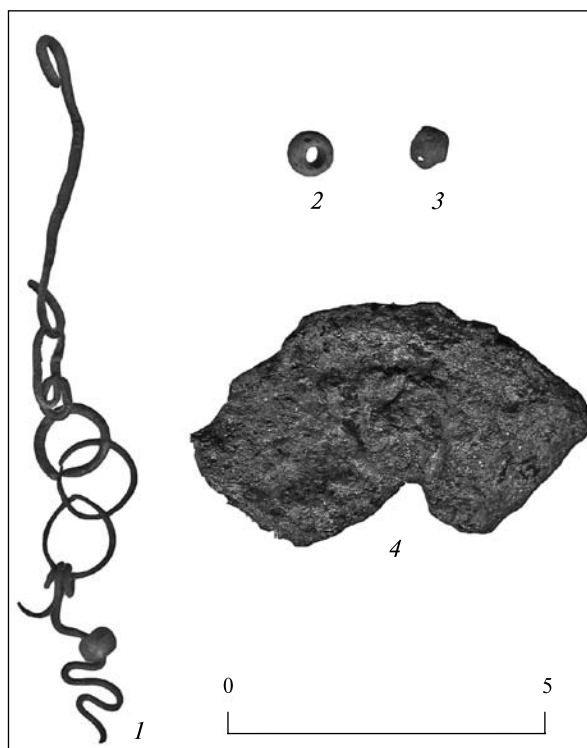

Рис. 11. Матеріал зі скрині 8 гряди А

Криму цей тип має глибоке коріння у кизил-кобинській культурі й залишається найстійкішим з-поміж решти. Він з'явився ще у VII ст. до н. е. і, майже не змінюючись, побутував до V ст. до н. е. Посудина з ручкою з горизонтальним кріпленням, прикрашена подібним орнаментом, походить із пох. 5 кург. 5 біля с. Колоски. Проте поховання датуються на основі дати амфори з фарбованим вінцем не пізніше другої полови-

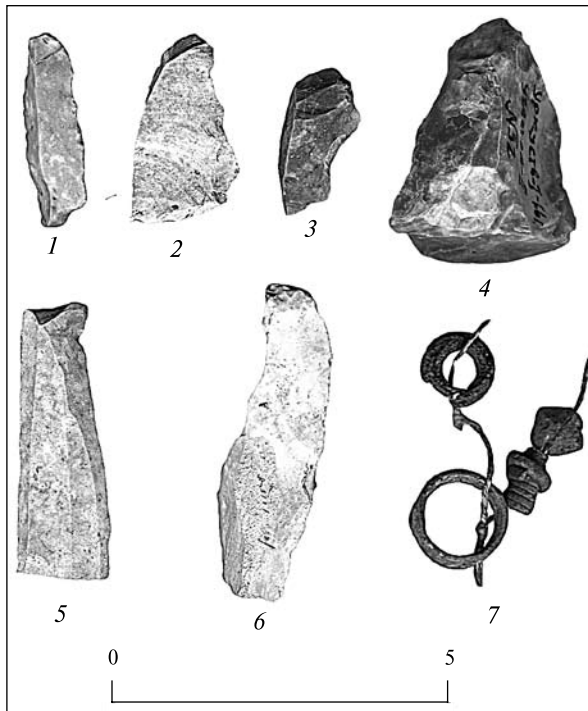

Рис. 12. Матеріал із будового насипу гряди А

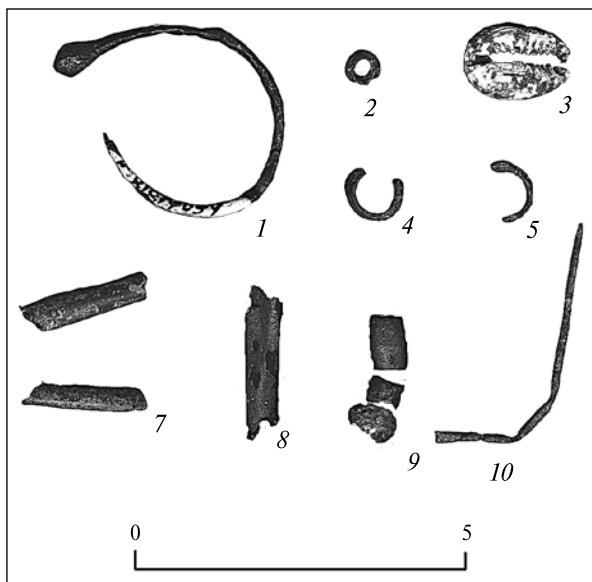

Рис. 13. Матеріал зі скрині 1 Уркусти I (зі збірки Археологічного музею ІА НАН України)

ни VI ст. до н. е. (Ольховський 1982, с. 63, рис. 2, б). Цей тип також відомий у пізньоархаїчному шарі Херсонеса кінця VI — першої половини V ст. до н. е. (Сенаторов 2003, с. 14, рис. 2).

Походження фрагментів кубкоподібних посудин, що, не виключено, належать одному виробу, із будового насипу ставить цей тип поза основним речовим комплексом могильника, оскільки він міг потрапити у насип під час його спорудження з раніших нашарувань.

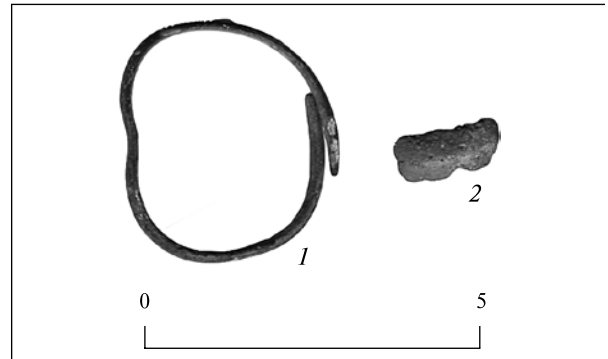

Рис. 14. Матеріал могильника Уркуста: 1 — скриня 1 Уркусти I; 2 — скриня 2 Уркусти II

Туп 5. Цей тип представлено фрагментами невеликих ручок кувал у скрині 8 і огорожах скринь 6 і 7 (рис. 3, 9; 4, 3, 5). Керамічний комп-лекс кизил-кобинської культури Західного Криму IV ст. до н. е. демонструє збільшення кількості різних варіантів кувал. Найявністю ручок кувал саме у матеріалі скринь 6, 7 і 8, ймовірно, пов'язаних між собою родинно, може свідчити про певну традицію окремої родини, можливо, зумовлену входженням до неї нового члена з іншого роду або племені, який і започаткував таку традицію.

Поодинокі форми глиняного посуду представлено археологічно цілим фрагментом так званої сільниці — *мініатюрної посудини*, профіль якої нагадує ніжку античної амфори, але порожнисту, вкритої чорним лискуванням, виготовленої з добре вимішаної знежиреної глини і випаленої краще за іншу ліпну кераміку (рис. 3, 1). Призначення цієї посудини незрозуміле, не відомі й аналогії для неї. Звертає на себе увагу її ретельніше порівняно з іншою керамікою гряди виготовлення. Ймовірно, вона мала певну вотивну функцію.

Отже, ліпна кераміка гряди А могильника Уркуста I цілком відповідає типологічній схемі керамічного посуду кизил-кобинських поселень Південно-Західного Криму, Гераклеїського півострова, ліпної кераміки античних комплексів Херсонеса і Керкінітіди V—IV ст. до н. е., і можна вважати, що всі ці пам'ятки залишило одне й те саме населення. Відмінності у якості кераміки поселень і могильників не можуть бути контраргументом з огляду на провідну роль обряду у функціонуванні останніх.

Х.І. Кріс навела аргумент на користь неможливості використання матеріалу з могильника Уркуста I для будь-яких висновків (Кріс 1981, с. 41). Під час перевірки матеріалу виявилось, що фрагмент глечика, визначений дослідницею разом із М.І. Вязьмітіною як римський світлоглиняний, насправді є коричневоглиняною ліпною посудиною типу корчаг із ручкою (рис. 15, 3),

що відомі на пізньоскіфських городищах III ст. до н. е., а також пам'ятках кизил-кобинської культури Інкерманської долини середини IV ст. до н. е. До того ж згаданий уламок походить із шару насипу скрині 1 могильника Уркуста II. Звідти ж походить і вінце з внутрішнім перегином, властивим саме для такого типу глечиків на поселеннях Інкерманської долини (рис. 15, 1)³.

Отже, з огляду на конструктивні особливості гряди А і датування античної амфори тари можна зазначити деякі закономірності в ужитку могильного інвентарю. До рубежу V/IV — першої половини IV ст. до н. е. належить скриня 4 Уркусти I, яку в інвентарі вирізняє наявність вудил і скроневиц кілець, також наявних у могильнику Уркуста II, скринях, що тяжіють до першої половини IV ст. до н. е. У скрині 6, а також 7 та 8, споруджених пізніше, тобто не раніше першої половини IV ст. до н. е., знайдено предмети озброєння — стріли і перехрестя меча. У пізніших скринях 7 і 8 серед інвентарю виявлено намисто, що для раніших комплексів Уркусти I не типово. Якщо прийняти тезу, що гряди формували спорудженням обабіч скрині 4 нових, то скриню 1 було споруджено після будівництва скрині 3, тобто після початку III ст. до н. е., отже, не раніше III ст. треба датувати дротяний браслет із біконічними шишечками, знайдений у скрині 1. У скринях 1 і 3 було знайдено пастові та скляні намистини. Найпізніші скрині у гряді — 2 і 9 — майже не містили матеріалу. Ймовірно, вони були найбільш бідними, що видно за їх конструктивними особливостями.

Не обмежується вузьким проміжком часу використання у поховальному інвентарі черепашок каури, спіральних і пластинчатих пронизок, спіральних конічних сережок, вісімкоподібних бляшок. За нижню хронологічну межу могильника можна прийняти дату вінця амфори зі скрині 4 — межа V—IV ст. до н. е., а за верхню — дату вінця амфори зі скрині 9 — остання чверть III ст. до н. е.

Речовий комплекс і конструктивні особливості гряди А Уркусти I типові для пізніх могильників кизил-кобинської культури (Колотухин 1987, с. 7—40). Тотожність конструкцій споруд могильника Уркуста і, наприклад, могильника Дружне I кизил-кобинської культури ставлять під сумнів правильність виділення груп могильників за конструктивними особливостями і принципом їх розташування у передгір'ях або горах (Крис 1981), про що вже зазначалося в археологічній літературі (Колотухин 1987, с. 7—9). Звертає на себе увагу майже повна тотожність речового комплексу гряди,

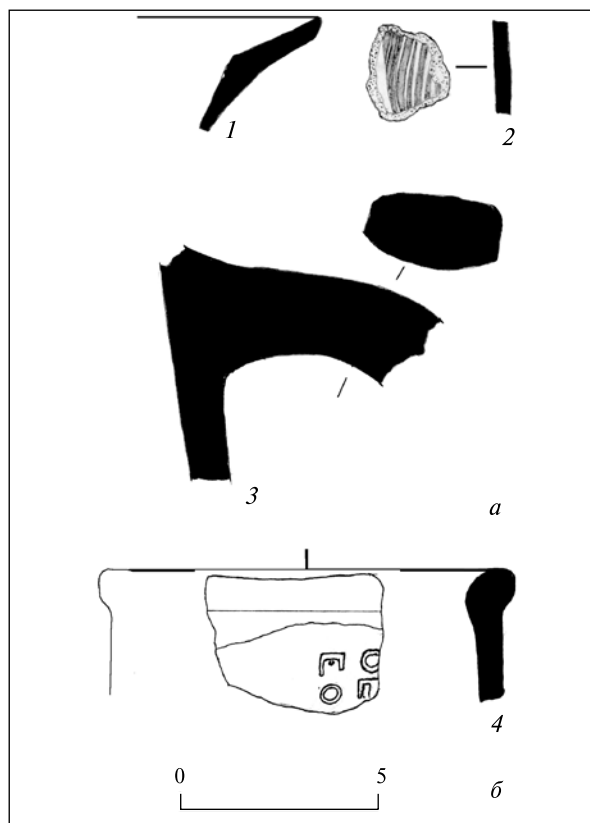

Рис. 15. Матеріал могильника Уркуста II: а — скриня 1; б — скриня 2

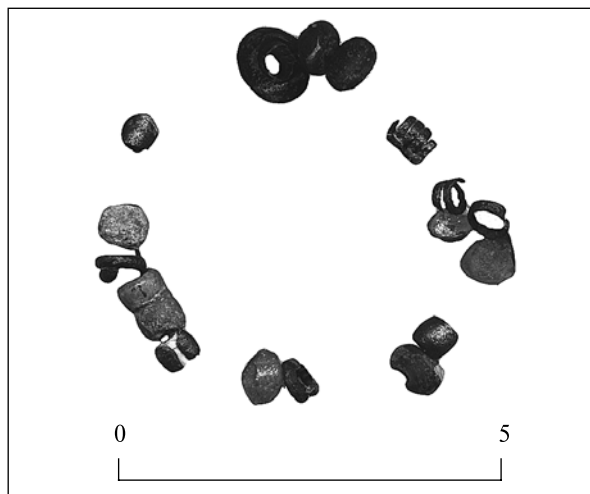

Рис. 16. Бронзові та скляні намистини з огорожі скрині 3 Уркусти I (зі збірки Археологічного музею ІА НАН України)

що аналізується, і знахідок у могилах Нестерівського і Лугового могильників на Північному Кавказі. Це стосується не лише прикрас, а й наявності зубів собак у похованнях. Так само як і в кавказьких пам'ятках, тут чітко дотримано соціально-ієрархічну структуру. Ці обставини вказують на те, що дискусію про зв'язки і шляхи розвитку племен кизил-кобинської і кобанської культур ще не вичерпано.

³ Матеріали готуються до друку.

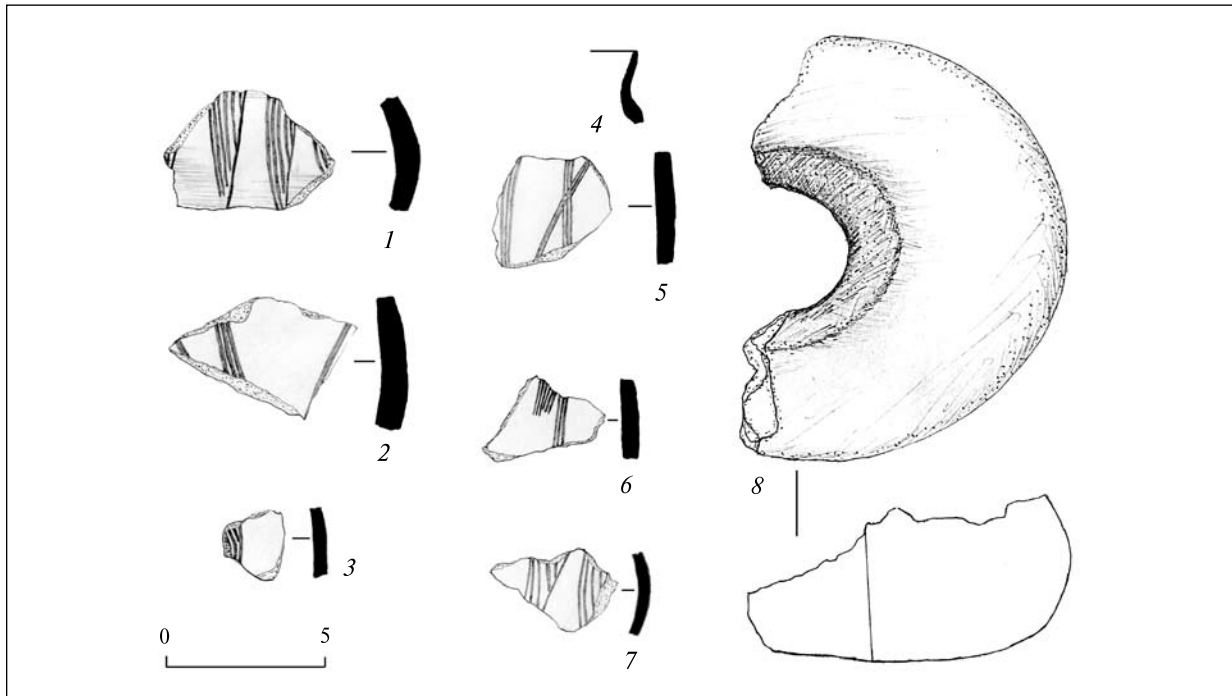

Рис. 17. Матеріал із бутового насипу гряди А

Конструктивні особливості гряди А дають змогу зробити деякі висновки відносно соціальної структури населення, яке його залишило. Влаштування могильника у вигляді кількох гряд вказує на наявність в одному соціальному організмі кількох родів. Менгір в огорожі скрині 4 засвідчує високий соціальний статус людини, яку було там поховано першою. Виникнення огорож скринь 1, 3, 5/6 вказує на формування роду з кількох сімей, що ховали своїх предків у окремих просторах, а отже, і будували поховальні конструкції силами самих лише сімей. Поділ огорожі скринь 5/6 навпіл межею і поява двох скринь за-свідчують продовження поділу в межах сім'ї, а відтак і поділ простору для предків і нащадків, які це провадили. Прибудова пізніших скринь 7, 8 і 9 і їх невеликі розміри вказують на збільшення кількості сімей у роді та на виділення їх у ок-

ремі одиниці з тих, що вже існують. Найпізніші скрині 9 і особливо 2, швидше за все, свідчать про відсутність можливості спорудження рівноцінної до вже існуючих поховальної конструкції у новій сім'ї і використання деталей ранішніх скринь для здійснення обряду, що вказують на згасання і врешті-решт припинення існування окремого роду як соціальної одиниці. Таким чином, розквіт роду припадає на IV — початок III ст. до н. е., а його поступове зникнення — на кінець III ст. до н. е. З цими датами синхронізуються зникнення самої кизил-кобинської культури і поява культури пізньоскіфського типу. Проте цей висновок є суто гіпотетичним, оскільки його зроблено на основі аналізу лише однієї гряди могильника Уркуста I, що складається за матеріалами розвідок із 10 гряд, а отже, із поповненням джерельної бази коригуватиметься.

Гаврилюк Н.А., Отрешко В.М. Лепная керамика архаического поселения Большая Черноморка II // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 75—90.

Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья // САИ. — 1977. — Вып. Д1-33. — 68 с.

Дашевская О.Д. О таврской керамике с гребенчатым орнаментом // СА. — 1963. — № 4. — С. 205—210.

Жердецкая Н. Народная медицина и лечебная магия у черкесов // Религиозные пережитки у черкесов-шапсугов. — М., 1940. — С. 40—45.

Козенкова В.И. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром // Скифский мир. — К., 1975. — С. 52—73.

Козенкова В.И. Материальная основа быта кобанских племен. Западный вариант // САИ. — 1998. — Вып. В2-5. — 200 с.

Козенкова В.И. У истоков горского менталитета. Могильник эпохи поздней бронзы — раннего железа у аула Сержень-Юрт, Чечня // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. — М., 2002. — Вып. 3. — 232 с.

Колотухин В.А. Население предгорного и горного Крыма в VII—V вв. до н. э. // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э. — К., 1987. — С. 6—27.

- Крис Х.И.* Кизил-кобинская культура и тавры // САИ. — 1981. — Вып. Д I-7. — 128 с.
- Крупнов Е.И.* Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960. — 520 с.
- Лесков А.М.* Отчет Таврской группы Крымской первобытной экспедиции ИА АН УССР за 1956—1957 гг. // НА ИА НАНУ, д. 1956—57/12д.
- Лесков А.М.* О хронологии таврских каменных ящиков Горного Крыма // КСИА УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 156—165.
- Лесков А.М.* Горный Крым в I тыс. до н. э. — К., 1965. — 200 с.
- Мелюкова А.И.* Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1-4. — 92 с., 23 табл.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. — Москва; Саратов, 2003. — 352 с.
- Ольховский В.С.* О населении Крыма в скифское время // СА. — 1982. — № 4. — С. 61—81.
- Полін С.В.* Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — № 59
- Репников Н.* Каменные ящики Байдарской долины // ИАК. — 1909. — Вып. 30. — 162 с.
- Савеля О.Я.* Работы Севастопольской экспедиции // АИК 1993 г. — Симферополь, 1994. — С. 235—238.
- Сенаторов С.Н.* Кизил-кобинская керамика конца VI — первой половины IV вв. до н. э. из раскопок в Херсонесе // Хсб. — Севастополь, 2003. — Вып. 12. — С. 14—28.
- Храпунов И.Н.* Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981—1989 гг.) // МАИЭТ. — Симферополь, 1991. — Вып. 2. — С. 3—34.

Одержано 21.11.2006

А.М. Лесков, Э.А. Кравченко

ГРЯДА А МОГИЛЬНИКА КИЗИЛ-КОБИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ УРКУСТА I В ЮГО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ

Статья является полной публикацией материалов раскопок гряды А могильника Уркуста I в Юго-Западном Крыму, осуществленных в середине прошлого века А.М. Лесковым. Гряда — единственный полностью раскопанный погребальный комплекс позднего этапа кизил-кобинской культуры с античными импортами в Западном Крыму. На основании дат античной амфорной тары уточнена датировка гряды в пределах конца V — конца III вв. до н. э. Анализ пространственного увеличения гряды и соотнесение находок фрагментов амфор с отдельными погребальными сооружениями позволили установить примерное время их сооружения. Конструктивные особенности погребальных комплексов и анализ находок дали возможность наметить основные черты социального развития населения, его оставившего, и определить его место среди других памятников кизил-кобинской культуры.

O.M. Leskov, E.A. Kravchenko

RIDGE A IN THE CEMETERY URKUSTA I OF KYZYL-KOBA CULTURE IN SOUTH-WESTERN CRIMEA.

The article presents a full publication of materials from excavation of ridge A in the stone burial chest Urkusta I in south-western Crimea, undertaken in the middle of last century by O.M. Leskov. The ridge is the only completely excavated burial site of the late stage of Kyzyl-Koba culture with Ancient Greek imports in western Crimea. Based on dating of Ancient transport amphorae chronology of the ridge was specified within a period between the end of the 5th and the end of the 3rd cc. BC. Analysis of expanding of the ridge and comparison of the finds of amphorae fragments with separate burial constructions allowed the authors to determine an approximate date of their erection. Structural feature of the burial complexes and analysis of the finds made it possible to outline the main features of social development of the population which left the cemetery, and determine its place within other sites of Kyzyl-Koba culture.

ЛІПНИЙ ПОСУД НАСЕЛЕННЯ СІВЕРСЬКОДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ СКІФСЬКОЇ ДОБИ

Статтю присвячено характеристиці ліпного посуду, знайденого під час дослідження поселень та поховань сіверсько-донецького Лісо степу скіфського періоду.

Важлива роль у вивченні етнокультурної історії стародавнього населення східноєвропейського Лісо степу належить ліпному посуду, виробництво якого відбивало локальні особливості гончарних традицій окремих споріднених груп людей (родів, племен тощо). Вивчення такого масового матеріалу, як керамічний посуд, дає змогу ставити і вирішувати цілу низку питань щодо походження, етнокультурного розвитку та історичної долі сіверськодонецького населення скіфської доби.

Історія вивчення місцевої ліпної кераміки безпосередньо пов'язана з процесом нагромадження джерельної бази. Дослідження археологічних пам'яток скіфської доби регіону розпочалося ще у першій половині XIX ст. (Пассек 1838), але до середини XX ст. увагу археологів було зосереджено на розкопках курганів (Гречко 2006, с. 120—127). Нечисленна ліпна кераміка, що входила до інвентарю поховань, у той час особливої уваги не привертала.

У повесні роки зростає зацікавленість дослідників до вивчення кераміки в цілому. Це засвідчили результати роботи у 1952 р. Першої конференції, присвяченої питанням скіфо-сарматської археології. Кераміці та особливостям поховального обряду було відведено пріоритетну роль у вирішенні питання щодо етнічного складу населення (Погребова 1954, с. 5).

Дослідження сіверськодонецьких поселень та городищ у перші повоєнні десятиріччя С.А. Семеновим-Зусером, І.Ф. Левицьким і особливо Б.А. Шрамком дали перші виразні колекції ліпної кераміки. Перші узагальнювальні праці, присвячені пам'яткам сіверськодонецького Лісо степу, створені Б.А. Шрамком та П.Д. Ліберовим, побачили світ у 1962 р. На основі отриманих під час розкопок городища біля хутора Городище матеріалів П.Д. Ліберов в узагальнювальній праці запропонував типологію місцевої ліпної кераміки сіверськодонецького регіону. Ліпний посуд тут не розрізнявся за функціональним призначенням, усього було виділено 8 типів, походження яких пов'язується автором із місцевими гончарними традиціями племен доби бронзи. Однак при цьому П.Д. Ліберов порівняв та

знайшов багато спільних рис із керамікою нижнього Дону, зокрема Єлізаветівського городища, та керамічним комплексом Кам'янського городища на Дніпрі (Ліберов 1962, с. 47—62).

У 1962 р. побачила світ монографія Б.А. Шрамка «Древности Северского Донца», у якій, підбиваючи підсумки своїх багатолітніх досліджень поселень скіфського часу, автор запропонував класифікацію ліпної кераміки (Шрамко 1962, с. 216—225). Весь керамічний комплекс було розділено на групи за функціональним призначенням, а ті, у свою чергу, — на типи та їх варіанти. Крім того, наведено характеристику техніки виготовлення глиняного посуду, намічено хронологічні особливості розвитку типів та зіставлено набір місцевого посуду з сусідніми синхронними культурними регіонами. Більшість положень Б.А. Шрамка відносно загальної характеристики кераміки не втратили свого значення і на цей час.

Визнання кераміки важливим археологічним джерелом зробило її предметом гострих дискусій, присвячених походженню племен скіфської доби Дніпровського Лісо степового Лівобережжя. Зокрема, І.І. Ляпушкін виділяв у цьому регіоні єдину «зольничну культуру» (Ляпушкін 1961, с. 88—144). На основі відмінностей керамічного комплексу автор виділив у її розвитку два періоди. Походження цієї культури І.І. Ляпушкін пов'язував із проникненням населення з Дніпровського Лісо степового Правобережжя. З критикою зазначених положень виступила В.А. Іллінська. Спираючись на типологічний аналіз ліпної кераміки Посулля та Сіверського Дінця, дослідниця вказувала на генетичний зв'язок цього посуду з пізньозрубною культурою доби бронзи південної частини басейну Сіверського Дінця (Ильинская 1954, с. 131—136). З часом погляди В.А. Іллінської зазнали суттєвих змін. Дослідниця вважала, що походження «посульсько-донецької» культури слід пов'язувати з проникненням у Лісо степ степового скіфського населення з власними гончарними традиціями (Іллінська 1966, с. 58—93). Іншої позиції з цього приводу дотримувався Б.А. Шрамко. Спочатку дослідник поділяв погляди І.І. Ляпушкіна, але з часом розробив власну концепцію походження племен скіфської доби Дніпровського

Лісостепоного Лівобережжя, згідно з якою керамічна традиція типу Східного Більська сформувалася внаслідок взаємодії бондарихинського і пізньозрубного та впливу скіфського етнокультурних масивів (Шрамко 1972, с. 153—162). П.Д. Ліберов, вивчаючи сіверськодонецьку ліпну кераміку, також торкнувся питання щодо її походження. Автор, вивчаючи прототипи окремих форм посуду, дійшов висновку, що аналогічні типи кераміки виготовляли місцеві племена доби бронзи (катакомбна, зрубна, бондарихинська культури) (Ліберов 1962, с. 71).

Отже, до 1970-х рр. сформувався кілька гіпотез походження місцевих племен скіфської доби, під час розробки яких особливу увагу було приділено інтерпретації керамічних комплексів.

Ґрунтове дослідження ліпної кераміки, що входила до складу поховального інвентарю сіверськодонецьких курганів, провів О.В. Бандуровський (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 50—52). Кераміку Пісочинського некрополя проаналізував Л.І. Бабенко (Бабенко 2004, с. 133—138; Бабенко 2005, с. 108—116).

Особливу увагу під час характеристики кераміки окремих періодів було приділено чітко датованим матеріалам пам'яток, досліджених широкими площами. Поховальну кераміку, зважаючи на її специфічне призначення, проаналізовано окремо.

Керамічний комплекс першої половини VI ст. до н. е. (кінець ранньоскіфського часу) можна характеризувати на основі матеріалів, здобутих під час дослідження Люботинського городища, зольника № 2 поселення Горіховий Гай-2, поселення в ур. Дроб'янське, кургану-зольника біля с. Черемушна. Посуд, що містив поховальний інвентар поховань того часу, представлено 5 цілими формами.

Значно більше інформації отримано щодо керамічного посуду другої половини VI—V ст. до н. е. (середньоскіфський час). Його представлено матеріалами Люботинського, Караванського та в ур. Городище городищ, зольників № 1—3 поселень Шовкова, Барчани та Саржин Яр. Поховальну кераміку представлено двома посудинами Протопопівського некрополя.

Керамічний комплекс кінця V — початку III ст. до н. е. (пізньоскіфський час) можна характеризувати на основі матеріалів, здобутих під час дослідження городищ біля селищ Циркуни, Водяне, Мохнач, Коропові Хутори, Люботинського та в ур. Городище, зольників № 12, 37, 38, 39 поблизу с. Островецьківка. Досить численною є колекція ліпного посуду поховань, представлена матеріалами Пісочинського та Старомерчанського некрополів, курганів біля селищ Черемушна та Островецьківка.

Наша класифікація ліпного посуду ґрунтується на методиці побудови типологічних

рядів. Уперше типологічний метод для характеристики кераміки серед вітчизняних археологів на початку XX ст. застосував В.О. Городцов (Городцов 1922, с. 178—187). Пізніше запропоновану схему класифікації археологічних матеріалів було доповнено та вдосконалено. У нашій праці ми спираємося насамперед на методику, розроблену Б.А. Шрамком (Шрамко 1983а, с. 39—52). Дослідник, проаналізувавши основні методологічні способи первинної обробки кераміки, розробив схему систематизації та кодування для кераміки доби раннього заліза Східної Європи та запропонував єдину термінологію для опису морфологічних частин посудин. Під час характеристики кераміки ми використали низку основних положень цього дослідження, а саме: виділення груп посудин за функціональним призначенням (горщики, миски, сковорідки, корчаги, глечики, кухлі), які, в свою чергу, поділено на типи та їх варіанти, а також скорочений код орнаменталізації. З огляду на відсутність достатньої кількості цілих форм розподіл на типи ґрунтується на морфологічних відмінностях фрагментів верхніх частин посудин, які дають уявлення про їх форму та діаметр. Детальне вивчення технологічних ознак керамічного виробництва не входило у завдання цього дослідження, тому обмежується загальною характеристикою.

На наш погляд, статистичний аналіз керамічного матеріалу, розділеного на окремі хронологічні групи, дасть змогу простежити динаміку розвитку форм місцевого посуду та його асортименту, а також максимально зручно зіставити керамічні комплекси регіонів (звичайно, за умови використання аналогічної методики), що сприятиме детальному вивченню історико-культурних процесів, які відбувалися у Дніпро-Донському міжиріччі у скіфську добу.

У колекціях кераміки з поселень та городищ домінують горщики, виготовлені з жирної пластичної глини з домішками дрібного та середнього шамоту, іноді органіки. Всього використано понад 1200 фрагментів та цілих форм. Дані статистичних підрахунків найпоказовіших колекцій наведено у табл. 1. У класифікації нами виділено два відділи горщиків: банкоподібні (без виділеної шийки) та профільовані (з відігнутим назовні вінцем). Розподіл на типи зроблено за ступенем профілювання тулуба. У середині типів відповідно до оформлення верхніх частин посудин виділено варіанти.

У відділі *банкоподібних посудин* виділено два типи.

Тип 1 — горщики з циліндричною формою тулуба з трохи опуклими стінками у середній частині (рис. 1, 1—5). Деякі фрагменти мають ледь намічену шийку. Переважають посудини середніх та маленьких розмірів із діаметром

вінець 12—22 см. Невелику частину «банок» прикрашено наліпними пружками з пальцевими вдавленнями (рис. 1, 3). Посудини цього типу не характерні для місцевих наборів кераміки. Незначну їх кількість знайдено у наборах посуду VI—V ст. до н. е.

Тип 2 — посудини з бочонкоподібною формою корпусу та загнутою усередину верхньою частиною (рис. 1, 6). Цей тип представлено кількома неорнаментованими фрагментами невеликих горщиків із діаметром вінця 14—16 см. Подібні посудини відомі за знахідками серед архаїчних матеріалів Люботинського городища. Аналогічні банкоподібні горщики були досить поширеними в архаїчних комплексах посуду Правобережного Лісостепу (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 50). У Дніпро-Донському межиріччі відсоток подібних горщиків незначний. Зокрема, на Східному укріпленні Більського городища відділ банкоподібних горщиків становить 1,1 % і, як і в сіверськодонецькому регіоні, він побутував до середини V ст. до н. е. (Шрамко 1983, с. 76).

Різноманітністю форм вирізняється відділ **профільованих горщиків**, серед яких виділено 4 типи за різним профілюванням тулуба.

Тип 1 — горщики зі слабопрофільованим тулубом (рис. 1, 7—23), серед яких за ступенем вигину вінця виділено чотири варіанти.

Варіант 1 — горщики з плавно вигнутим назовні вінцем, виділеною шийкою, трохи розширеною бочонкоподібною формою тулуба, найбільше розширення якого припадає на середню частину (рис. 1, 7—11). Переважають посудини великих та середніх розмірів, витягнутих пропорцій, з тулубом, що звужується до невеликого дна. Це одна з найпоширеніших форм ліпного посуду в сіверськодонецькому Лісостепу VI—V ст. до н. е.

Варіант 2 — горщики з коротким трохи вигнутим вінцем, без чіткої шийки та слабопрофільованим бочонкоподібним чи трохи видовженим яйцеподібним тулубом (рис. 1, 12—16). Здебільшого це посудини середніх розмірів (діаметр вінця 18—24 см), найбільше розширення тулуба припадає на середню частину. Це найпоширеніша форма горщиків для ранньоскіфського (35 %) та середньоскіфського (33—46 %) періодів, що побутувала й у більш пізній час.

Варіант 3 — посудини середніх розмірів із широким горлом та різко відігнутим вінцем без виділеної шийки (рис. 1, 17—20). Ця форма не здобула поши-

Таблиця 1. Розподілення типів горщиків за пам'ятками та хронологічними періодами

Пам'ятка	Тип 1, варіанти				Тип 2	Тип 3, варіанти		Тип 4	Банки, варіанти		Усього
	1	2	3	4		1	2		1	2	
<i>Перша половина VI ст. до н.е.</i>											
Люботинське городище	29 (22)	34 (26)	4 (3)	4 (3)	21 (16)	—	—	—	4 (3)	4 (3)	100 (76)
с. Горіховий Гай-2	33 (19)	35,5 (21)	8 (5)	6,5 (4)	17 (10)	—	—	—	—	—	100 (59)
<i>Друга половина VI—V ст. до н.е.</i>											
Люботинське городище	12 (22)	41 (73)	3,5 (6)	—	27,5 (49)	3 (5)	6 (10)	—	7 (13)	—	100 (178)
с. Шовкова	18 (17)	44 (42)	6 (6)	—	16 (15)	6 (6)	1 (1)	—	9 (9)	—	100 (96)
Караванське городище	15 (13)	46,5 (39)	3 (2)	—	15 (13)	7 (6)	3 (2)	—	10,5 (9)	—	100 (84)
с. Саржин Яр	11 (8)	46 (34)	6 (4)	—	27 (20)	4 (3)	—	—	6 (4)	—	100 (73)
Городище в ур. Городище	17 (8)	33 (15)	9 (4)	—	27 (12)	7 (3)	5 (2)	—	2 (1)	—	100 (45)
<i>Кінець V—початок III ст. до н. е.</i>											
Люботинське городище	4,5 (3)	23 (15)	1,5 (1)	—	40 (26)	13 (8)	9 (6)	9 (6)	—	—	100 (64)
Городище в ур. Городище	2,5 (3)	15 (20)	1,5 (2)	—	33 (44)	16 (21)	10 (13)	22 (29)	—	—	100 (132)
Циркунівське городище	(4)	(6)	—	—	(4)	(9)	(1)	—	—	—	(24)
с. Островерхівка	8 (19)	15,6 (38)	0,4 (1)	—	24,5 (60)	31,5 (77)	14 (33)	6 (15)	—	—	100 (243)

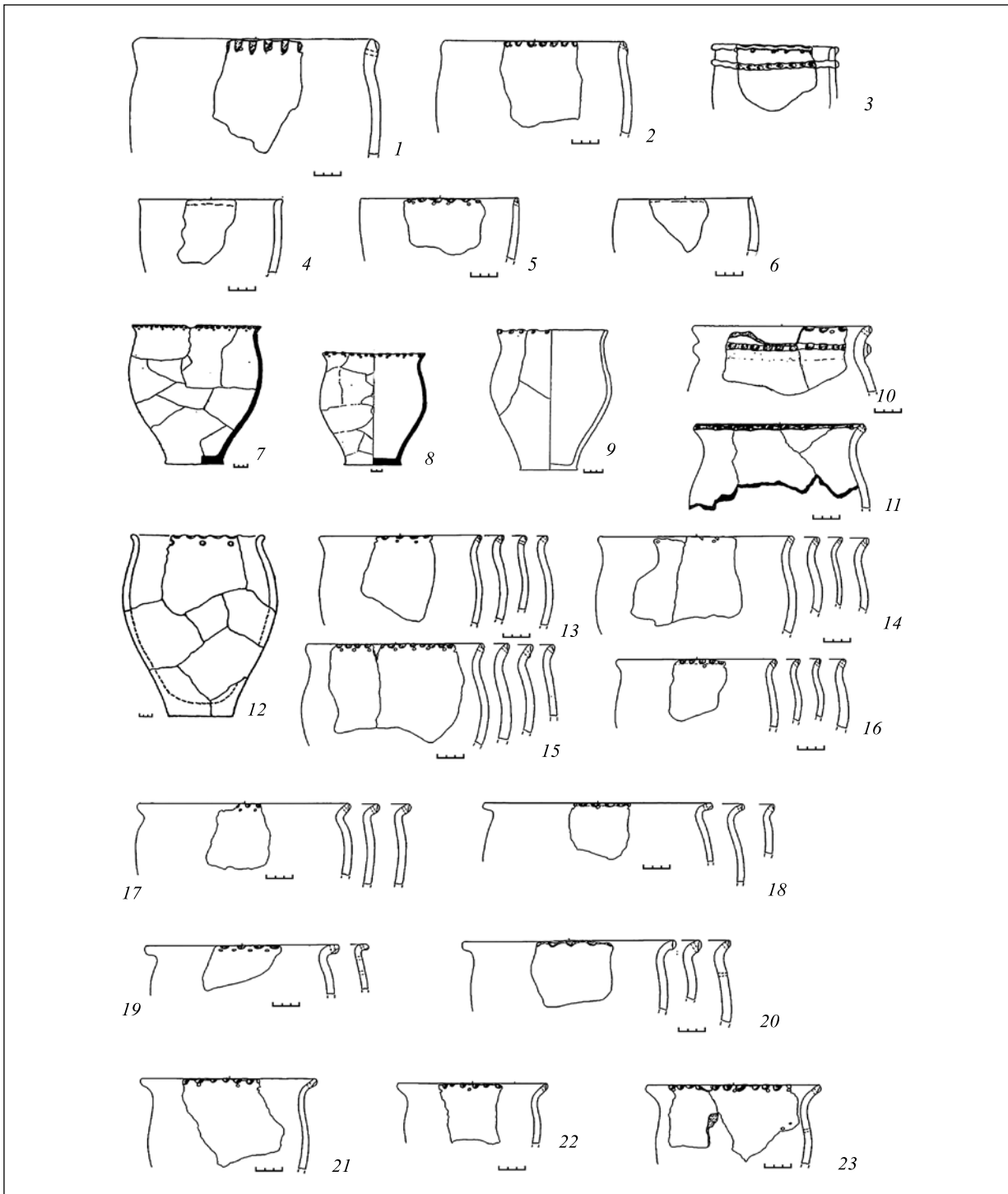

Рис. 1. Відділ банкоподібних та слабопрофільованих горщиків (тип 1): 1, 3, 4, 6, 10, 12, 13, 19 — Люботинське городище; 2, 14 — с. Шовкова; 5, 15 — городище біля с. Караван; 7, 8, 18 — городище в ур. Городище; 9 — городище біля с. Водяне; 11, 17, 21—23 — с. Горіховий Гай-2; 16, 20 — селище біля с. Острроверхівка (7—8 — за Ю.В. Буйновим; 12 — за Б.А. Шрамком)

рення у наборах ліпного посуду регіону, але наявна практично на всіх пам'ятках скіфського часу.

Варіант 4 — горщики з широким горлом та виділеною шийкою, що переходить у слабопрофільований тулуб (рис. 1, 21—23). Діаметр вінець перевищує чи майже такий самий, як найбільший діаметр тулуба, та становить 18—20 см. Цей варіант

представлено незначною кількістю фрагментів, знайдених у комплексах ранньоскіфського часу.

Слабопрофільовані горщики були найпоширенішим типом кераміки VI—V ст. до н. е. та продовжували побутувати у пізньоскіфський час. Аналогії цьому типу посудин знаходимо у комплексі архаїчної кераміки Східного укріп-

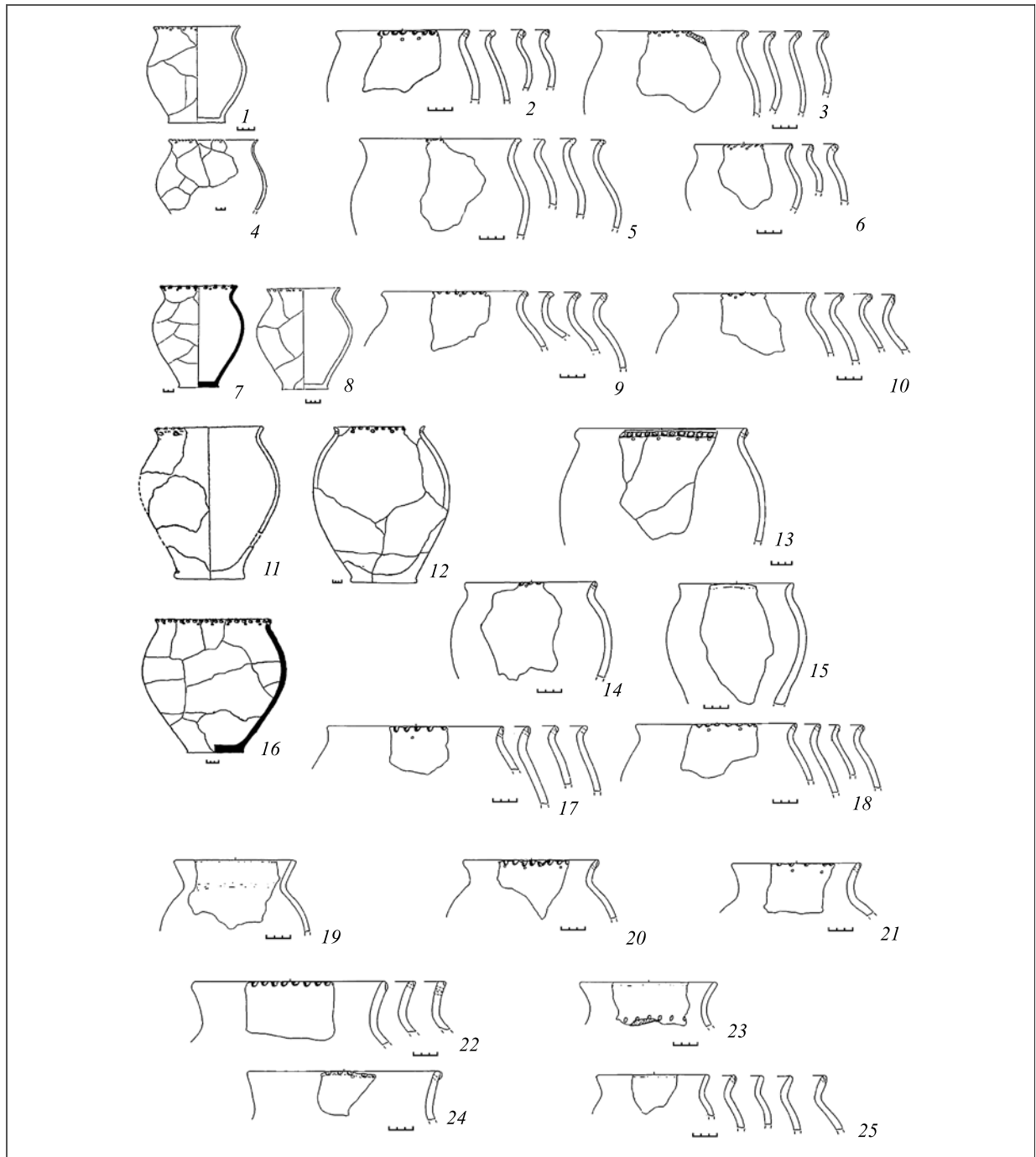

Рис. 2. Профільовані горщики (типи 2—4): 1, 8 — с. Хворостове-1; 2, 12—15 — Люботинське городище; 3 — с. Саржин Яр; 4 — городище біля с. Мохнач; 5, 7, 9, 16, 17, 19—23 — городище в ур. Городище; 6, 10, 11, 18, 24, 25 — селище біля с. Острроверхівка (4 — за В.В. Колодою; 7, 16 — за Ю.В. Буйновим; 11, 12 — за Б.А. Шрамком)

лення Більського городища, де вони становлять 85 % загальної кількості (Шрамко 1983, с. 76—81). Найпоширенішою формою подібні горщики були і на Басівському городищі (Іллінська 1965, с. 61). Горщики третього варіанта знаходять аналогії у керамічному комплексі скіфоподібних пам'яток Сейму та середнього Дону (Іллінська 1957, с. 116, рис. 2, 2, 4; Пузикова 1996, с. 204, рис. 4, 2, 4, 6; Медведєв 1999, с. 68, рис. 28, с. 69, рис. 29).

Tun 2 — горщики з вигнутим назвнн вiнцем та дугоподiбною шийкою, що переходить у похиле плече профiльованого тулуба (рис. 2, 1—6). Вiд посудин першого типу ця форма вiдрiзняється бiльш приземкуватими пропорцiями. Переважають горщики середнiх розмiрiв iз дiаметром вiнець 18—24 см. У комплексах лiпного посуду VI—V ст. до н. е. горщики цього типу становлять 15—27 % загальної кiлькостi, а у пiзньоскiфський час на кiлькох пам'ятках вони доминують (до 40 %).

Ця форма посуду характерна для пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу скіфської доби (Шрамко 1983, рис. 7, 4, 6; 8, 3—4; Іллінська 1965, с. 66, рис. 16 та ін.).

Тип 3 — профільовані горщики великих розмірів із високими округлими плечиками, кулеподібним чи трохи витягнутим яйцеподібним тулубом, що переходить до вузького дна (рис. 2, 7—18). Можливо, ці великі горщики виконували ще й функції тари. За ступенем вигину вінець виділено 2 варіанти.

Варіант 1 — горщики з плавно відігнутим назовні вінцем та виділеною шийкою, що переходить у високе плечико профільованого тулуба з найбільшим розширенням у верхній частині (рис. 2, 7—10).

Варіант 2 — посудини з різко відігнутим назовні вінцем, що майже одразу переходить у профільований тулуб (рис. 2, 11—18).

Горщики з розвинутим профілюванням з'явилися у другій половині VI—V ст. до н. е., але найбільше їх поширення припадає на кінець V—IV ст. до н. е. Аналогії цій формі знаходимо серед матеріалів пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу (Шрамко 1983, рис. 7, 5, 9, 13; Гавриш 2000, рис. 17, 3; 22 та ін.). Тенденцію до поширення у пізньоскіфський час горщиків із розвиненим профілем відзначають і дослідники Дніпровського Правобережного Лісостепу (Петренко 1961, с. 60, 84, рис. 10, 1—3; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 101).

Тип 4 — горщики з прямим, різко відігнутим вінцем, короткою шийкою, високими округлими плечиками та роздутим тулубом (рис. 2, 19—25). Здебільшого це посудини середніх розмірів із діаметром вінця від 18 до 24 см. Виявлено незначну кількість маленьких посудинок. Цю форму горщиків зафіксовано серед матеріалів кінця V—IV ст. до н. е. Серед знахідок немає жодної цілої форми. Найповніше цей тип представлено серед матеріалів городища в ур. Городище (22 %) та незначною кількістю фрагментів на поселенні Островецька та Люботинському городищі.

Ця форма кухонного посуду за низкою ознак подібна до горщиків у вигляді розтрубу (тип 2, за Н.А. Гаврилюк), характерних для степових пам'яток Північного Причорномор'я, починаючи з другої половини VI ст. до н. е. (Гаврилюк 1989, с. 247). Особливо подібні до степових екземплярів посудини з оформленням вінця у вигляді плоско зрізаного краю та характерним для степового регіону орнаментом пальцевими вдавненнями по шийці. Знахідки аналогічних посудин на пам'ятках Дніпровського Правобережного Лісостепу дослідники пов'язують із впливом степових традицій скіфського населення (Петренко 1967, с. 23; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 105).

Відсутність цілих форм та незначна кількість комплексів пізньоскіфського часу поки

що не дають змоги однозначно визначити походження подібних горщиків. Аналогічні форми посудин із «різко відігнутим назовні та поставленим під тупим кутом щодо тулуба вінцем» відомі серед матеріалів пам'яток Сейму (тип 2, за А.І. Пузіковою) ранньоскіфського часу (Пузікова 1997, с. 39, рис. 10—11). Відомі вони і серед матеріалів архаїчного часу Східного укріплення Більського городища (Шрамко 1983, рис. 7, 1, 3).

Окремо слід виділити рідкісні форми горщиків, представлені одиничними знахідками не на всіх пам'ятках. Це посудини з вертикально поставленими вінцями (комірцеві), фрагменти яких знайдено на Люботинському городищі, поселенні Шовкова, городищі в ур. Городище, селищі біля с. Барчани (Шрамко 2003 рис. 22—23), та ціла форма з поселення Хворостове-1 (рис. 3, 7—9). До рідкісних посудин можна віднести горщики з носиком для зливу у вигляді жолобка, більшість з яких має банкоподібну форму (рис. 3, 1—6). Аналогії подібним виробам знаходимо серед матеріалів пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу (Шрамко 1983, рис. 7, 8; Іллінська 1965, рис. 12, 5; Гавриш 2000, рис. 19, 8).

Характеристику видів орнаментациї, систематизованих на основі системи кодування орнаментів Б.А. Шрамка (Шрамко 1983а, табл. 55)*, наведено у табл. 2. Способи нанесення орнаменту не відрізняються різноманітністю. Це відбитки пальців, палички, наліпна чи відтягнута пружка, як правило, прикрашена пальцевими відбитками. За варіантами сполучення варіантів орнаментациї виділено 12 типів. Особливої закономірності у їх поширенні серед типів кухонного посуду не простежується, тому відсоткові та кількісні показники наведено окремо за пам'ятками та хронологічними періодами. За даними табл. 2, домінуючим видом орнаменту протягом усього скіфського часу були пальцеві вдавнення у сполученні з наскрізними проколами. Слід зазначити, що у керамічних комплексах пізньоскіфського часу (Островецька, городище в ур. Городище) на деяких горщиках вдавнення пальців нанесені не збоку зовнішньої частини вінця, а по верхньому краю.

Серед наборів посуду VI—V ст. до н. е. трапляється орнаментация наліпною пружкою з пальцевими вдавненнями. Одного разу було зафіксовано гладеньку горизонтальну пружку на слабопрофільованому горщику середньоскіфського часу. Для комплексів ліпного посуду кінця V — початку III ст. до н. е. наліпні пружки не характерні. У невеликій кількості наявна відтягнута пружка по

* Нами додано в табл. 2 код В23 — пальцеві вдавнення по краю вінця у сполученні з наскрізними проколами та вертикальна наліпна пружка з вдавненнями пальців, розміщена на шийці посудини.

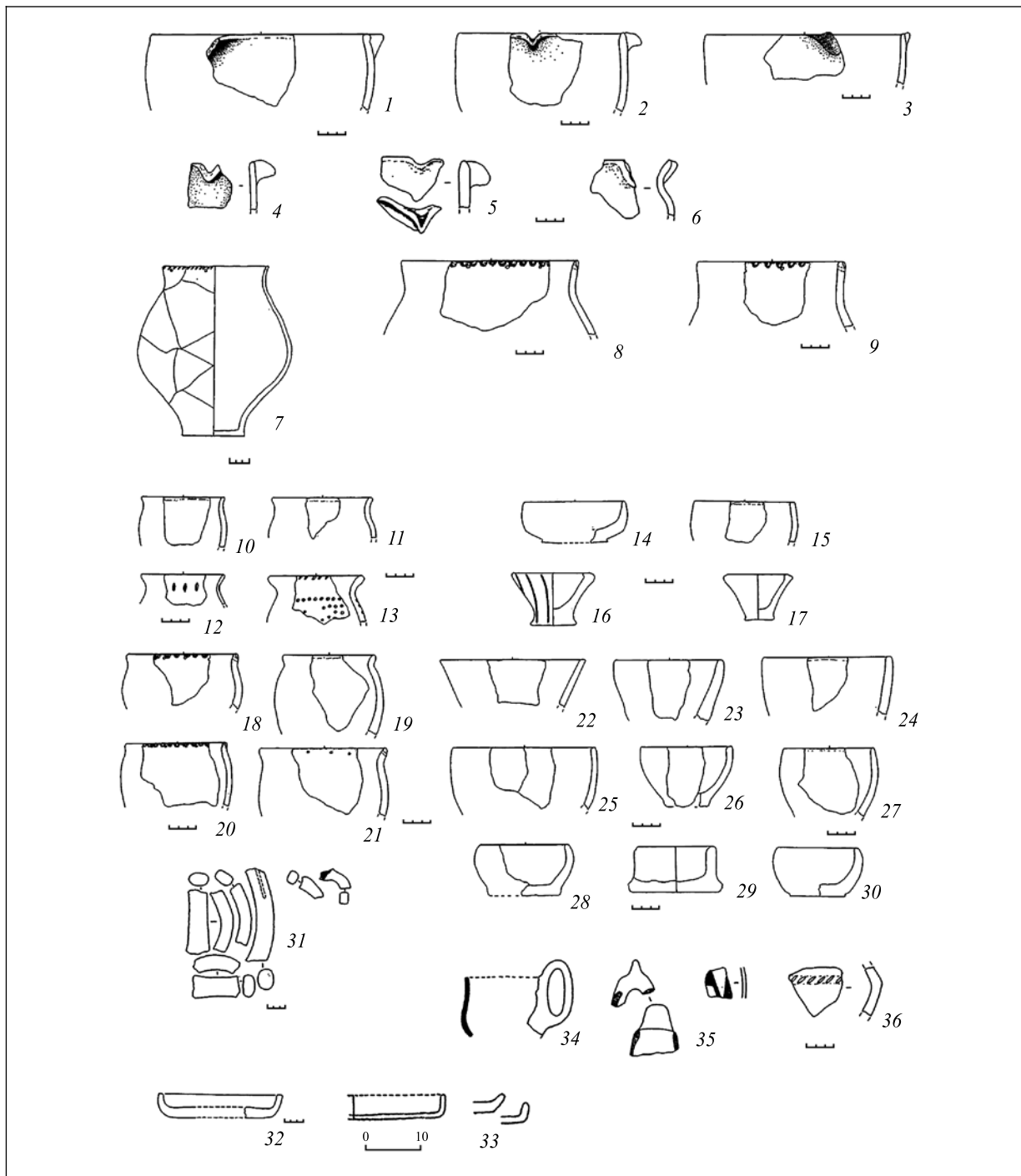

Рис. 3. Рідкісні форми та інші групи ліпного посуду: 1—4, 8, 18—30, 36 — с. Шовкова; 5, 6, 31, 32, 35 — Люботинське городище; 7 — с. Хворостове-1; 9—17, 34 — городище в ур. Городище; 33 — селище біля с. Островер-хівка (31—33, 35 — за Б.А. Шрамком; 34 — за Ю.В. Буйновим)

краю вінець. Дещо більшу кількість горщиків прикрашено косими насічками, вдавленнями пальців без проколів та взагалі неорнаментовано.

Другою за чисельністю групою кераміки є **миски**. На відміну від горщиків, глиняне тісто мисок більш ретельно вимішували, додавали дрібні домішки, поверхня здебільшого зі слідами загладжування чи лискування. Статистичні підрахунки наведено у табл. 3. Мисок значно менше,

ніж горщиків. Усього опрацьовано понад 300 найвиразніших фрагментів та цілих форм. Під час аналізу вибірки було виділено 4 основні типи.

Тип 1 — миски з виділеним ребром у верхній частині тулуба з загнутим краєм, нижня частина яких звужується до дна (рис. 4, 1—6). Здебільшого це посудини великих та середніх розмірів із діаметром верхньої частини 24—40 см. Переважають миски з прямокутним чи

овальним перетином бортика. Цей тип мисок був поширений у VI—V ст. до н. е. (15—42 %), а у комплексах пізньоскіфського часу вони відсутні чи одиничні. Аналогічні миски відомі у Лівобережному Лісостепу з ранньоскіфського часу (Андриєнко 1992, рис. 6, 1). Вони не поширені на пам'ятках Дніпровського Правобережжя, але характерні для західноподільської групи (Смирнова 1981, рис. 13). Крім того, подібні форми відомі серед матеріалів VI ст. до н. е. могильника Феріджелі в Румунії (Vulpe 1967, fig. 13, 3—4).

Тип 2 — напівсферичні миски із загнутим усередину краєм (рис. 4, 7—10). Здебільшого це глибокі посудини з опукло-ввігнутих тубом великих та середніх розмірів із діаметром верхньої частини 24—36 см. Як правило, миски цього типу мають овальне оформлення краю бортика, менше знайдено посудин із прямокутним перетином. Ця форма з'явилася у ранньоскіфський час, домінувала в другій половині VI—V ст. до н. е. серед матеріалів сіверськодо-

нецьких пам'яток (38—62 %). У комплексах кераміки пізньо-скіфського часу їх значно менше. Цей тип мисок знаходить широкі аналогії на пам'ятках скіфської доби українського Лісостепу, здебільшого VI—V ст. до н. е. (Іллінська 1966, с. 62; Либєров 1962, с. 54; Петренко 1967, табл. 9, 12; 6, 22; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, рис. 9, 17, 21; 17, 24 та ін.).

Тип 3 — неглибокі миски середніх розмірів із поставленим прямо бортиком (рис. 4, 11—16). Ця форма з'явилася у ранньоскіфський час, а наприкінці VI—IV ст. до н. е. стала досить поширеною. Для мисок характерне прямокутне оформлення краю бортика чи невелика закраїна, що виступає назовні. Аналогії мискам цього типу у невеликій кількості знаходимо на пам'ятках Дніпро-Донського Лісостепу (Шрамко 1983, рис. 10, 10; Гавриш 2000, рис. 20, 3; Синюк, Березуцький 2001, рис. 93, 1—4).

Тип 4 — миски з плоско зрізаним краєм та закраїною, що виступає (рис. 4, 17—20). За спосо-

Таблиця 2. Орнаментация горщиків

Пам'ятка	Види орнаменту													Усього
	A1	A3	B1	B2	B7	B10	B2	B3	B4	B5	B12	B23	K (без орнаменту)	
<i>Перша половина VI ст. до н. е.</i>														
Люботинське городище	—	—	2,5 (2)	69 (52)	5 (4)	1,25 (1)	—	—	—	6,5 (5)	1,25 (1)	6,5 (5)	8 (6)	100 (76)
Горіховий Гай-2	1,2 (1)	—	2,4 (2)	88 (71)	2,4 (2)	2,4 (2)	2,4 (2)	—	—	—	1,2 (1)	—	—	100 (81)
<i>Друга половина VI—V ст. до н. е.</i>														
Люботинське городище	4 (7)	—	2 (4)	71 (125)	—	10,5 (17)	—	—	—	2 (4)	3 (6)	1,5 (3)	6 (12)	100 (178)
с. Шовкова	—	—	2,8 (3)	72,4 (79)	4,6 (5)	5,5 (6)	5,5 (6)	0,9 (1)	0,9 (1)	—	2,8 (3)	4,6 (5)	—	100 (109)
Караванське городище	2 (3)	—	—	82 (118)	—	12,5 (18)	—	—	—	—	—	—	3,5 (5)	100 (144)
с. Саржин Яр	4,5 (5)	—	1,8 (2)	79,5 (89)	0,9 (1)	0,9 (1)	0,9 (1)	—	—	—	3,6 (4)	—	7,1 (8)	100 (112)
Городище в ур. Городище	6,7 (3)	—	—	82,2 (37)	—	8,9 (4)	—	—	—	—	—	—	2,2 (1)	10 (45)
<i>Кінець V—початок III ст. до н. е.</i>														
Люботинське городище	14 (9)	—	—	53 (34)	—	22 (14)	3 (2)	—	—	—	1,5 (1)	—	6,5 (4)	100 (64)
Городище в ур. Городище	4,3 (6)	1,4 (2)	8,6 (12)	65 (92)	—	12,1 (17)	—	—	—	—	0,7 (1)	—	7,9 (11)	100 (141)
Циркунівське городище	11,3 (6)	—	3,8 (2)	79,2 (42)	—	1,9 (1)	—	—	—	—	—	—	3,8 (2)	100 (53)
с. Острорівка	5,3 (14)	—	6,1 (16)	74,6 (197)	—	6,8 (18)	—	—	—	—	1,5 (4)	—	5,7 (15)	100 (264)

бом оформлення краю виділено 2 варіанти. *Варіант 1* — край посудини трохи розплющений, має закраїни назовні та усередину (рис. 4, 19). Такі миски поки що знайдено лише на поселенні Острове́рхівка. Як правило, це глибокі посудини великих розмірів із діаметром вінець 26—36 см.

Варіант 2 — миски середніх розмірів із діаметром вінець 18—30 см із виступною усередину закраїною (рис. 4, 18, 20). Подібні посудини траплялися лише у керамічних комплексах пізньоскіфського часу (с. Острове́рхівка, городище біля с. Циркуни, в ур. Городище, Велика Гомольша, Коробови Хутори). Цікаво, що цей тип мисок не представлено серед матеріалів Люботинського городища. Подібні посудини знаходять аналогії на пам'ятках середнього Дону, де вони домінують (Синюк, Березуцкий 2001, рис. 94—96 та ін.). Подібні форми мисок наявні у керамічному комплексі середньоскіфського та пізньо-скіфського часу Дніпровського Лісостепового Правобережжя (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 81, рис. 17, 23, 25; 22, 8). На пам'ятках Дніпровського Лівобережжя подібна форма посуду відома у невеликій кількості ще з середньо-скіфського часу (Шрамко 1983, рис. 10, 6, 8; Іллінська 1965, рис. 11, 4). Цікаво, що миски із закраїною характерні для Марицького городища

VI — середини V ст. до н. е. на Посейм'ї (Пузикова 1981, с. 56, рис. 31, 1—5).

Крім того, можна відзначити фрагмент миски з відігнутих назовні краєм з городища в ур. Городище, не характерний для пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу.

Більшість мисок мали плоске дно. Деякі посудини — з низькими кільцевими піддонами (рис. 4, 21). У наборах ліпного посуду VI—V ст. до н. е. (Люботинське городище та с. Шовкова) відомі знахідки конічних ніжок та високих піддонів (рис. 4, 22—25), але, на жаль, їх не можна пов'язувати з конкретними формами мисок.

Корчаги і корчагоподібні посудини на поселеннях виявлено у невеликій кількості. Це товстостінні посудини з лискованою чи підлискованою поверхнею, доволі вузьким горлом та конічними плечиками. На поселенні Шовкова знайдено фрагмент лискованої корчаги чорного кольору, з вертикальним горлом та трохи відігнутих вінцем (рис. 5, 4). Більшість тарного посуду VI—V ст. до н. е. представлено корчагоподібними посудинами, що відрізняються від класичних корчаг із різко відігнутих краєм та біконічним тулубом. Подібні посудини за формою більше нагадують горщики (рис. 5, 2, 8, 9). Здебільшого вони мають заглажену поверхню червоного, жовтого чи сірого кольо-

Таблиця 3. Розподілення типів мисок за пам'ятками та хронологічними періодами

Пам'ятка	Тип				
	1	2	3	4	Усього
<i>Перша половина VI ст. до н. е.</i>					
Люботинське городище	42 (16)	37 (14)	21 (8)	—	100 (38)
с. Горіховий Гай-2	— (1)	—	— (2)	—	(3)
<i>Друга половина VI—V ст. до н. е.</i>					
Люботинське городище	37 (21)	38,5 (22)	24,5 (14)	—	100 (57)
с. Шовкова	32 (12)	39 (15)	29 (11)	—	100 (38)
Караванське городище	15 (2)	54 (7)	31 (4)	—	100 (13)
с. Саржин Яр	22 (6)	41 (11)	37 (10)	—	100 (27)
Городище в ур. Городище	25 (2)	62 (5)	13 (1)	—	(8)
<i>Кінець V — початок III ст. до н. е.</i>					
Люботинське городище	16 (2)	8 (1)	76 (9)	—	100 (12)
Городище в ур. Городище	6,5 (1)	13 (2)	26,5 (4)	54 (8)	100 (15)
Циркунівське городище	—	—	(1)	(2)	(3)
с. Острове́рхівка	—	—	6 (4)	94 (63)	100 (67)

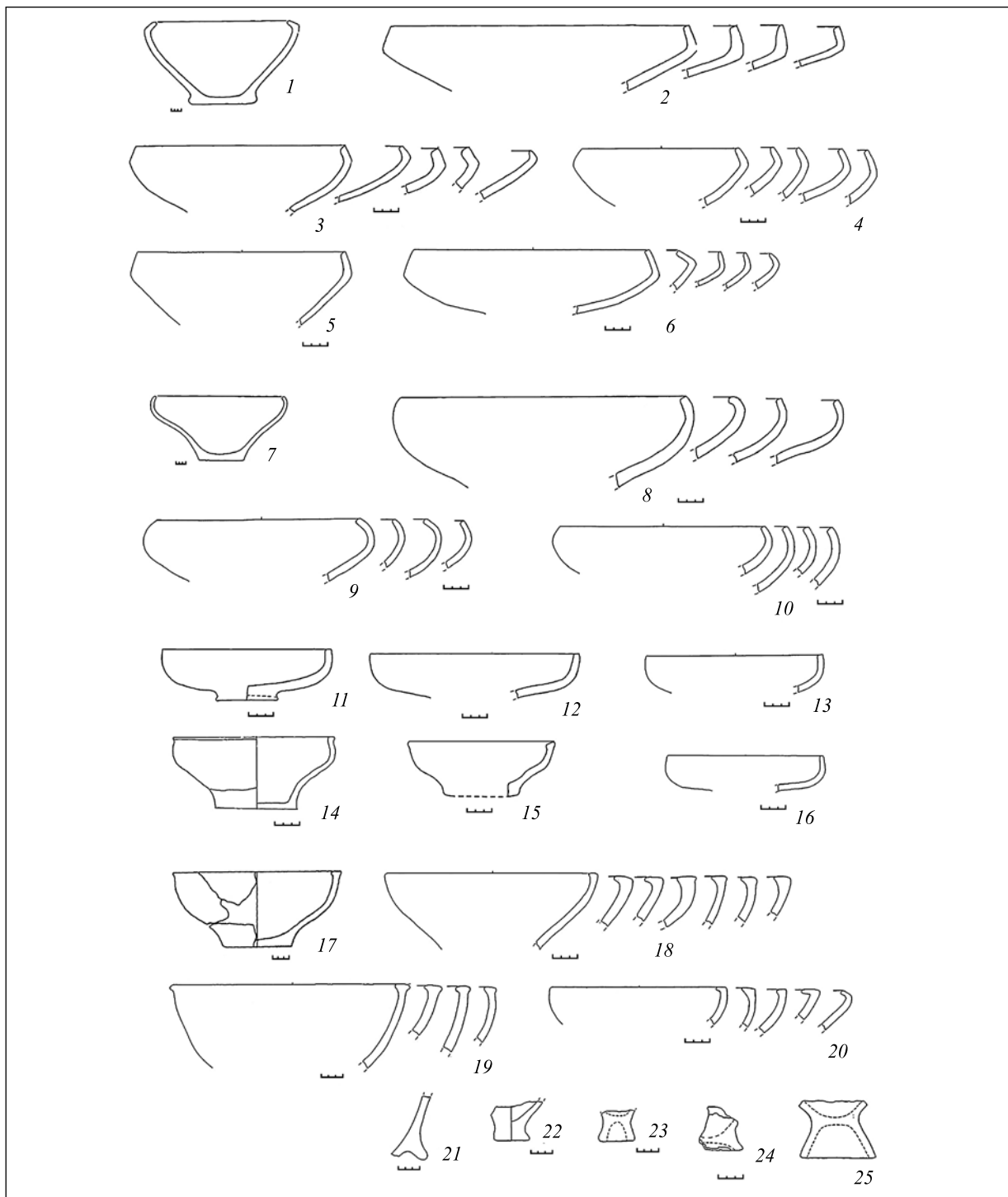

Рис. 4. Миски: 1—3, 7, 8, 11, 12, 15, 24, 25 — Люботинське городище; 4, 10, 13, 22, 23 — с. Шовкова; 5, 9, 21 — городище біля с. Караван; 6, 16 — с. Саржин Яр; 14 — городище біля с. Водяне; 17—19 — селище біля с. Островерхівка; 20 — городище в ур. Городище (1, 7 — за Б.А. Шпраком)

рів. Форма практично одна — слабо відігнутий вінчик діаметром 20—30 см, трохи звужена шийка, похиле плече, що переходить у роздутий тулуб. Наприкінці V — початку III ст. до н. е. на сівер-ськородонецьких поселеннях з'явилася інша форма тарного посуду — посудини з прямим чи трохи дугоподібним горлом та вінцем із закраїною назовні (рис. 5, 14—16, 21—23).

Подібну хронологічну тенденцію змін тарного посуду протягом скіфської доби дослідники відзначають і для Дніпровського Лісостепоного Правобережжя (Петренко 1967, с. 23; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 85, 101).

Невеликою кількістю фрагментів представлено *гличики*, що виконували тарну функцію для рідких продуктів. Серед матеріалів VI—V ст. до

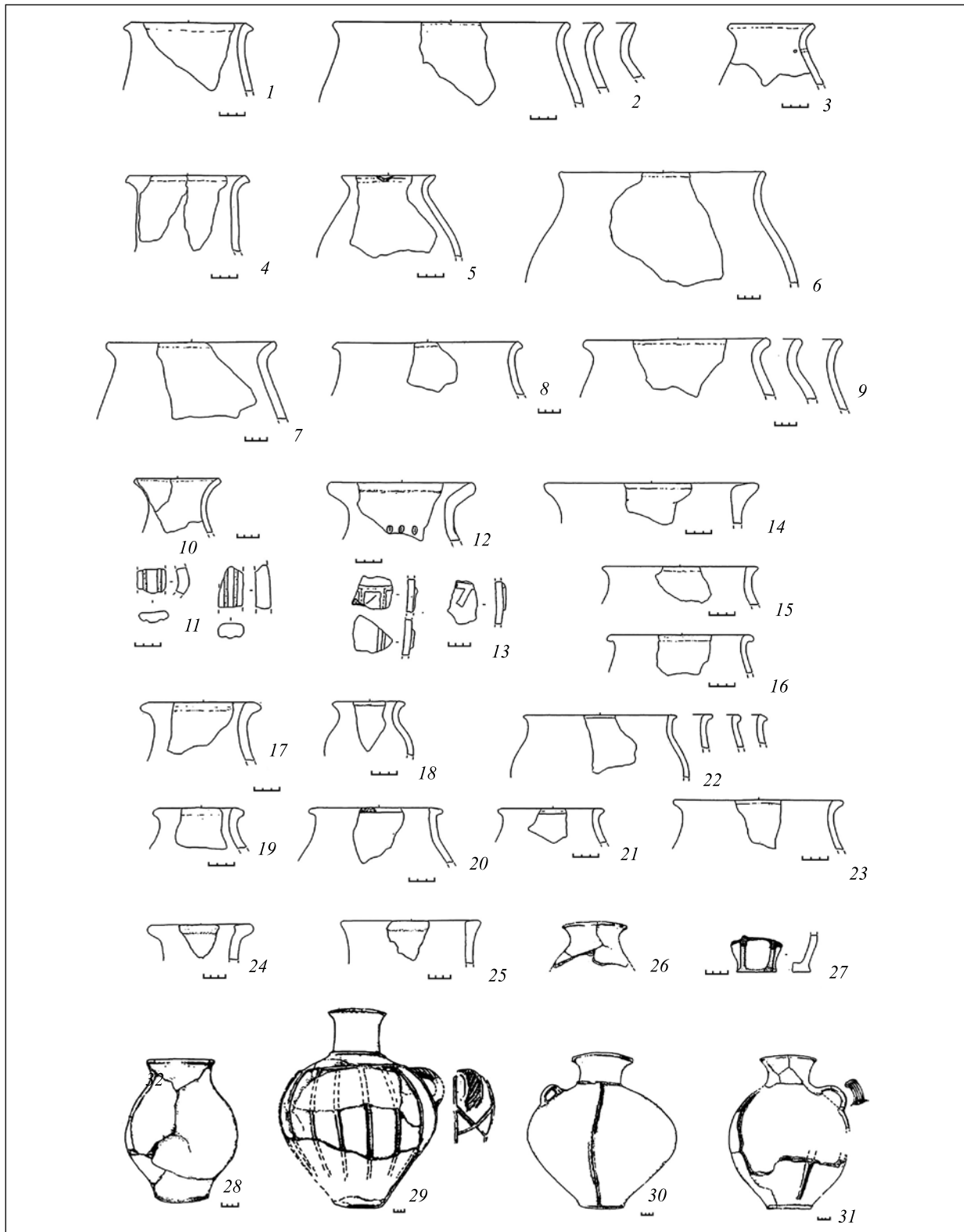

Рис. 5. Тарний посуд та глечики: 1—3 — Люботинське городище; 4—6 — с. Шовкова; 7—9 — городище біля с. Караван; 10—16 — городище в ур. Городище; 17—23 — селище неподалік с. Островерхівка; 24—31 — городище біля с. Циркуни

н. е. відомі лише широкогорлі глечики (рис. 5, 3), віднесені Б.А. Шрамком до найранішого відділу архаїчних (Шрамко 1983, с. 84—85). У пізньоскіфський час вони були основним видом тари. Домінуючою формою стали вузькогорлі

посудини з прямим вертикальним чи трохи дугоподібним горлом, що переходить у роздутий тулуб. Край вінець зрізаний горизонтально та має закраїну назовні (рис. 5, 12, 17—20, 24). Археологічно ціла форма походить із кургану біля

с. Острове́рхівка (рис. 6, 18) (Шрамко 1956, табл. 3, 8).

Відомі глечики великих розмірів із високим дугоподібним горлом, що переходить у яйцеподібний тулуб (рис. 5, 10). Посудини мали одну ручку на рівні плечиків, прикрашену кількома вертикальними канелюрами (рис. 4, 11). На особливу увагу заслуговують глечики, прикрашені вертикальними наліпними пружками, знайдені лише на Циркунівському городищі (рис. 5, 27, 29—31) та в ур. Городище (рис. 5, 13). Цілі циркунівські посудини мали невелику ручку на округлім плечі, вузьке горло та роздутий тулуб.

До групи *кухлів* належать невеликі посудини, які використовували для пиття та переливання рідини. Вони відомі практично на всіх пам'ятках. Частина посудин мала ручки. Цілих форм поки що не знайдено (рис. 3, 31).

Кількома виробами представлено невеликі посудини, що повторювали форму кухонних горщиків (рис. 3, 10—13, 18—21). До складу керамічних колекцій входили миски-плошки та невеликі посудини, що повторювали форму мисок (рис. 3, 14—17, 22—30). Одиначними екземплярами представлено сковорідки з потовщеним дном та прямим бортиком (рис. 3, 32, 33).

Крім того, виявлено *нехарактерні* для місцевого керамічного комплексу *форми* для пам'яток басейну Сіверського Дінця. До них належать ручка чорнолискованого черпака та фрагмент стінки з геометричним орнаментом, знайдені на Люботинському городищі (рис. 3, 35). Ручка глибокого грушоподібного черпака походить із ями № 4 городища в ур. Городище (рис. 3, 34), на поселенні Шовкова знайдено стінку середньої частини такої самої посудини з орнаментом у вигляді навскісних насічок на ребрі (рис. 3, 36). Черпаки грушоподібної форми поширені серед матеріалів пам'яток VI ст. до н. е. Дніпровського Лісостепоного Правобережжя та басейну Ворскли (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, с. 77; Ковпаненко 1967, с. 119). Для пам'яток басейнів річок Сула, Псел та Сіверський Донець вони не характерні, трапляються лише їх одиничні фрагменти.

Слід відзначити поодинокі знахідки на городищі Коробові Хутори фрагментів ліпних банкоподібних посудин із рогожною орнаментациєю, характерною для городецької культури (Колода 2004, с. 168).

Ліпний посуд наявний серед поховального інвентарю могил протягом усієї скіфської доби. Архаїчну ліпну кераміку представлено уламками вузькогорлої корчаги з роздутим тулубом з кургану біля с. Дуванка, орнаментованої поясами зооморфних і геометричних фігур (рис. 6, 1). На думку автора розкопок, ця корчага знаходить аналогії серед посудин VII ст. до н. е. з Північного Кавказу і Закавказзя (Шрамко 1995, с. 172). Ран-

ньоскіфським часом можна датувати корчагу з відігнутим назовні вінцем, струнким круглобким тулубом зі слабким лискуванням з кургану № 10 Люботинського могильника (рис. 6, 2) (Шрамко 1962а). Подібні посудини поки не відомі за матеріалами поселень басейну Сіверського Дінця і не знаходять прямих аналогій у пам'ятках східноєвропейського Лісостепу, хоча лискована зовнішня поверхня близька кераміці Дніпровського Правобережжя та басейну Ворскли. У тій самій могилі було знайдено і фрагмент лискованої посудини з різьбленим геометричним орнаментом. Ще одну ліпну посудину ранньо-скіфського часу з високою циліндричною шийкою з коротким відігнутим назовні вінцем було виявлено у кургані № 1 першої групи біля с. Мала Рогозянка (рис. 6, 3) (Буйнов 1990, с. 141). Поверхню посудини вкрито бурим лискуванням поганої якості. Близьку за формою посудину знайдено у пох. № 4 кургану № 20 некрополя поблизу с. Куп'єваха (Бойко, Берестнев 2001, с. 42, рис. 44, 3), а також на Східному укріпленні Більського городища (Шрамко 1987, с. 111, рис. 50, 13). Горщик із поховання того часу характеризується витягнутими пропорціями, яйцеподібною формою тулуба та конічним горлом (рис. 6, 4). Посудину, прикрашену пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами, було знайдено в кургані № 4 біля с. Черемушна (рис. 6, 5). Подібна посудина походить із кургану неподалік с. Лука (Ильинская 1968, табл. 48, 47). Горщик невеликих розмірів зі слабопрофільованим тулубом походить із кургану № 2 (1938 р.) Люботинського некрополя (Бречка 1939, с. 226, рис. 6).

Середньоскіфським часом датується глечик із округлим тулубом та циліндричним горлом, знайдений у кургані № 1 біля с. Протопопівка (рис. 6, 7) (Бородулин 1976, с. 3). Подібна посудина походить із кургану № 27 Пісочинського некрополя (рис. 6, 12) (Бабенко 2005, с. 113—114). Серед поховального інвентарю кургану № 3 Протопопівського могильника було знайдено ліпну дворучну імітацію античної амфори (рис. 6, 6) (Бородулин 1976, с. 5). Приземкувата посудина формою нагадує архаїчні лесбоські амфори. Подібна імітація походить із кургану № 383 біля с. Грушівка (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, рис. 22, 7).

До столового посуду пізньоскіфського часу належить одноручний горщик із пох. № 1 кургану № 8 Пісочинського некрополя (рис. 6, 15). Посудину видовжених пропорцій, з округлим тулубом та відігнутим вінцем було знайдено в кургані № 6 біля с. Пісочин (рис. 6, 11). Горщики із сильно роздутим, округлим тулубом та розтрубоподібним горлом представлено кількома екземплярами (рис. 6, 10, 14) (курган № 2 неподалік с. Старий Мерчик, курган № 16 біля с. Пісочин). Один із них, з асиметричним тулубом, прикрашено нігтьовими

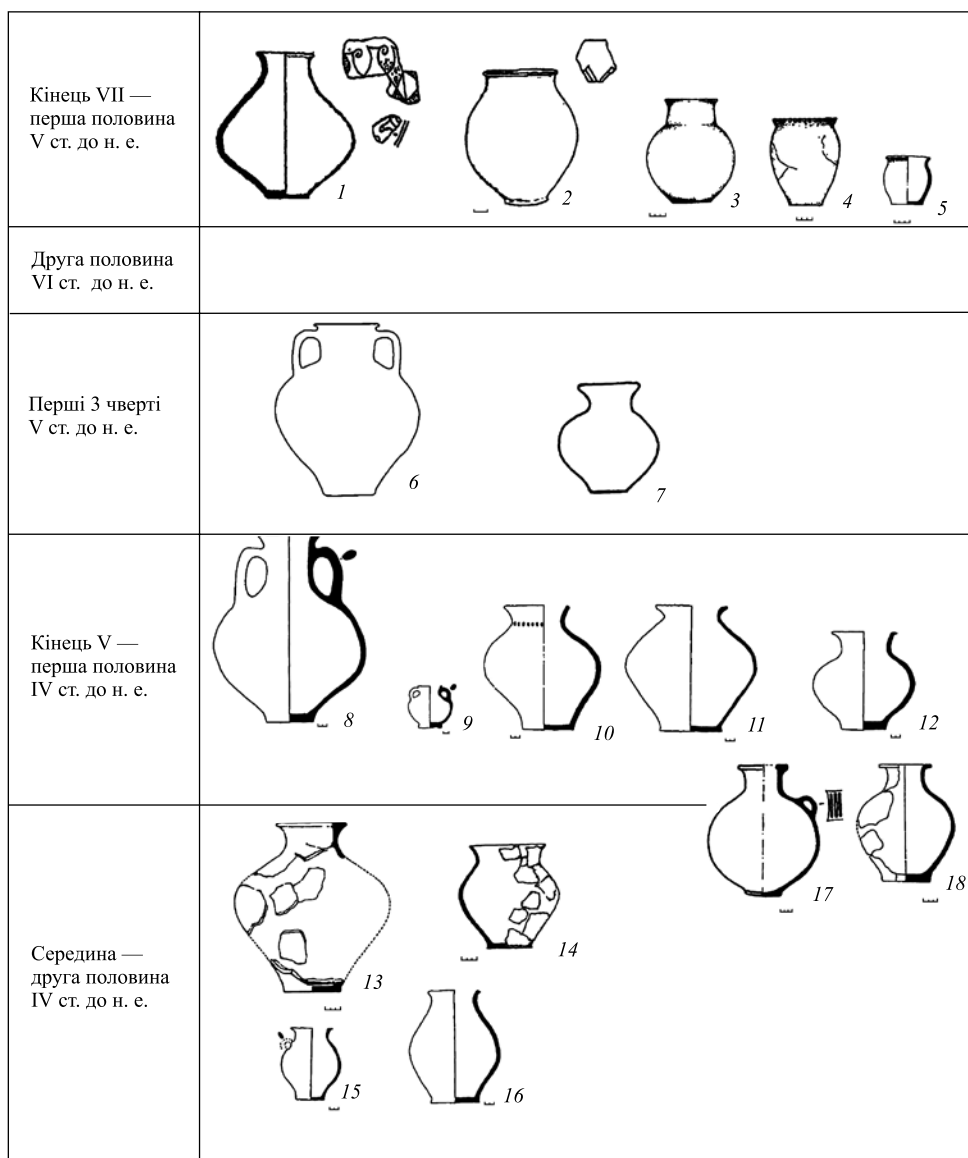

Рис. 6. Ліпний посуд із поховань: 1 — Дуванка, к. № 1; 2 — Люботин, к. № 10; 3, 4 — Мала Рогозянка, к. № 1; 5 — Черемушна, к. № 4; 6 — Протопопівка, к. № 3; 7 — Протопопівка, к. № 1; 8—9 — Пісочин, к. № 10; 10 — Пісочин, к. № 16; 11 — Пісочин, к. № 6; 12 — Пісочин, к. № 27; 13 — Старий Мерчик, к. № 7; 14 — Старий Мерчик, к. № 2; 15 — Пісочин, к. № 8; 16 — Пісочин, к. № 6; 17 — Черемушна, к. № 14; 18 — Островецька (1, 2, 18 — за Б.А. Шрамком; 3, 4, 13, 14 — за О.В. Бандуровським; 5 — за П.Д. Ліберовим; 8—12, 15, 16 — за Л.І. Бабенко; 17 — за Ю.В. Буйновим)

відбитками по шийці (рис. 6, 10). Подібні горщики характерні для степових скіфських пам'яток (Гаврилук 1984, с. 8—11). Одноручний лискований глечик було знайдено в кургані № 14 біля с. Черемушна (рис. 6, 17) (Буйнов, Бандуровський, Окатенко 2005, с. 11, рис. 3, 1). Глечики з однією ручкою чи без неї виявлено у похованнях пісочинського та старомерчанського некрополів (рис. 6, 12, 13) (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 51, 2, 3; Бабенко 2005, с. 113—114). Відзначимо знахідки двох дворучних плоскодонних посудин із кургану № 10 поблизу с. Пісочин, що є наслідуванням античним амфорам (рис. 6, 8, 9) (Бабенко 2005, с. 114—115).

Знахідки місцевого ліпного посуду у курганах нечисленні, що характеризує поховальний обряд

сіверськодонецького населення. На відміну від керамічних матеріалів поселень, у курганах переважає тарний посуд (корчаги, корчагоподібні посудини, глеки), дуже рідко у поховання клали кухонні горщики, зовсім не відомі миски. Як і для поселень, характерна хронологічна зміна форм тарного посуду: наявність на ранньому етапі корчаг та переважання в пізньоскіфських похованнях глечиків, а також поява горщиків із горлом у вигляді розтрубу. Все це засвідчує спеціальний склад посуду, що використовувало у поховальному обряді населення сіверськодонецького регіону.

Аналіз керамічного комплексу дає змогу зробити висновки щодо розвитку гончарних традицій населення, яке мешкало на цій території протягом VI — на початку III ст. до н. е.

Передусім слід відзначити подібність основної маси розглянутого нами набору ліпного посуду з керамічними комплексами синхронних пам'яток басейнів Сули, Псла та Ворскли (типу Східного Більска), які разом із сіверськодонецьким регіоном були виділені В.А. Іллінською у посульсько-донецьку групу (Іллінська 1966, с. 58—91).

Дослідження найвиразніших колекцій ліпного посуду на основі статистичного аналізу та розділення матеріалу за хронологічними періодами дає змогу не погодитися з думкою В.А. Іллінської про «...стійкий та незмінний склад посуду посульсько-донецької групи, який зберігає одні і ті самі риси від середини VI — до кінця IV ст. до н. е. ...» (Іллінська 1966, с. 83).

Генетично сіверськодонецький керамічний комплекс пов'язаний із гончарними традиціями населення правобережно-ворсклинського регіону ранньоскіфського часу. Це питання має значну історіографію, тому зупинимось лише на основних аспектах. Б.А. Шрамко визнавав кераміку посульсько-донецького типу автохтонною, але зазначав, що такі характерні та основні елементи орнаменту кераміки Лівобережного Лісостепу в ранньому залізному віці, як пальцеві вдавлення та проколи, без сумніву, мають західне походження, а це один із найважливіших елементів будь-якого етнокультурного комплексу (Шрамко 1972, с. 161). Дослідник визнає, що загальні риси насамперед зближують східно-більську кераміку з простою нелискованою керамікою ранніх правобережних пам'яток Середнього Подніпров'я (Жаботин, Трахтемирів та ін.). Визнання населення пам'яток типу Східного Більска правобережним за походженням перешкоджає відсутність у керамічному комплексі чорнолискованої кераміки з врізним орнаментом, інкрустованим білою пастою. Поодинокі знахідки останніх було віднесено до імпортованих. У світлі нових досліджень асинхронність Західного та Східного укріплень Більського городища майже доведено (Шрамко 2004, с. 106). Це дає змогу припустити, що знахідки нетипових форм посуду (уламки черпаків, чорнолисковані фрагменти з врізним геометричним орнаментом) серед архаїчних матеріалів на пам'ятках типу Східного Більска у Дніпро-Донецькому регіоні засвідчують не обмін між двома різноетнічними групами, а спорідненість правобережного за походженням населення, яке поступово заселило цю територію.

Зміни у традиціях виготовлення кераміки протягом скіфського часу здебільшого відбувалися на місцевій основі. Для кухонного посуду характерна зміна у співвідношенні між типами горщиків (рис. 7): наявність у наборі банкоподібних посудин, чисельне переважає слабопрофільованих форм у VI—V ст. до н. е. та тенденція до поши-

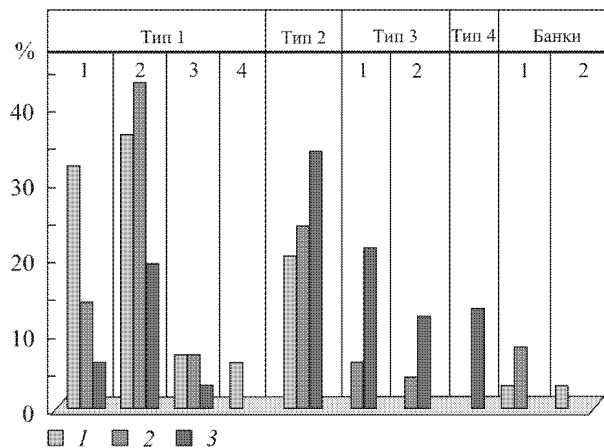

Рис. 7. Співвідношення типів горщиків за хронологічними періодами: 1 — перша половина VI ст. до н. е.; 2 — друга половина VI—V ст. до н. е.; 3 — початок

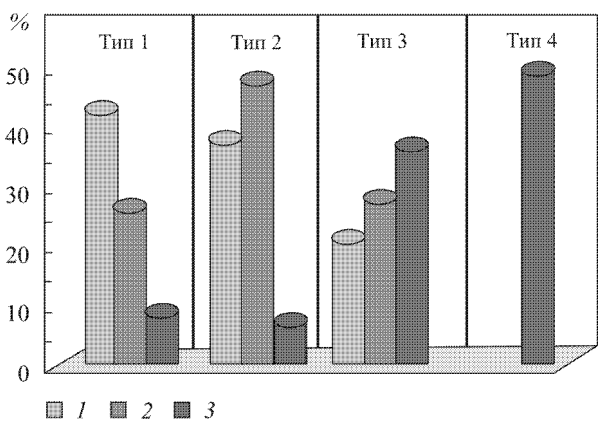

Рис. 8. Співвідношення типів мисок за хронологічними періодами. Умовні позначення ті самі, що і для рис. 7

рення горщиків із розвинутим профільованим корпусом у більш пізній час. Крім того, наприкінці V — початку III ст. до н. е. з'явилися інновації: горщики з прямим, різко відігнутих вінцем, що знаходять аналогії серед пам'яток степової частини Північного Причорномор'я. Деякі хронологічні зміни відбулися і в орнаменту кухонного посуду: наявність серед наборів посуду VI—V ст. до н. е. орнаменту наліпною пружкою з пальцевими вдавленнями, відсутньої у комплексах кінця V — початку III ст. до н. е., та зростання у той час кількості посудин, прикрашених навкісними насічками, відбитками пальців без проколів та неорнаментованих горщиків.

На межі середньо- та пізньоскіфського часу відбулися зміни у традиції виготовлення столового посуду (рис. 8). Якщо у VI—V ст. до н. е. найпоширенішими були миски напівсферичної форми та з виділеним ребром, то на пам'ятках кінця V — початку III ст. до н. е. переважають форми з відкритою верхньою частиною та закраїною усередину.

На зміну корчагам та корчагоподібним посудинам з дугоподібною шийкою і профільованим ту-

лубом, які були основною формою тарного посуду в середньоскіфський час, прийшли посудини з прямим чи трохи відігнутих вінцем із закраїною назовні. Найпоширенішою формою посуду, що виконував тарну функцію, наприкінці V — початку III ст. до н. е. стають глечики, серед яких виділяються посудини, прикрашені вертикальним наліпним пружком, знайдені у комплексах фінального періоду існування Циркунівського городища та на городищі в ур. Городище. Ця інновація, швидше за все, вказує на етнокультурний контакт із населенням нижнього Дону та Кубані наприкінці скіфської доби (Гречко 2006, с. 222—226).

Порівняльно-статистичний аналіз основних типів кераміки різних періодів засвідчує її еволюційний розвиток протягом скіфської доби. У середньоскіфський період, порівняно з попереднім часом, продовжувало побутувати 67 % типів ліпного посуду, зникло чи з'явилося — 33 %. Це засвідчує якісно новий хронологічний зріз за

стабільності основного набору ліпного посуду. Керамічний комплекс пізньоскіфського часу оновився на 18 %, залишаючись стійким на 82 %. Звичайно, динаміка змін істотніша, якщо врахувати відсоткові співвідношення (табл. 1—3, рис. 7, 8). Аналіз ліпного посуду вказує на стабільність основної маси сіверськодонецького землеробського населення протягом скіфської доби.

Отже, вищезазначені тенденції розвитку гончарних традицій, на наш погляд, відбивають відносну спорідненість груп населення лісостепової частини Північного Причорномор'я скіфського часу та вказують на деякі етнокультурні процеси, що відбувались у сіверськодонецькому регіоні, особливо у пізньоскіфський час.

Автори висловлюють вдячність Б.А. Шрамку, І.Б. Шрамку, Ю.В. Буйнову, В.В. Колоді за можливість використати матеріали їхніх розкопок.

- Андрієнко В.П. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11) // ДАС. — 1992. — С. 73—86.
- Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005. — 284 с.
- Бабенко Л.И. Глиняный посуд у поховальному обряді Пісочинського курганного могильника // Укр. керамол. журн. — 2004. — № 1. — С. 133—138.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000. — 236 с.
- Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII—IV вв. до н. э. у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харьков, 2001. — 142 с.
- Бородулин В.Г. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г. // Архив ИА НАНУ. — 1976/52. — 21 с.
- Бречка М.Ф. Археологічне дослідження скіфських пам'яток в околицях Люботина // Наук. зап. ХДП. — 1939. — Т. 1. — С. 217—220.
- Буйнов Ю.В. Охранные раскопки курганов скифского периода на Харьковщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 140—143.
- Буйнов Ю.В., Бандуровский О.В., Окатенко В.Н. Исследование курганов скифской эпохи в Харьковской области // Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — Вип. 7. — С. 9—13.
- Гаврилюк Н.О. Скіфські імітації форм античного гончарного посуду // Археологія. — 1984. — № 48. — С. 8—11.
- Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт Степной Скифии. — К., 1989. — 110 с.
- Гавриши П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). — Полтава, 2000. — 232 с.
- Городцов В.А. К выяснению древнейших технических приемов гончарного дела // Казан. муз. вестн. — 1922. — № 2. — С. 178—187.
- Гречко Д.С. Некоторые вопросы этнокультурной истории северскодонецкой Лесостепи конца скифского периода // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 222—227.
- Гречко Д.С. До історії вивчення пам'яток скіфського часу лісостепової частини басейну Сіверського Дінця // Вісн. ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — 2005. — № 701, вип. 37. — С. 120—127.
- Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА. — 1957. — Т. 27. — С. 232—249.
- Ильинская В.А. Керамика скифских погребений Посулья // ВССА. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 131—136.
- Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія. — 1965. — 18. — С. 48—76.
- Іллінська В.А. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури посульсько-донецького Лісостепу // Археологія. — 1966. — 20. — С. 58—93.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968. — 203 с.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — 188 с.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989. — 333 с.
- Колода В.В. Работы 2003 г. На городище Коробовы Хутора и в его округе // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004.

- Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. — 1962. — № 113. — С. 5—85.
- Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104. — С. 88—144.
- Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья. — М., 1999. — 160 с.
- Пассек В.В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. — М., 1938. — Т. 3. — С. 210—215.
- Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961. — № 96. — С. 53—102.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1-4. — 180 с.
- Погребова Н.Н. Состояние проблемы скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. // ВССА. — М., 1954. — С. 3—39.
- Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье. — М., 1981. — 120 с.
- Пузикова А.И. Городища скифского времени Среднего Подонья и Курского Посеймья // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 199—210.
- Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь. — М., 1997. — 126 с.
- Синюк А.Т., Березуцкий В.Д. Мостищенский комплекс древних памятников. — Воронеж, 2001. — 191 с.
- Смирнова Г.И. Новые данные о поселении у с. Долиняны // АСГЭ. — 1981. — № 22. — С. 40—61.
- Шрамко Б.А. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівки // АП УРСР. — 1956. — 6. — С. 60—65.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — 354 с.
- Шрамко Б.А. Отчет 1962 г. о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета // НА ІА НАНУ. — 1962а/36. — 14 с.
- Шрамко Б.А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепоного Лівобережжя України // Питання історії народів СРСР. — 1972. — Вип. 14. — С. 153—162.
- Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища // АСГЭ. — 1983. — Вып. 22. — С. 73—98.
- Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков, 1983а. — 134 с.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 182 с.
- Шрамко Б.А. Биритуальный курган у с. Дуванка // Древности. — Харьков, 1995. — С. 172—173.
- Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—140.
- Шрамко И.Б. Исследование округа Люботинского городища // АЛЛУ. — 2002—2003. — № 2/1. — Полтава, 2003. — С. 102—108.
- Шрамко И.Б. О начальном периоде существования Бельского городища // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 113—116.
- Vulpe A. Necropola halstattiana dela Ferigile. — Bucuresti, 1967.

Одержано 25.12.2006

К.Ю. Пеляшенко, Д.С. Гречко

ЛЕПНАЯ ПОСУДА НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРСКОДОНЕЦКОЙ ЛЕСОСТЕПИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье представлены результаты исследования керамических коллекций из памятников скифского времени лесостепной части бассейна Северского Донца. На основе материала, накопленного за годы исследований, проведен статистический анализ наиболее массовых групп посуды. Разделение по хронологическим периодам позволило проследить динамику развития форм местной лепной посуды во времени. Сравнительно-статистический анализ основных типов керамики свидетельствует об эволюционном характере развития гончарных традиций. Их происхождение связано с процессом расселения родственного населения из правобережной Лесостепи и бассейна Ворсклы. Появление на позднем этапе инновационных форм отражает сложные этнокультурные процессы в регионе в тот период.

Pelyashenko K.Yu. Hrechko D.S.

HAND-MADE POTTERY OF THE POPULATION OF FOREST STEPPE SIVERSKYJ DONETS RIVER REGION IN SCYTHIAN TIMES

The article presents the results of investigation of ceramics collections from the monuments of Scythian times in forest steppe zone of the Siverskyj Donets River region. The material collected during the years-long research allowed the authors to conduct the statistical analysis of the most popular groups of pottery. The chronological division enabled them to deduce the dynamics in the development of local hand-made pottery forms over the time. The comparative and statistical analysis of the main ceramic types testifies about the evolutionary way of the development of potters' traditions. Origins of these traditions are related with the settling of the kindred population from the forest steppe zone of the right-bank Dnipro River region and the Vorskla River basin. The advent of innovative forms at the late stage reflects complex ethnic and cultural processes in the region at that time.

ДО ВИВЧЕННЯ ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ЖИТЛОВОГО БУДИНКУ В VII КВАРТАЛІ ХЕРСОНЕСА

Запропоновано нову планувальну реконструкцію будинку в VII кварталі Північно-Східного району Херсонеса Таврійського.

Будинок, про який ітиметься далі, розташований у VII кварталі Північно-Східного району Херсонеса Таврійського, безпосередньо поблизу сус-пільного центру міста. Західну частину кварталу було розкопано ще в другій половині XIX ст., під час досліджень християнських храмів у центральній частині міста, східну — Р.Х. Лепером у 1913 р. (Лепер 1918, с. 57—58, рис. 83) (рис. 1). Згідно з традиційною для дореволюційних розкопок Херсонеса методикою, у VII кварталі для експонування було збережено всі відкриті будівельні рештки — від найраніших до найпізніших. При цьому останні в переважній більшості випадків не було доведено до материкової скали. З часом стало зрозумілим, що така система дослідження, музеєфікації та зберігання об'єктів не дає змоги ані археологу, який здійснював розкопки, ані подальшим дослідникам вивчати планувальну структуру розкопаних пам'яток і правильно встановлювати основні будівельні періоди. План та стислий опис кварталу VII пізніше навів К.Е. Гриневич в узагальнювальній публікації матеріалів північно-східних кварталів міста (Гриневич 1930, с. 131—139).

Проте в результаті робіт, пов'язаних із благоустроєм монастиря Св. Володимира, а після Жовтневої революції — Херсонеського музею, подальші археологічні дослідження виявилися можливими лише в східній частині кварталу. Саме там було проведено додаткові дослідження експедиціями Інституту археології АН СРСР під керівництвом І.Т. Круглікової у 1986—1988 рр. та А.В. Сазанова — у 1990 р., які здобули нову інформацію щодо початкового періоду існування житлової забудови Херсонеса загалом і першого будівельного періоду зазначеного кварталу зокрема.

VII квартал був останнім у Північно-Східному районі в напрямку з північного сходу на південний захід. Його окреслювали I (Головна) та II поздовжні вулиці, від решти кварталів району зі сходу його відокремлювала VI поперечна вулиця. На заході розміщувалася не зайнята житловою забудовою площа, де, ймовірно, були розташовані теменос або агора, а пізніше — се-

редньовічні храми. Від них квартал також відокремлювався поперечною вулицею, імовірно, ширшою за ті, що розділяли житлові квартали. Згідно з планом міської забудови (Буйських, Золотарев 2001, рис. 1—3, 9), очевидно, VII квартал спочатку складався із двох кварталів. Лише пізніше, швидше за все, в середньовічну епоху, було ліквідовано поперечну вулицю, що їх розділяла, через що два квартали злилися в один. До речі, це не перший випадок розширення житлових кварталів за середньовічних часів, зважаючи на вкрай лімітовану кількість землі в місті. У такий самий спосіб, швидше за все, було об'єднано в один і III квартал у Північно-Східному районі.

У південно-східній частині VII кварталу Р.Х. Лепер розкопав «фундаменти античних споруд» (Лепер 1918, с. 56). Було виявлено рештки будинку, що містив «мініатюрний дворик, вимощений тесаними плитами, з колодязем» (Лепер 1918, с. 57). Загальні розміри будинку під час розкопок не було встановлено, як і не було зроблено жодних висновків щодо його планування, окрім згадки про те, що до внутрішнього двору з трьох боків примикали житлові приміщення (Лепер 1918, с. 57). Цікаво, що попри лаконізм опису, автору розкопок належать корисні спостереження щодо характеру мурувань будинку. Слід нагадати, що встановлення відносних датувальних згідно з характером кладок було типовим явищем для всієї херсонеської археології дореволюційних часів. Отже, було зазначено, що нижні ряди стін з боку Головної вулиці складаються з невеликих, добре притесаних і покладених насухо плит, на відміну від внутрішніх стін, що примикали до внутрішнього двору та були покладені на глинистому розчині (Лепер 1918, с. 58). Така будівельна техніка та викадрування плит лицьових фасадів були типовими саме для раннього будівельного періоду.

Під час публікації результатів розкопок Р.Х. Лепера у 1930 р. К.Е. Гриневич сприйняв авторську атрибуцію згаданого будинку, зробивши лише деякі уточнення. Так, на його думку, біля стилобату внутрішнього двору було відкрито не колодязь, а цистерну. Значною заслугою К.Е. Гриневича є публікація планів, виготовлених Н. Янишевим, — не лише всього кварталу (рис. 1), а

й обширу внутрішнього двору (рис. 2). Саме К.Е. Гриневичу належить думка, що відкритий двір мав бути перистилем, оскільки на одній із плит стилобату зберігся слід — підтес для встановлення колони. Цей слід було створено маленькими округлими заглибленнями (рис. 3), наявність яких було пояснено результатом стікання дощової води вздовж стовбура колони (Гриневич 1930, с. 131). До речі, саме висновок К.Е. Гриневича щодо перистильної композиції будинку увійшов в історіографію, незважаючи на те, що Р.Х. Лепер точно і цілком справедливо вказав на оточення приміщеннями лише трьох сторін двору, що унеможливило його перистильну композицію.

Удруге цей будинок зацікавив дослідників лише через півстоліття. Вивчаючи архітектуру античного Херсонеса, Б.М. Федоров запропонував його часткову реконструкцію — лише ордерних портиків внутрішнього двору. Ця реконструкція ґрунтувалася на візуальних спостереженнях автора над характером обробки плит Г-подібного в плані стилобату. На той час уже повністю було втрачено плити покриття внутрішнього двору, ще добре помітні на фото початку ХХ ст. (Лепер 1918, рис. 83). Б.М. Федоров установив наявність ще кількох відбитків від барабанів колон різних діаметрів на обох стилобатах (рис. 4, 1—2) та запропонував реконструювати внутрішнє подвір'я будинку у вигляді фронтонної простадно-перистильної композиції (рис. 5) (Федоров 1975, с. 18—25). Ця реконструкція була інспірована реконструкцією внутрішнього подвір'я одного з ольвійських будинків (Фармаковський 1906, с. 82), що її пізніше деталізував І.М. Соболев (Соболев 1953, с. 188—192). Слід зауважити, що Б.М. Федоров під час виконання своєї реконструкції задля встановлення просторової композиції двору не зробив навіть спроби визначення загальних розмірів будинку та його внутрішнього планування. Таке відношення до одного з небагатьох херсонеських будинків античної доби, що збереглися, ґрунтувалося на традиційному погляді про те, що середньовічні нашарування безнадійно спотворили їх первісну планувальну основу (Федоров, 1975, с. 22).

Проте слід зазначити, що згадану реконструкцію будинку в Ольвії було аргументовно переглянуто як таку, що не відповідає реальному стану вивчення житлових будинків цього центру (Крижицький 1971, с. 55—57). Отже, на момент виконання роботи Б.М. Федорова було зрозуміло, що вона відбивала застарілий підхід до виконання архітектурно-планувальної реконструкції житлового будинку та мала вже суто історіографічний інтерес — як приклад академічного напрямку архітектурної реконструкції

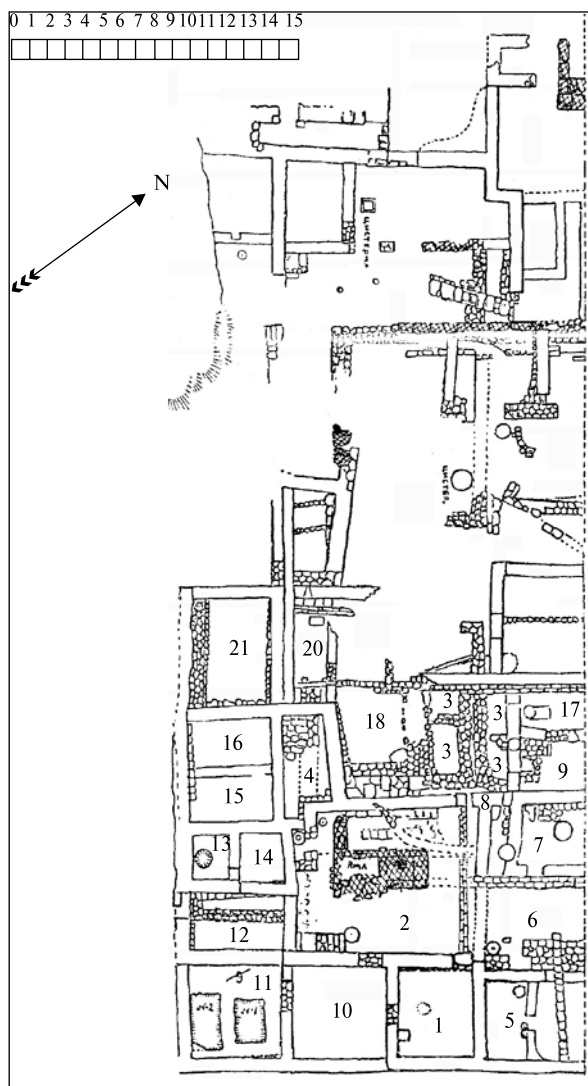

Рис. 1. План VII кварталу (Гриневич 1930), масштаб 1:200

(Крижицький, Буйських 1996, с. 9—10). Крім того, реконструкція планувальної організації внутрішнього двору без реконструкції загального плану всієї будівлі є методично неправильною. Як відомо, житловий будинок — це єдина просторово-планувальна структура, що складається з низки взаємопов'язаних у функціональному відношенні елементів (Воронов 1978, с. 10). У давньогрецькому будинку — це безперечний зв'язок між внутрішнім двором та оточуючими приміщеннями, без встановлення якого неможливо правильно визначити планувальний тип будинку.

Цікавим здається також той факт, що беззаперечним графічним взірцем, на підставі якого було виконано академічну реконструкцію будинку з Ольвії під керівництвом Б.В. Фармаковського, слугувала відома реконструкція простадного будинку з Прієни (Wiegand, Schrader 1904, S. 297, Abb. 316). Цю реконструкцію як у планувальному відношенні, так і у просторовій організації внутрішнього двору пізніше також

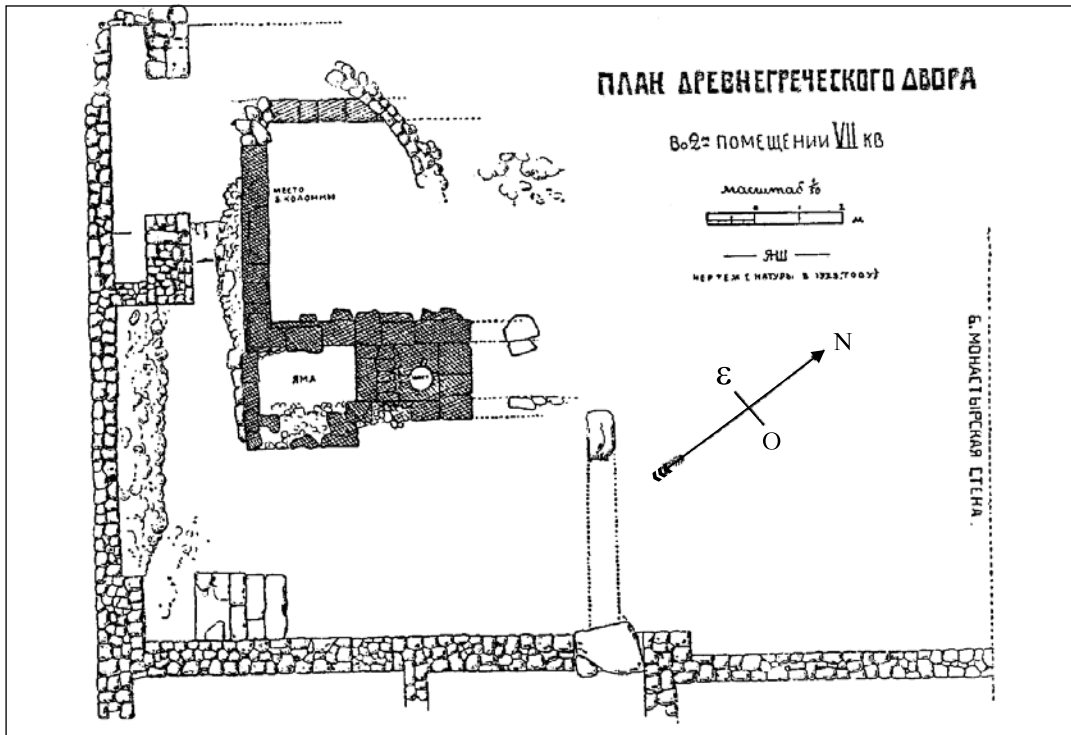

Рис. 2. План внутрішнього двору (Гриневич 1930)

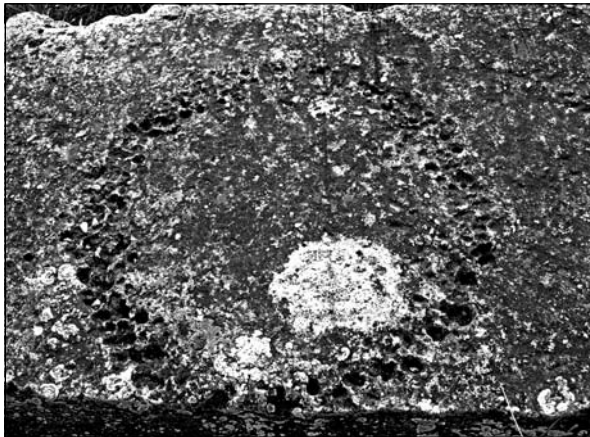

Рис. 3. Частина стилобату з відтесом для встановлення барабану колони. Фото автора

було переглянуто (Hoerfner, Schwandner 1994, S. 210 ff.). Отже, цілком зрозуміло, що спроба Б.М. Федорова навіть частково реконструювати будинок у VII кварталі є невдалою і потребує повної ревізії на підставі сучасних знань про житлові будинки Херсонеса.

Однак перед обґрунтуванням реконструкції слід встановити час спорудження будинку, а саме, його найраніший будівельний період. На жаль, детальна інформація щодо результатів дореволюційних розкопок нам не доступна. Проте стислий звіт Р.Х. Лепера все ж містить корисні, хоча й опосередковані дані, з яких можна зробити висновки стосовно часу його спорудження. Згадку про знахідку в одному з північних приміщень, під

найнижчим рівнем підлоги, уламків «червонофігурних та чорнолакових ваз» (Лепер 1918, с. 58) доповнено переліком знахідок «багатьох чорнолакових черепків киликів, ... уламку великої ручки червонофігурного кратера, черепка червонофігурного кратера, чорнолакового дна із штампованим орнаментом — всі черепки хорошого лаку, горла амфори з клеймом АРХ/ЕЛЮ», що міститься у щоденнику Р.Х. Лепера (Гриневич 1930, с. 139). Точному визначенню піддається клеймо гераклейського фабриканта Архела, діяльність якого припадає на межі V—IV ст. до н. е., не пізніше початку 80-х рр. IV ст. до н. е. (Брашинский 1980, № 154—155; Монахов 1999, с. 162—163). Отже, можна впевнено стверджувати, що будинки в VII кварталі було споруджено ще в першу половину IV ст. до н. е. Дослідження, проведені у 1990 р., підтвердили саме таку дату, уточнивши час припинення першого будівельного періоду в межах кінця IV — початку III ст. до н. е. (Сазанов 1990/85, с. 9).

Цей висновок дуже важливий, адже з нього випливає, що перший будівельний період будинку, а отже, і всього VII кварталу, добре узгоджується з перебудовами, простеженими в інших кварталах на території Північно-Східного району не пізніше другої чверті — середини IV ст. до н. е. (Золотарев 1998, с. 32—33). Це також означає, що перший будівельний період будинку не суперечить установленій нами даті початку реалізації загальної містобудівельної програми згідно з єдиним регулярним планом міської

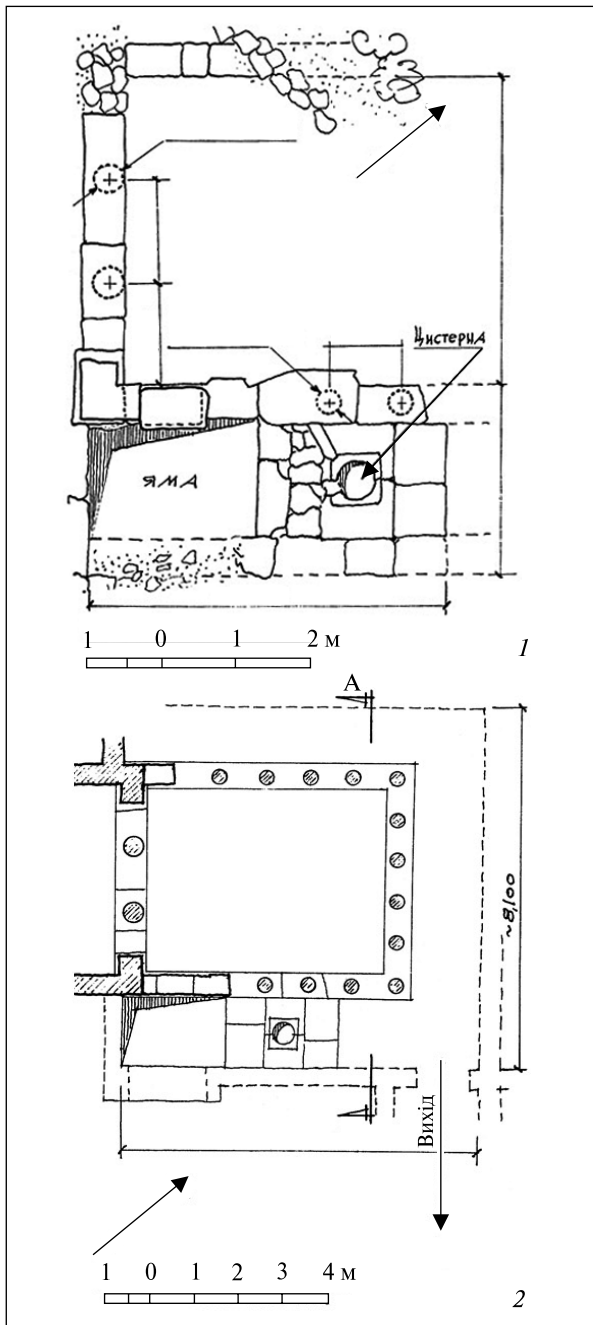

Рис. 4. Реконструкція положень колон на рештках стилобату (1) та плану внутрішнього двору (2) (Федоров 1975)

забудови (Буйських 1995, с. 150). Відтак, нині ми маємо всі підстави стверджувати, що будинок, який нас цікавить, було споруджено ще в пізньокласичний період. Початок його будівництва охоплює час кінець другої — початок третьої чверті IV ст. до н. е.

Для реконструкції будинку найголовнішим завданням є встановлення його планувальної основи. Спостереження над планом кварталу, виконаним за часів розкопок (рис. 1), дали змогу дійти таких висновків. VII квартал, згідно з первинним планом, був розрахований на три

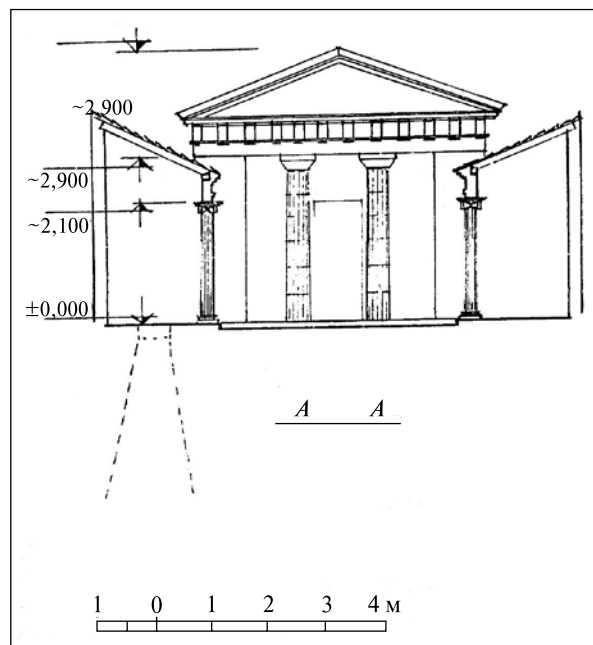

Рис. 5. Реконструкція порости (Федоров 1975)

стандартні за своїми розмірами будинки великої площі розмірами $21 \times 24,48$ м (рис. 6). Площа двох крайніх будинків, імовірно, становила не менше 514 м^2 , середнього — трохи менше через меншу товщину внутрішніх стін, що розділяли будинки. Подібну ситуацію простежено нами й під час планувальної реконструкції II кварталу (Буйських 2007). Це дає ґрунтовні підстави вважати, що кожен із кварталів Північно-Східного району містив по три стандартні будинки великої площі. План VII кварталу засвідчує, що первинне планування південно-східного будинку в цілому збереглося добре: тут і в середньо-вічну епоху був один будинок. Його внутрішнє планування не зазнало кардинальних змін порівняно з античним часом, оскільки внутрішній двір із розташованими по периметру приміщеннями зберіг форму, близьку до первинної. Отже, немає сумніву, що відкриті рештки Г-подібного стилобату та цистерна з вимостою навкруги її вустя є лише частиною внутрішнього двору першого будівельного періоду.

Порівняння реконструйованих нами планів південно-східних будинків у II (рис. 7, 1) та VII (рис. 7, 2) кварталах засвідчує, що в обох випадках в основі планування лежав ідентичний принцип пастадної композиційної побудови. Це означає, що внутрішній двір будинку в VII кварталі також містив не лише цистерну та центральну плитову вимостку, а й кілька портиків, серед яких, безумовно, мала бути пастада. Саме пастада — відкритий у внутрішній двір портик, що проходив уздовж довгої осі будинку, й була тим організуючим планувальним елементом, що поєднував житлові та репрезентативні приміщення

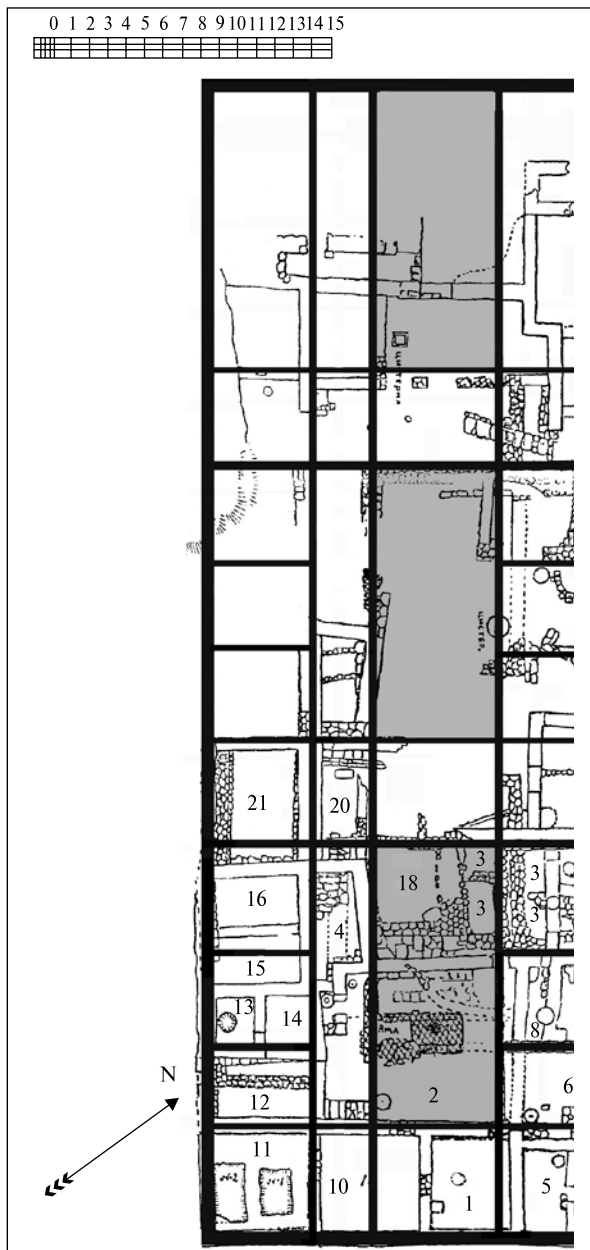

Рис. 6. Реконструкція планування VII кварталу

будинку з простором внутрішнього двору (Robinson, Graham 1938, p. 163). Завдяки наявності пастади як типового планувального елемента було виділено окремий — пастадний — тип житлового будинку класичної епохи (Krause 1977, S. 164 ff.)*. Разом із цим очевидно, що конкретне планувальне рішення будинку в VII кварталі відрізнялося від реалізованого в будинку II кварталу: пастаду тут було розплановано з протилежного, південно-західного, боку. Стилобат із підтесом для встановлення колони був части-

* Детальному огляду пастади як планувального елемента, що визначає тип споруди, на прикладі будинку у II кварталі присвячено окрему працю (див.: Буйських 2007).

ною зазначеної пастади. В такому випадку ширина самої пастади не перевищувала 3 м або близько 4 м разом із двома кладками портика — задньою стіною, що несла основне навантаження перекриття і даху, і стилобатом, на якому стояли колони портика. Аналогічні розміри пастади було простежено і в будинку II кварталу. Саме на таке розташування пастади вказує й те, що цистерна розміщувалася у відкритій, південній, частині двору, а не поза його межами, як пропонував у своїй реконструкції Б.М. Федоров (рис. 4, 2).

Отже, розміри вимостки внутрішнього двору мали бути більшими, аніж ті, що збереглися *in situ*. Двір також, імовірно, містив не лише пастаду, а й інші портики. Проте, здається, їх мало бути не більше двох — пастади та портика у південно-східній частині двору. Це означає, що внутрішнє подвір'я не мало перистильної організації, як вважалося раніше. Приміщення оточували внутрішній двір лише з трьох боків за наявності лише двох портиків.

Крім того, згідно з планом, у північно-західній частині двору приміщення були відсутні і подвір'я, як і в будинку II кварталу, було обмежене лише стіною, суміжною із сусіднім будинком. Таким чином, розміри двору разом із перекритою частиною портиків могли становити близько $9,3 \times 15$ м, а площа — $139,5 \text{ м}^2$, тобто 26 % від загальної площі будинку. Без портиків двір мав розміри $7,2 \times 12,1$ м, площу — $87,1 \text{ м}^2$, тобто 16,2 % від загальної площі будинку. Ці дані близькі аналогічним розрахункам розмірів і площі двору будинку в II кварталі (Буйських 2007). З огляду на це можна припустити, що будинок у VII кварталі мав не менше 10 приміщень, як і наземний рівень будинку в II кварталі. Проте, на відміну від зазначеного будинку, він не мав заглиблених підвальних приміщень, що створювали додаткову корисну площу.

Слід також звернути увагу на прямокутну в плані яму розміром близько $(1,4\text{—}1,65) \times 2,3$ м, розташовану на захід від устя цистерни. Яму було облицьовано кам'яними кладками, причому східну стінку ями, суміжну з цистерною, було складено впритул до північних і південних стінок (рис. 8). Такі конструктивні особливості дають змогу припустити, що зазначений об'єкт не був ямою у звичайному сенсі цього слова. Його появу слід, імовірно, пояснювати кількома причинами, безпосередньо пов'язаними, на нашу думку, з геологічною структурою материкової скелі, на рівні якої велось спорудження будинку.

Верхній рівень материкової скелі складений із різних за товщиною прошарків мергелю та глини, що й зумовило необхідність його зрізання перед влаштуванням цистерн для питної води. На прикладі будинку у II кварталі відомо, що вирізана у

скелі цистерна мала докладений із каменю верхній рівень. Таку систему своєрідних «вінців» квадратної (прямокутної) або округлої у плані форми, що штучно витягували об'єм цистерни над скелею, простежено практично у кожному відкритому дотепер будинку, де зберігся ранній будівельний період (див., наприклад: Ушаков, Макаев, Струкова 2006, с. 310). Крім того, практично всі цистерни мали своєрідну опалубку у вигляді додаткових кладок, що оточували їх верхні, докладені, рівні. Вимостка внутрішнього двору також виявилася штучно піднятою не менше ніж на 0,5—0,65 м над рівнем скелі, що понижувалася на схід. Відтак, здається, що в будинку, що нас цікавить, під час влаштування цистерни у внутрішньому дворі, а не за його межами, скельний ґрунт було вибрано в більшому обсязі, аніж цього потребували розміри цистерни. Це й призвело до того, що під час влаштування цистерни з'явилася кладка, яка й перегородила практично навпіл заглиблення у дворі. З огляду на це її (цистерну) було прибудовано впритул до стінок заглиблення, обкладених каменем. Одночасно північна стінка цього заглиблення слугувала опорою для конструкції підвищеного об'єму двору, а також запобігала можливій просадці плит вимостки біля цистерни. Важко сказати, чи використовували об'єм «ями» у господарчих цілях, наприклад, як підвал, але зрозуміло, що її поява є продуманим елементом конструкції будинку. Крім того, на користь цього припущення свідчить відсутність у зазначеному будинку підвалів.

Проте «яма» не завадила влаштуванню портика пастади (рис. 7, 2). Найімовірніше, пастада мала 5 колон за умови наявності двох стовпів, що фіксували її протилежні сторони. Зважаючи на нижній діаметр відбитка колони 0,4 м, розмір інтенколумнію в осях мав становити 1,7 м. Отже, загальна довжина пастади становила близько 12 м до перетину з південно-східним перпендикулярним портиком. Очевидно, «яма» та цистерна розміщувалися у внутрішньому дворі, причому ширину «ями» було чітко розраховано суто на проміжок інтенколумнію. Другий портик мав спиратися на 4 опори, дві центральні з яких могли бути колонами, а бічні — також стовпами. Якщо ж портика у південно-східній частині двору не було, то загальна довжина пастади могла сягати 17 м. Погана збереженість вимостки внутрішнього двору не дає змоги впевнено реконструювати його розміри, зокрема, ширину. Цілком імовірно, що вимостка була ширшою і тяглася на схід від плит, що примикали до устя цистерни. На плані М. Янишева (рис. 2) добре видно пунктир, що продовжував напрямком вимостки. Саме тому в нашій реконструкції немає третього портика уздовж східного ряду приміщень.

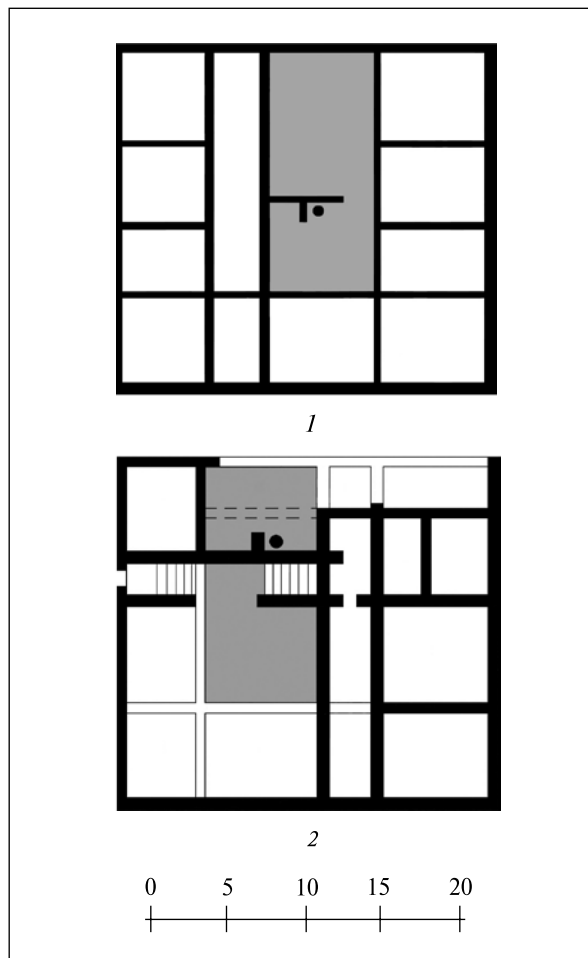

Рис. 7. Реконструкція планів будинків у II (1) та VII кварталах (2)

Значна кількість пізніших перебудов ускладнює встановлення функціонального призначення окремих приміщень будинку. Проте деякі припущення все ж можна зробити. Наявність пастади змушує визнати й наявність андрона — приміщення для симпосій хазяїна будинку та його гостей. Андрон був необхідним структурним елементом будинку з типовим плануванням. Це було встановлено під час вивчення будинків Олінфу (Robinson, Graham 1938, р. 173), і всі подальші дослідження лише збільшили кількість подібних прикладів (див., наприклад: Reber 1998, S. 135). Таке приміщення мало відкриватися в пастаду. Оскільки андрон найчастіше розміщувався в кутовому квадратному в плані приміщенні (Hoepfner, Schwandner 1994, S. 88), то, швидше за все, в нашому випадку його необхідно локалізувати в частині будинку, що виходила на I (Головну) поздовжню вулицю.

На основі типової планувальної організації будинку може бути розв'язано й проблему входу до нього. Найімовірніше, вхід мав розташовуватися з 6-ї поперечної вулиці. З огляду на симетричне розташування окремих приміщень, як

Рис. 8. Яма та цистерна у внутрішньому дворі. Фото автора

це відомо на прикладі будинку в II кварталі (Буйських 2007), вхід міг бути в центрі зовнішньої поперечної стіни, навпроти пастади. Відповідно, він також міг мати форми протирону. Про таке розташування входу опосередковано може свідчити наявність у зазначеному місці входу до будинку середньовічного часу, зафіксованого водоогоном, що виводив воду від опадів із внутрішнього двору на вулицю (див. рис. 1). Планувальні особливості будинку дають змогу припустити наявність, як і в будинку в II кварталі, лише одного входу.

Встановлена нами просторово-планувальна організація будинку в південно-східній частині VII кварталу дає змогу відмовитися від запропонованої Б.М. Федоровим реконструкції у вигляді простадно-перистильної композиції (Федоров 1975, с. 18 сл.). Як відомо, «простада», або «параस्ताда», — термін, запозичений з опису грецького будинку Вітрувієм (Vitruv, 6. 7, 1), означав портик із двома антами у внутрішньому дворі, в який відкривалися житлові приміщення. Простаду як повторювальний, тобто типовий планувальний елемент, було вперше виділено в житлових будинках Прієни (Wiegand, Schrader 1904, S. 285 ff., пор.: Raeder, 1988, S. 362).

Проте багатолітній досвід вивчення рядової житлової забудови в античних центрах дав змогу дійти висновку, що в чистому вигляді тип простадного будинку не проіснував навіть до кінця пізньоелліністичного часу. З огляду на це нині в літературі, присвяченій проблемам давньогрецького житлового будівництва, найпоширенішим є погляд, згідно з яким простадний будинок із перистилем за Вітрувієм зі стайнею, бібліотекою, їдальнями та значною кількістю інших приміщень не слід залучати як доказ під

час реконструкції «ідеального» грецького житлового будинку. Конструктивно простіший пастадний тип житлового будинку існував набагато довше (Graham 1966, p. 13 ff.). Крім того, сполучення пастадного та простадного варіантів рішення внутрішнього об'єму в одному будинку дотепер в античній житловій архітектурі не траплялося. Незважаючи на те що пастадний та простадний варіанти планування передбачали наявність кількох портиків, до перистилю включно, вони існували окремо. Лише з цієї причини наявність простадної композиції у будинку в VII кварталі неможлива: реконструйована нами пастада виключає одночасне існування простади в зазначеному будинку. До речі, простада як планувальний елемент житлового будинку відсутня і в аналогічних спорудах Ольвії (Крыжицкий 1971, с. 107).

Немає також жодних підстав для локалізації підтесів для баз колон іонічного ордера з нижнім діаметром 0,32—0,33 м та інтерколумнієм і осях 0,96 м на вимостці вздовж «ям» й цистерни, як це було запропоновано Б.М. Федоровим (див. рис. 4). Ці плити не були рештками стилобату для встановлення колон, оскільки за такого конструктивного рішення існував значний ризик просадки вертикальних опор у цистерну. Крім того, всупереч твердженню Б.М. Федорова, жодних реальних слідів підтесів для розмітки під колони на цих плитах не виявлено. Такі спостереження лише додають аргументів на користь того, що цистерна та «яма» розміщувалися не за межами внутрішнього двору, а безпосередньо у дворі.

Слід спростувати ще одне хибне твердження про характер влаштування розмітки для встановлення колони на стилобаті портика, що зберігся (рис. 3). Тут, безперечно, було використано

но широко відомий в античній будівельній практиці спосіб розмітки контуру кола за допомогою просвердлених заглиблень, який застосовували ремісники-різьбярі по каменю у дорим-ський час. Незавершені архітектурні деталі пізньоархаїчного часу зі слідами використання такого самого технічного способу походять, зокрема, з Ольвії (Буйських 2002, с. 92, рис. 1, 7). З огляду на це припущення К.Е. Гриневича, що це сліди від крапель дощу, що тривалий час стікали вздовж стовбура колони на стилобат (Гриневич 1930, с. 131), причому вони мали стікати лише по одній колоні, оскільки інших заглиблень на стилобати немає, навряд чи слід сприймати як серйозний аргумент, як це було зроблено Б.М. Федоровим (Федоров 1981, с. 19).

Слід звернути також увагу на можливе об'ємне рішення будинку, а саме на кількість його поверхів. Зазначену проблему щодо житлових будинків Херсонеса нами докладно розглянуто в окремій статті (Буйських 2007а). Слід лише зауважити, що авторам херсонеського регулярного плану та будівникам житлових будинків наявність другого поверху в будинках типової планувальної структури, безумовно, була відома. Проте нині немає жодних підстав для твердження про їх будівництво у Херсонесі. Можна розглядати лише два основні варіанти об'ємного рішення будинків: з наземним поверхом і підвалом, як-от будинок у II кварталі чи «монетний двір» (варіант — «казарма», розташована на терасі), та лише з одним наземним поверхом і під-вищеним над знівельованим рівнем материкової скелі внутрішнім двором. Так, вимостку двору розглянутого нами будинку в VII кварталі

піднято над рівнем скелі на 0,5—0,65 м. Це означає, що рівні підлог крайніх східних та південно-східних приміщень будинку мали теж бути вищими за рівень скелі. Якщо ж підлоги робили безпосередньо на знівельованій скелі, то для того, щоб дістатися до підвищеного внутрішньо-го двору, необхідно було влаштувати кілька східців. Обидва запропоновані варіанти є альтернативними, але через значні перебудови та відсутність детальної польової документації, зокрема розрізів, стверджувати про перевагу того чи іншого варіанта важко.

Отже, з реконструйованого нами плану (рис. 7, 2) випливає, що південно-східний будинок у VII кварталі площею близько 514 м² мав характерну для пастадних будинків просторову організацію з двома портиками (Bulla 1970). Внутрішній двір із трьох боків оточували приміщення. Будинок було споруджено за ретельно збереженим геометричним або рівнозначно-паралельним (Крыжицкий 1982, с. 76) принципом. Цистерну було розміщено практично в геометричному центрі будинку. У розташуванні приміщень також було збережено паралельний принцип.

Отже, розглянутий будинок суттєво доповнює відомості про просторово-планувальну організацію житлових будинків великої площі в Херсонесі, споруджених у пізньокласичний час. Такі будинки мали типову планувальну організацію, в основі якої лежала пастада, наявність якої і зумовлювала чітку геометричну композицію будинку та обмежену кількість варіантних рішень розташування другого портика, окремих приміщень та входу в будинок.

Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980. — 268 с.

Буйських А.В. О местной архитектурной школе в Северном Причерноморье // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 87—98.

Буйських А.В. К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического // БИ. — Керчь, 2005. — Вып. 9. — С. 138—158.

Буйських А.В. Дом во II квартале Херсонеса и проблемы его планировочной организации // МАИЭТ. — 2007. — Вып. 12 (у друці).

Буйських А.В. К проблеме объемного решения античных жилых домов в Северном Причерноморье (на примере Херсонеса) // БИ. — 2007а. — Вып. 17 (у друці).

Буйських А.В., Золотарев М.И. Градостроительный план Херсонеса Таврического // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 111—132.

Воронов А.А. Вопросы теории реконструкции памятников архитектуры (на материале древнегреческих ордерных сооружений): Автореф. дис. ... канд. архитектуры. — М., 1978. — 15 с.

Гриневич К.Э. Северо-Восточные кварталы Херсонеса // Хсб. — 1930. — Вып. 2. — С. 7—139.

Золотарев М.И. Ранние этапы градостроительства в Херсонесе Таврическом // Хсб. — 1998. — Вып. 9. — С. 26—35.

Крыжицкий С.Д. Жилые ансамбли древней Ольвии. — К., 1971. — 143 с.

Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — К., 1982. — 166 с.

Крыжицкий С.Д., Буйських А.В. До історії реконструкції ордерних споруд античних держав Північного Причорномор'я // Архітектурна спадщина України. — К., 1996. — Вип. 3, ч. 1. — С. 9—24.

Лепер Р.Х. Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1913—1915 гг. — СПб., 1918. — С. 51—72.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. — Саратов, 1999. — 678 с.

- Сазанов А.В.* Отчет о работах Херсонесской экспедиции ИА АН СССР в 1990 г. // НА ИА НАНУ. — 1990/85. — Ф. е. 24108. — 53 с.
- Соболев И.* О реконструкции ольвийского жилого дома II в. до н. э., открытого Б.В. Фармаковским в 1902—1903 гг. // ВДИ. — 1953. — № 1. — С. 188—192.
- Ушаков С.В., Макаев И.И., Струкова Е.В.* Цистерны и колодцы античного и византийского города: конструкция, комплексы находок и хронология (на примере ХСVII квартала северо-восточного района Херсонеса) // Причерноморье, Крым, Русь: Материалы III Судак. междунар. науч. конф. — Киев; Судак, 2006. — Т. 2. — С. 307—312.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии в 1902—1903 годах // ИАК. — СПб., 1906. — Вып. 13. — 306 с.
- Федоров Б.Н.* О композиции и реконструкции жилого дома конца IV—III вв. до н. э. в VII квартале Херсонеса // Проблемы развития зарубежного искусства. — Л., 1975. — Вып. 5. — С. 18—25.
- Bulla G.* Typologische Darstellung griechischer Innenhofhäuser. Diss. — München, 1970. — 344 S.
- Hoepfner W., Schwandner E.-L.* Haus und Stadt im klassischen Griechenland (Wohnen in der klassischen Polis I). 2-е Aufl. — München, 1994. — 356 S.
- Graham J.W.* Origins and Interrelations of the Greek House and the Roman House // Phoenix. — 1966. — № 20. — P. 3—31.
- Krause C.* Gründformen des griechischen Pastashauses // AA. — 1977. — S. 164—179.
- Raeder J.* Vitruv, de architectura V 17 (aedificia Graecorum) und die hellenistische Wohnhaus — und Palastarchitektur // Gymnasium. — 1988. — N 95. — S. 316—368.
- Reber K.* Die klassischen und hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier (Eretria X). — Lausanne, 1998. — 270 S.
- Robinson D.M., Graham J.W.* The Hellenic House (Excavations at Olynthus, VIII). — Baltimore, 1938. — 370 p., 110 pl.
- Wiegand Th., Schrader H.* Priene. — Berlin, 1904. — 492 S.

Одержано 28.11.2006

А.В. Буйских

К ИЗУЧЕНИЮ ПЛАНИРОВОЧНОЙ СТРУКТУРЫ ДОМА В VII КВАРТАЛЕ ХЕРСОНЕСА

Статья посвящена обоснованию новой планировочной реконструкции юго-восточного дома в VII квартале Херсонеса. Уточнена датировка первого строительного периода дома, относящегося к позднеклассической эпохе. Выяснено, что этот квартал состоял из трех домов стандартных размеров площадью порядка 530 м². Детальный анализ плана юго-восточного дома позволил заключить, что в основе его планировочной организации находилась типовая пастадная композиция, построенная на соблюдении строго параллельного принципа планировки. Крытые помещения окружали внутренний двор с трех сторон. Вопреки распространенному мнению, дом не имел перистильной организации, во внутреннем дворе находились только два портика — собственно пастада и расположенный под прямым углом к ней портик в юго-восточной части двора. Результаты исследования дома подтверждают высказывавшееся ранее автором мнение о существовании типовой застройки домов большой площади в позднеклассическом Херсонесе.

A. V. Buyskykh

TO THE STUDY OF THE PLANNING STRUCTURE OF THE HOUSE IN THE CITY-BLOCK VII IN CHERSONESOS

The article is devoted to the substantiation of a new planning reconstruction of the south-eastern house in the city-block VII in Chersonesos. The dating of the first building period of the house is specified and referred to the Late Classical period. It is ascertained that the city-block consisted of three houses of a standard size of about 530 sq. m. The detailed analysis of the plan of the south-eastern house allowed the author to conclude that the planning organization of the house was based on the typical pastas composition made with observance of strictly parallel planning principle. Roofed premises circled the inner court on three sides. Despite a widespread opinion, the house did not have peristyle organization, there were only two porticoi: the pastas itself and the portico in south-eastern part of the court situated at a right angle to the pastas. The studied house confirms our opinion expressed earlier about the existence of typical construction of big sized houses in Late Classical Chersonesos.

ОЛЬВІЯ І ВАРВАРИ В ПІЗНЬОАНТИЧНИЙ ПЕРІОД

На фінальному етапі історії Ольвії це місто і більшість фортець з його оточення були заселені носіями черняхівської культури. В гуннський час тут, імовірно, існував центр варварського ранньодержавного утворення.

Історія Ольвії Понтійської, розташованої на краю античного світу, завжди була тісно пов'язана з варварським оточенням. Вирішальним фактором для самого існування міста стало просування на південь у III ст. готських племен, археологічно репрезентованих черняхівською культурою. Проте наявність її решток у Північно-Західному Причорномор'ї певний час була для фахівців проблематичною. Характерну сіру кераміку типу полів поховань знаходили під час розкопок і розвідок античних пам'яток (Славін 1952, с. 57). Було проведено роботи на черняхівських селищах нижнього Інгульця (Добровольський 1925; 1950; Славін 1954; 1955), досліджено поселення Киселове на Куяльницькому лимані (Раевський 1955). Автори звітів і статей наголошували на подібності знахідок із цих пам'яток з матеріалами культури полів поховань, але приморську зону з черняхівською культурою безпосередньо не пов'язували. На карті черняхівських старожитностей ці пам'ятки зі «спірною культурною приналежністю» (Махно 1960, с. 66) було позначено особливим значком. Для вирішення назрілого питання бракувало відомостей про поховальний обряд жителів досліджених селищ. Проблема успішно розв'язав Е.О. Симонович після розкопок могильників Вікторівка-2, Ранжеве і Коблеве на Березанському і Тілігульському лиманах (Симонович 1966; Симонович 1967; 1979). Пізніше загальні особливості черняхівських пам'яток між гирлами Дунаю і Дніпра стали причиною для їх об'єднання в Причорноморську групу (Магомедов 1987, с. 94). На нашу думку, змішане населення регіону складалося з германців-готів, так званих пізніх скіфів, еллінів та сармато-аланів, тоді як на основній території культури переважали готи.

Черняхівські старожитності виявлено і в межах Ольвійської держави, кордони якої (як і сільської периферії Ольвії) у перші століття нашої ери визначалися розташуванням укріплених поселень на території між Березанським і східним берегом Бузького лиманів (Буйських 1991, с. 48). Першу достовірно черняхівську

пам'ятку тут було відкрито 1973 р. (Бураков, Буйських, Отрешко 1974; Магомедов 1974). Цю роботу було продовжено під час подальшого обстеження Нижнього Побужжя (Крыжицкий, Буйських, Отрешко 1990, с. 77—97). На деяких могильниках і поселеннях проведено розкопки (Магомедов 1979; 1991; 2004а; Гребенников Ю.С., Гребенников В.Б., Магомедов 1982).

Нині в межах ольвійської периферії відомо понад 20 черняхівських населених пунктів. Неукріплені селища виявлено в місцях, не заселених у попередній час¹: Кам'янка-Анчекрак, Іжецьке-2 і 3, Каборга-4, Аджигольська Коса-2, Волоська Коса-9 і 11, Чертовате-1, Мала Корениха-1, Велика Корениха-3, Галіцинівка, Лігосп-1, Хаблов Хутір, Олександрівка-1, а також Кателі-не-2 та Скелька-2. Крім того, черняхівські матеріали виявлено у верхніх шарах 7 (з 11 відомих) античних городищ-фортець: Мис, Петухівка, Стара Богданівка, Ольвія, Козирка, Станіслав-1, Золотий Мис. Культурну атрибуцію деяких із них було нещодавно уточнено (Магомедов 2004, рис. 1; Schultze, Magomedov, Bujskich 2006; Шульцце, Магомедов, Буйських — у друку).

Поява пам'яток черняхівської культури в Північному Причорномор'ї пов'язана з конкретними історичними подіями: походами варварів на Римську імперію під час скіфських (готських) війн 238—270 рр. Відносно долі Ольвії і її оточення В.В. Крапівіна допускає можливість двох готських навал: першої — напередодні скіфських війн, другої — під час походу 269—270 рр. (Крапівіна 1993, с. 154). Цим подіям відповідають два шари руйнувань зі знахідками III ст. Із першим шаром, що супроводжується слідами великої пожежі, може бути пов'язане остаточне припинення монетної чеканки в Ольвії у 235 р. Щоправда, перше вторгнення готів у межі імперії зафіксовано писемними джерелами дещо пізніше, 238 р. (перехід Дунаю і розгром Істрії). Проте, на нашу думку, цьому походу міг передувати напад на менш віддалені

¹ На тій самій території відомо 7 античних сільських поселень II — першої половини III ст. н. е. (не враховуючи рибальських селищ на Кінбурнській косі) (Крыжицкий, Буйських, Отрешко 1990).

й захищені міста Північно-Західного Причорномор'я. Тоді ж було залишено більшість городищ і укріплень, що входили до оборонної системи Ольвійської держави (Буйских 1991, с. 140). Однак незабаром місто відновилося, розпочалося будівництво. Як і раніше, у місті розміщувався римський гарнізон. Наступний шар руйнувань, за В.В. Крапівіною, є наслідком походу 269—270 рр., під час якого повторно було розгромлено приольвійські городища Козирка й Золотий Мис, на якому приблизно зазначеним часом датується поховання варварського воїна з гребенем черняхівського типу (Гороховський, Зубар, Гаврилюк 1985). Ольвію було повністю зруйновано і залишено жителями на кілька років, що засвідчує відсутність монет 70-х — початку 80-х рр., аж до часу правління Діоклетіана (284—305 рр.) (Карышковский 1968, с. 178; Крыжицкий, Русяева, Крапивина и др. 1999, с. 325). Проте, на думку дослідниці, античне місто знову відродилося, хоча в його окрузі й розселилися варвари (Крапивина 1993, с. 155—157; 2007).

Інший погляд на фінальний етап історії міста висловив В.М. Зубар. Перший шар руйнувань він пояснює нападом фракійців-карпів (Зубарь 1997), другий (без слідів пожеж) — не свідчить про воєнні дії, а є наслідком остаточного залишення греко-римським населенням Ольвії наприкінці 50-х — в середині 60-х рр. III ст. Пізніші знахідки пов'язані вже не з відродженням античного міста, а з ремісничим поселенням черняхівської культури, що виникло на його території (Зубарь 2001; Зубарь, Сон 2007, с. 186—189). Думку про зв'язок із цією культурою заключного етапу існування Ольвії, включаючи будівельну і торгово-ремісничу діяльність, раніше було висловлено іншими дослідниками (Крыжицкий 1985, с. 168; Магомедов 1985).

Вирішити питання щодо пізньої історії Ольвії та характеру взаємовідносин жителів міста і його периферії з прийшлим населенням, можна лише вивчивши пізні шари античних пам'яток. Важливим завданням при цьому є попереднє визначення «культуровизначальних» матеріалів, тобто чітко типологічне розділення безперечно черняхівських речей і знахідок античного походження.

Знахідки, що вказують на присутність північних варварів, в Ольвії давно відомі. Три гребені черняхівського типу походять із розкопок Б.В. Фармаковського на Ольвійському некрополі 1901—1910 рр., четвертий гребінь із тої самої колекції («випадкове придбання»), напевно, знайдено там само місцевими шукачами скарбів (Сорокина 1976, с. 203, рис. 3; Петерс 1986, с. 67, табл. XIII, 13—15).

Для черняхівської культури «культуровизначальними» речами є деякі типи фібул. Завдяки

праці А.К. Амброза, ми маємо відомості про ці застібки, знайдені в Ольвії до 1938 р. (Амброз, 1966, с. 64, 66, 70, 73, 95). Із двох підв'язних фібул серії I варіанта 3 (IV ст.) одна походить із некрополя (до інвентарю могили 38 входили також друга фібула² й уламок гребеня). Екземпляр варіанта 4 (IV — початок V ст.) походить із Нижнього міста. Швидше за все, на некрополі знайдено пару фібул серії III-3, прикрашених дротяними кільцями. До дореволюційних знахідок належать «воїнська» фібула (група 17, IV ст.) і дві застібки «з високим приймачем» (група 18, друга половина III ст.), з яких одну виявлено на некрополі. У Верхньому місті матеріали пізньоримського часу зосереджено в так званій Цитаделі. Серед кількох неопублікованих екземплярів із розкопок 1951—1952 рр. до черняхівських типів за описом належать «арбалетна» і «щиткова» фібули (Штительман 1952).

Скляні кубки імпортували з античних центрів, але деякі їх типи більш характерні для варварського побуту. У 1965 р. під час розкопок ольвійської Цитаделі знайдено нижні частини двох посудин, прикрашені шліфованими овалами (друга половина IV ст.). Н.П. Сорокіна вважає, що подібні вироби, ймовірно, потрапляли в Ольвію від носіїв черняхівської культури (Сорокіна 1976, с. 202—204, рис. 2, 2, 3). На черняхівських пам'ятках знаходять аналогії й інші фрагменти кубків із Ольвії: з декором із напаяних ниток, рельєфних ребер, крапель синього скла (Сорокіна, 1976, с. 200—202, 204). Цілу скляну посудину виявлено у Нижньому місті, в пох. 181, черняхівська належність якого заперечень не викликає (Лейпунская 2006, рис. 2, 1). Вона має видовжений, дещо опуклий корпус, кільцевий піддон і прикрашена напаяною ниткою під вінчиком. Аналогічну склянку з черняхівського могильника Данчени віднесено до типу Еггерс 239 датовано другою половиною IV — початком V ст. (Щукин, Щербакова 1986, с. 192, табл. XLV, 20). Така сама знахідка походить із кримського могильника Дружне, склеп № 3, пох. «В» (Храпунов 2002, с. 56, рис. 71, 13). Разом із нею знайдено амфору типу F (варіант середини — другої половини IV ст.), а також червонолакову тарілку із нахиленим досередини вінчиком (близька до типу Hayes 62B, тип I, за І.М. Храпуновим), що має численні аналогії на пізньоантичних і черняхівських пам'ятках Північного Причорномор'я, переважно з середини IV ст. (Храпунов 2002, с. 15—16, 39, 58, рис. 69, 7, 70, 11; Магомедов 2001, с. 64, рис. 64, 7—9). Подібні «склянки», але без декору напаяною

² Пара фібул була частиною традиційного, зокрема поховального, вбрання готських жінок.

ниткою, часто трапляються на згаданому могильнику та інших пам'ятках Криму в комплексах починаючи з другої половини III ст. та найбільше з середини — другої половини IV ст. (Стржелецкий и др. 2005, с. 122). Поширена думка про виробництво такого посуду в Херсонесі. Що ж до ольвійського пох. 181, то під час його датування слід зважати на наявність двох керамічних кубків на кільцевому піддоні (Лейпунская 2006, рис. 2, 4, 6). Вони подібні до скляних прототипів кінця III — першої чверті IV ст. (Rau 1972, S. 120; Петраускас, Пастернак 2003, с. 66—67), проте їх могли виготовляти і пізніше. Таким чином, імовірний термін захоронення — близько середини IV ст.

Визначальною ознакою, за якою пам'ятки черняхівської культури виділяють із синхронних старожитностей, є наявність сіроглиняної кераміки «черняхівського типу». Л.М. Славін пов'язував знахідки подібної кераміки в ольвійській Цитаделі з присутністю «населення, що переселилося в Причорномор'я з північніших районів» (Славін 1952, с. 40). Проте археологи, які спеціально займалися сіроглиняною керамікою Ольвії римського часу, всю її розглядали як єдиний комплекс — продукт місцевого розвитку, що зазнав провінційного впливу (Ветштейн 1950; 1955; Гудкова, Крапивина 1988; 1990).

В останні роки проведено дослідження такої кераміки з розкопок цілої низки городищ і поселень ольвійської периферії (Schultze, Magomedov, Vujskich 2006; Шульце, Магомедов, Буйських — у друку). На матеріалах із датованих закритих комплексів доведено, що сіроглиняна кераміка чітко поділяється на два культурно-хронологічні спектри: античний (I — до середини III ст.) і черняхівський (друга половина III — початок V ст.). До першого належить лише столовий посуд, до другого — столовий, кухонний посуд та піфоси (корчаги). Столова кераміка цих спектрів різниться деталями профілювання, елементами орнаменту, а також характером обробки поверхні. Для античного посуду характерні ангоб, а також лощіння зовні й усередині посудин, для черняхівського — лише лощіння зовнішньої поверхні. Кераміка черняхівського спектра супроводжується набором імпортованих IV — початку V ст., характерним для цієї культури: фрагментами амфор типів Делакеу³, Шелов F і E, Зеест 95, червонолакових тарілок із нахиленим досередини вінчиком (Магомедов 2001, с. 62—64).

³ Амфори типу Делакеу подібні до синопського типу Зеест 100, але виготовлені з іншої глини (Магомедов 2006а).

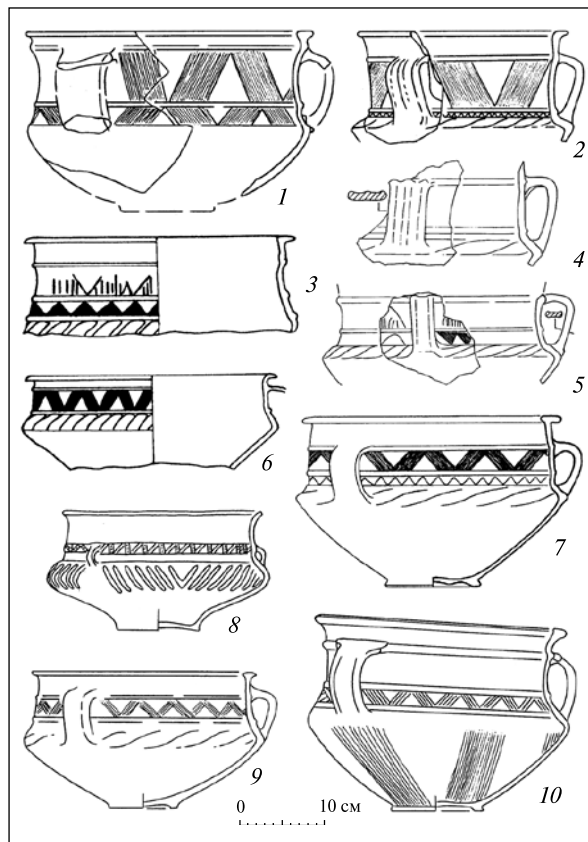

Рис. 1. Вазы ольвійського типу: 1—6 — Ольвія (польові шифри знахідок із Цитаделі: 1 — 70/1225; 2 — 64/213; 4 — 65/54; 5 — 66/410; 3, 6 — за О.В. Гудковою та В.В. Крапівіною); 7 — Лазо; 8 — Городок; 9 — Кам'янка-Анчекрак; 10 — Нестоїга

У верхніх шарах Ольвії знайдено велику кількість уламків посудин черняхівського спектра. Фрагменти кількох (не менше 5) триручних ваз виявлено під час розкопок Р.І. Ветштейн і Т.А. Яковишиної в ольвійській Цитаделі⁴, уламки ще двох екземплярів опублікували О.В. Гудкова і В.В. Крапівіна⁵ (Гудкова, Крапівіна 1988, рис. 1, 20, 21) (рис. 1, 1—6). За нашою класифікацією черняхівської кераміки, вони належать до ваз групи II ольвійського типу, для якого властиве кріплення ручок нижче вінчика, шийку часто прикрашено пролощеним зигзагом, а бочок — канелюрами (Магомедов, Левада 1994;

⁴ Знахідки з розкопок Р.І. Ветштейн (1964—1967 рр.) та Т.А. Яковишиної (1970 р.) зберігаються у фондах ІА НАН України.

⁵ Автори вважають вазы дворучними, оскільки найближчу аналогію вбачають у посудинах «дещо іншого вигляду» з Паннонії (Гудкова, Крапивина 1990, с. 8). Проте типологічна єдність уламків із Ольвії і черняхівських триручних ваз досить очевидна. Хоча серед багатьох десятків триручних посудин відомі унікальні екземпляри з двома і навіть п'ятьма ручками (Федоров, Рошаль 1979, рис. 2, 3, 4; Левинский 1999, с. 133, рис. 12, 5).

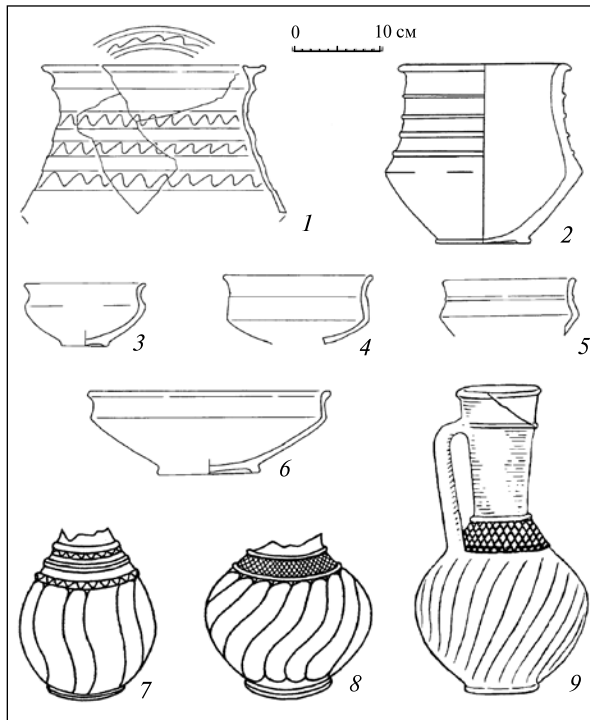

Рис. 2. Сіролощена кераміка: 1, 3—8 — Ольвія (польові шифри знахідок із Цитаделі: 1 — 65/724; 3 — 70/116; 4 — 65/720; 5 — 64/316; 6 — 67/224; 7, 8 — за О.В. Гудковою та В.В. Крапівіною); 2 — Жовнин; 9 — Данилова Балка

Магомедов 2001, с. 49—50). Типологічно ранні ліпні екземпляри подібних ваз походять із могильників Городок на Південному Бузі й Компанійці на Дніпрі (Магомедов 2001, рис. 38, 2, 3) (рис. 1, 8). Посудини, виготовлені на гончарному крузі, зосереджені між Тілігульським і Бузьким лиманами (Коблево, Кам'янка-Анчекрак, Лугове — 2 екз.: Симонович 1979, рис. 10, 9; Магомедов 1991, рис. 10, 1; 2001, рис. 39, 4; Магомедов, Гудим-Левкович 2003, рис. 8, 1—4), також трапляються на нижньому Дніпрі й у По-дністров'ї (Симонович 1964, рис. 23, 9; Козлов 1989, рис. 3; Левинский 1999, рис. 35, 5) (рис. 1, 7, 9, 10). Датовані комплекси належать до другої половини IV — початку V ст. Решта типів черняхівських ваз в Ольвії рідкісні.

З Ольвії походять уламки двох глеків зі сферичним корпусом, суцільно вкритим навскісними канелюрами (Гудкова, Крапивина 1988, рис. 3, 13—14) (рис. 2, 7, 8). Ці посудини належать до ольвійського різновиду черняхівського типу 13а, що датуються переважно гуннським часом (остання чверть IV — початок V ст.) (Магомедов 2001, с. 52—53). Більшість знахідок зосереджені між Тілігульським і Бузьким лиманами (Каборга, Кам'янка-Анчекрак, Лугове: Магомедов 1979, табл. I, 29; 2004а, рис. 18, 5; Магомедов, Гудим-Левкович 2003, с. 37), один екземпляр знайдено в середній течії Південного Бугу (Симонович 1964, рис. 23, 10) (рис. 2, 9). З огляду на

концентрацію знахідок можна припустити, що вази і глеку ольвійських типів могли виробляти в гончарних майстернях міста. Ще один вид черняхівського столового посуду з ольвійської Цитаделі — імітація дерев'яного відра або дзбана (рис. 2, 1). Типологічно ближчу до прототипу посудину (із зображеннями металевих вушок і обручів) знайдено на могильнику Каборга; частіше трапляється спрощений варіант, оформлений лише рельєфними обручами (Магомедов 2001, с. 58) (рис. 2, 2). Таке саме, як і на ольвійському екземплярі, оформлення вінчика (горизонтальний, прикрашений зигзагом) спостерігаються і на вазах.

Для черняхівської культури характерний особливий тип сіроглиняних піфосів (корчаг), прикрашених рельєфними валиками з вдавненнями або навскісною насічкою (тип 2). На відміну від посудин типу 1 (прикрашені прокресленою хвилею і практично повторюють вироби з дунайських провінцій Риму), тип 2 має обмежене поширення і концентрується в Причорномор'ї (Симонович 1956; Магомедов 2001, с. 56). В Ольвії уламки піфосів обох типів знайдено в Цитаделі в одному шарі з іншими видами черняхівської кераміки зі згаданими вище фібулами і антонініаном Деція (249—251 рр.) (Штителман 1952, табл. XLVI, 1—3). Подібні піфоси зафіксовано й у Нижньому місті. На ділянці НГ разом із вінчиком піфоса типу 2 знайдено частину амфори типу Делакеу (середина IV — середина V ст.) (Славін 1940, с. 77, рис. 58, 61). На ділянці Берг піфос виявлено в «постантичному» шарі разом із фрагментами пізньоримських амфор «з піднятими ручками», типів Делакеу і Шелов Е (тип Зеест 104, кінець IV — перша половина V ст.) (Лейпунская 1988, с. 78—79). Автори двох останніх публікацій датують корчаги з валиками не раніше другої половини III ст., тобто часом черняхівської культури. Відомі й інші знахідки подібних корчаг (Гудкова, Крапивина 1988, рис. 5, 25, 26). З пізніх шарів міста й округи походить багато черняхівського посуду найпоширеніших форм — кухонних горщиків і столових мисок (рис. 2, 3—6). Цілий набір посудин (3 горщики, 2 кубки, миска та глечик) знайдено в згаданому вище черняхівському похованні першої половини IV ст. (Лейпунская 2006, рис. 2).

Кераміка черняхівського спектра складає для пізньої Ольвії і її периферії «культуровизначальний» і одночасно датувальний матеріал у межах існування черняхівської культури (середина III — початок V ст.), а зважаючи на виникнення деяких типів на пізньому її етапі, й у вузьких межах. Фрагменти подібних посудин, тим більше в разі поєднання кількох знахідок, дають змогу досить надійно датувати закритий комп-

лекс або стратиграфічний горизонт пізньоантичної пам'ятки черняхівським («готським», «пост-античним») часом.

Нами наведено незначну частку знахідок із пізніх шарів міста. Протягом останніх десяти-літь співробітники Ольвійської експедиції зібрали в кілька разів більше такого матеріалу. Однак, на жаль, він досі залишається практично не опублікованим і недосяжним для «сторонніх» дослідників. Думка В.В. Крапівіної щодо відродження античного міста в пізньоримський період поки що підкріплюється лише спостереженнями решток забудови (остання публікація: Крапивина 2007). Пов'язане з цим припущення про існування в зазначений час античної хори навколо Ольвії у радіусі 5—10 км (Крапивина 2007) взагалі не має фактичного підґрунтя (див.: Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, с. 156; Bujskich 2006, S. 131).

Проте звернімося до реконструкції історичних подій, що відбувалися після готських війн і розгрому Ольвійської держави. Нам вони уявляються так. Заселення Північно-Західного Причорномор'я черняхівськими племенами відбувалося поступово, починаючи з кінця III ст. (приблизно з того часу функціонує найраніший могильник Каборга), але на більшості пам'яток переважають матеріали другої половини IV — початку V ст., тобто гуннського часу. Колишнє античне сільське населення частково влилося у варварські громади, в антропологічному складі яких виявлено середземноморський елемент (Рудич 2003, с. 21). В Ольвії життя відновилося в Цитаделі й Нижньому місті (Крыжицкий 1985, с. 167—168; Крыжицкий, Русяева, Крапивина и др. 1999, с. 325—329).

Оточене варварськими поселеннями місто не могло претендувати на будь-яку самостійність, але під готським пануванням воно відродилося як економічний і, можливо, політичний центр. Було споруджено нові будівлі, працювали ремісничі майстерні, діяв торговельний порт, що обслуговував не лише приморську округу, а також, як транзитний пункт, ринки віддалених лісостепових областей. Ольвійська колекція римських монет відбиває особливості черняхівської нумізматики (Магомедов 2006, с. 49—50). Про етнічний склад населення того періоду красномовно свідчать дані антропології: «У ольвійській серії фіксується велика кількість черепів з морфологічними формами, які мають паралелі в черняхівських могильниках Західної України, а також в Центральній і Західній Європі <...> що, можливо, пов'язано з рухом готів» (Рудич 2003, с. 27).

Якою була політична роль Ольвії? Сліди активної діяльності всередині Цитаделі, в тому числі виробництво зброї⁶, вказують, що форте-

цю використовували за прямим призначенням (для неукріпленого поселення сільського типу міські руїни не придатні). Оборонне значення мали і черняхівські пункти, що виникли на місцях старих римських укріплень Мис, Козирка, Петухівка, Стара Богданівка, Станіслав (нагадаємо, що місця колишніх сільських поселень черняхівців не цікавили). По суті, варвари відновили стару систему оборони Ольвійського регіону. Нові городища-фортеці було побудовано черняхівським населенням у ключових пунктах стародавніх сухопутних комунікацій вище по Бугу (Городок) і східніше — на нижньому Ін-гульці (Олександрівка) (Магомедов 1987а; 2001, с. 20). Така щільна концентрація укріплених пунктів на обмеженому просторі пониззів Бугу й Дніпра, ймовірно, вказує на існування тут ядра одного з ранньодержавних утворень гуннського часу, що виникло після розпаду готської «держави Германаріха» — королівства Гезімунда, союзника гуннів (він же Хлед-Руйнівник зі скандинавського епосу) (Казанський 1997, с. 182; Магомедов 2001, с. 144—145). У такому разі вигідне розташування Ольвії, з портом і міцною цитаделлю, припускає розміщення в ній військово-адміністративного центру королівської влади⁷. З цим припущенням добре узгоджуються ольвійський скарб із золотими речами гуннського часу (Ross 1965, № 166) і великий скарб, що складався з «декількох глечиків, наповнених срібними монетами імператорського часу» (Кропоткин 1961, с. 68, № 707). Кінець готського періоду історії Ольвії збігається з фіналом черняхівської культури — близько 433 р., коли останні групи готів — основних носіїв цієї культури — покинули землі Східної Європи разом із гуннами, вождь яких Аттіла переніс ставку з причорноморських степів на середній Дунай.

Таким чином, в Ольвії, як і на багатьох периферійних пам'ятках, існує хронологічний горизонт знахідок другої половини III — початку V ст., пов'язаний із черняхівською культурою. На нашу думку, місто в той час перебувало під контролем варварів-готів і виконувало для них функцію торговельно-економічного і військово-адміністративного центру. Багато питань готського періоду Ольвії залишаються нез'ясованими: початковий етап заселення міста варварами, роль античного населення тощо. Вирішити ці питання можна лише завдяки подальшій публікації і вивченню нових матеріалів.

⁶ У майстерні, виявленій 1952 р., знайдено 3 вістря списів та дротика, а також косу, цвяхи й численну черняхівську кераміку (Книпович, Славин 1955, с. 56—57; Штительман 1955).

⁷ Подібне припущення існує відносно Тіри (Павленко, Сон 1991, с. 6—16).

- Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30.
- Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991.
- Бураков А.В., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Работы Периферийного отряда Ольвийской экспедиции // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 253—254.
- Ветштейн Р.И. Керамические мастерские Ольвии и их продукция. — К., 1950. — НА ИА НАНУ, ф. 12, № 304.
- Ветштейн Р.И. Серая лощеная керамика Ольвии первых веков нашей эры. — К., 1955. — НА ИА НАНУ, ф. 12, № 376.
- Гороховський Є.Л., Зубар В.М., Гаверлюк Н.О. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори // Археологія. — 1985. — № 49. — С. 25—40.
- Гребенников Ю.С., Гребенников В.Б., Магомедов Б.В. Черняховские могильники западного побережья Бугского лимана // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 136—149.
- Гудкова А.В., Крапивина В.В. Сероглиняная гончарная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 82—103.
- Гудкова А.В., Крапивина В.В. Сероглиняная керамика Тиры, Ольвии и памятников черняховской культуры. — Препр. — К., 1990.
- Добровольский А.В. Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца // Вісн. Одес. комісії краєзнавства. — 1925. — Ч. 2/3. — С. 77—79.
- Добровольський А.В. Замлеробське поселення перших століть нашої ери на Інгульці // Археологія. — 1950. — № 3. — С. 167—175.
- Зубарь В.М. Из истории Ольвии первой половины III в. н. э. // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 291—295.
- Зубарь В.М. О заключительном этапе истории Ольвии (третья четверть III — первая половина IV вв. // ВДИ. — 2001. — 1. — С. 132—138.
- Зубарь В.М., Сон Н.А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития. — Симферополь, 2007.
- Казанский М.М. Остроготские королевства в гуннскую эпоху: рассказ Иордана и археологические данные // STRATUM + +Петербургский археологический вестник. — СПб.; Кишинев, 1997. — С. 181—193.
- Карышковский П.О. Из истории поздней Ольвии // ВДИ. — 1968. — № 1. — С. 168—179.
- Книпович Т.Н., Славин Л.М. Основные результаты раскопок Ольвии в 1952 и 1953 гг. и задачи ее исследования в ближайшие годы // КСИА УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 55—57.
- Козлов В.И. Охранные раскопки на черняховском могильнике в с. Нестоита Одесской обл. // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. — К., 1989. — С. 88—92.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.
- Крапивина В.В. Ольвия, Тира и готы в III—IV веках н. э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Сб. матер. XII междунар. науч. конф. — Ростов н/Д. — 2007. — С. 84—87.
- Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4.
- Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Левинский А.Н. Лазо — могильник финальной фазы черняховской культуры в Молдове // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 121—166.
- Лейпунская Н.А. Предместье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 71—82.
- Лейпунская Н.А. Детское погребение III—IV вв. из Ольвии // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Памяти Н.П. Сорокиной (Тр. ГИМ. Вып. 159). — М., 2006. — С. 183—188.
- Магомедов Б.В. Новый черняховский памятник на Березанском лимане // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 302.
- Магомедов Б.В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 24—62.
- Магомедов Б.В. Ольвия и черняховская культура // Проблемы исследования Ольвии: Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 47—49.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Магомедов Б.В. Черняховское городище у с. Александровка // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э. — К., 1987а. — С. 26—41.
- Магомедов Б.В. Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры — Препр. — К., 1991.
- Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Магомедов Б.В. Городища-крепости ольвийской округи в позднеримское время // Boristhenika-2004: Материалы междунар. конф. к 100-летию начала исследований о. Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 113—118.

- Магомедов Б.В. Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004а. — С. 131—164.
- Магомедов Б.В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 46—51.
- Магомедов Б.В. Римские амфоры в черняховской культуре // Готы и Рим. — К., 2006а. — С. 52—59.
- Магомедов Б.В., Гудим-Левкович А.Н. Поселение IV—V вв. у с. Луговое в Николаевской области // Дослідження з археології, історії, етнографії. Пам'яті Н.М. Кравченко. — К., 2003. — С. 32—44.
- Магомедов Б.В., Левада М.Е. Черняховские вазы «ольвийского» типа // Ольвия-200: Тез. докл. конф. — Николаев, 1994. — С. 80—82.
- Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — 1960. — № 82. — С. 9—83.
- Павленко Ю.В., Сон Н.О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візиготів // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 6—16.
- Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.
- Петраускас О.В., Пастернак В.В. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 65—77.
- Раевский К.А. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днестра—Днепра в I тысячелетии н. э. // СА. — 1955. — 23. — С. 250—276.
- Рудич Т.О. Антропологичний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 19—31.
- Славин Л.М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг. // Ольвия. — К., 1940. — Т. 1. — С. 9—82.
- Славин Л.М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. // АП. — 1952. — 4. — С. 48—58.
- Славин Л.М. Отчет о работах Ольвийской экспедиции 1952 г. — НА НАНУ, 1952/10а.
- Славин Л.М. Поселения первых веков нашей эры на среднем и нижнем Ингульце // КСИА АН УССР. — 1954. — Т. 3. — С. 49—59.
- Славин Л.М. Раскопки поселений первых веков нашей эры на Ингульце в 1952 г. // КСИА АН УССР. — 1955. — Т. 4. — С. 35—36.
- Сорокина Н.П. Позднеантичное стекло из Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 202—248.
- Стржелецкий С.Ф., Высотская Т.Н., Рыжова Л.А., Жесткова Г.И. Население округа Херсонеса в первой половине I тыс. н. э. (по материалам некрополя «Совхоз № 10») // Stratum plus. — 2003—2004 (2005). — № 4. — С. 27—277.
- Сымонович Э.А. Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры // СА. — 1956. — 26. — С. 262—270.
- Сымонович Э.А. Орнаментация черняховской керамики // МИА. — 1964. — № 116. — С. 270—361.
- Сымонович Е.О. Перший черняхівський могильник у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1966. — 20. — С. 196—201.
- Сымонович Э.А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА. — 1967. — № 139. — С. 205—237.
- Сымонович Э.А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 63—111.
- Федоров Г.Б., Рошаль М.Г. Погребение IV в. н. э. у с. Сычавка // СА. — 1979. — № 2. — С. 265—270.
- Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры). — Lublin, 2002.
- Штительман Ф.М. Отчет о раскопках участка «Л» в Ольвии в 1951—1952 гг. — НА ИА НАНУ, 1952/10.
- Штительман Ф.М. Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии // КСИА УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 62—63.
- Шульце Е., Магомедов Б.В., Буйських С.Б. Сіроглиняна кераміка Нижнього Побужжя в перші століття нової ери. За матеріалами поселень округи Ольвії (в друку).
- Щукин М.Б., Щербакова Т.А. К хронологии могильника Данчени // Рафалович И.А. Данчени. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — С. 177—219.
- Bujkisch S.B. Die Chora des pontischen Olbia: Die Hauptetappen der räumlich-strukturellen Entwicklung // Surveying the greek chora (Black Sea Studies, N 4). — 2006. — S. 115—139.
- Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // Acta praehistorica et archaeologica. — 1972. — 3. — S. 109—214.
- Ross M. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. II. Jewelry, Enamels and Art of the Migration Period. — Washington, 1965.
- Schultze E., Magomedov B.V., Bujkisch S.B. Grautonige Keramik des Unteren Buggebietes in römischer Zeit. Nach Materialien der Siedlungen in der Umgebung von Olbia // Eurasia Antiqua. — 2006. — 12. — S. 289—352.

Одержано 15.02.2007

ОЛЬВИЯ И ВАРВАРЫ В ПОЗДНЕАНТИЧНЫЙ ПЕРИОД

Жизнедеятельность в античном городе Ольвия прекратилась в результате походов варваров во время готских войн 238—270 гг., но затем последовал недолгий период возрождения. На ряде городищ ольвийской периферии появился горизонт находок черняховской культуры (вторая половина III — начала V вв.), что указывает на смену населения. Такие же материалы имеются в Ольвии. По мнению автора, варвары восстановили старую систему обороны Ольвийского региона и использовали ее в своих целях. Это могло быть связано с возникновением здесь в гуннское время центра варварского раннего государства, возможно, готского королевства Гезимунда. В таком случае выгодное расположение Ольвии, с портом и мощной цитаделью, предполагает размещение в ней военно-административного центра королевской власти.

B.V. Mahomedov

OLBIA AND BARBARIANS IN THE LATE ANCIENT PERIOD

The cessation of vital activity in Ancient Greek city of Olbia was a result of the Barbarian campaigns during the Gothic Wars in 238—270 AD; however, afterwards a short period of revival followed. A horizon of Chernyakhivska Culture finds (second half of the 3rd—beginning of the 5th cc.) appeared at that time on a number of hill-forts at the Olbian periphery, that indicated the change of population. Similar materials were found in Olbia. On the author's opinion, the Barbarians restored the old defensive system of Olbia region and used it for theirs purposes. It indicates reliably that in Hunnu period a centre of Barbaric early state, perhaps the Gothic Kingdom of Gesimund, was placed here. In that case, the favorable location of Olbia, with its port and strong citadel, allows the author to presuppose the location of the military and administrative centre of royalty here.

Р.М. Рейда

ДО ПИТАННЯ ПРО МОРСЬКИЙ ПОХІД ВАРВАРСЬКИХ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я 269 р. н. е.

Статтю присвячено питанням підготовки морського походу народів Північного Причорномор'я 269 р. н. е. на провінції Римської імперії.

Готські війни 30—70-х рр. III ст. н. е. — надзвичайно важливий етап в історії як Римської імперії, так і її варварського оточення. Виявляючи високий людський та військовий потенціал світу племен Північного Причорномор'я, готські війни стали своєрідним продовженням Маркоманських війн II ст. н. е. з їх доцентровим просуванням варварів до меж імперії та безпосередньо на її територію. Проте, незважаючи на розвиток тенденцій, зафіксованих і раніше, готські війни внесли багато нового в тактику та стратегію нападів варварського населення на територію провінцій Римської імперії. Однією з таких нових яскравих особливостей стала практика морських походів варварів, що принципово відрізнялися від піратських нападів на узбережжя римських провінцій. Новими були як масштаби явища, що захопило десятки тисяч учасників, так і мета: крім простого грабунку

багатих римських міст це було ще й переселення (Моммзен 1949, с. 210—211).

Морські походи варварського населення Північного Причорномор'я часу готських війн з самого початку були масштабними та мали значний потенціал (Ременников 1954, с. 92—93; Хайредінова 1994, с. 517—527). Так, уже перший морський похід був спрямований на добре укріплене місто Пітіунт — крайній опорний пункт імперії на західному узбережжі Кавказу (Ременников 1954, с. 92).

Цей перший похід, датований дослідниками 255/256 р. н. е., виявився невдалим для причорноморських племен, але вже наступний приніс варварам Північного Причорномор'я значний успіх (Ременников 1954, с. 93—94; Петерс 1982, с. 110). Їх напади завдавали Римській імперії значних збитків та тримали в напруженні навіть далекі від Північного Причорномор'я провінції, що не мали гарантованого захисту внаслідок важкого становища, в якому на той час опини-

лася значна частина імперії. Крім того, майже з самого початку варвари почали паралельно нападати і з суходолу, і з моря, що надавало таким експедиціям комбінованого характеру та сприяло більшому їх успіху (Ременников 1954, с. 98).

Серед таких походів часу готських війн за своїм масштабом та територією, на якій велися бойові дії, без сумніву, виділяється похід 269 р. н. е. (Моммзен 1949, с. 212—213; Ременников 1954, с. 126—127; Буданова 2001, с. 125). Згаданий похід має велике значення, оскільки він був спробою переселення великої частини варварського населення Північного Причорномор'я у провінції Римської імперії, що засвідчували великий обоз та табуни худоби, які рухалися разом із ним, і насамперед величезна кількість учасників походу, в якому брали участь навіть жінки та діти (Ременников 1954, с. 130—131; Магомедов 2001, с. 137; Шукин 2005, с. 149).

Географія походу та хід воєнних дій під час нього — порівняно добре вивчена тема в історіографії (Моммзен 1949, с. 213; Ременников 1954, с. 130—131; Буданова 2001, с. 124—125). Надзвичайно цікавим є питання щодо самого процесу підготовки походу 269 р. н. е., особливо його морської частини. На нашу думку, цей аспект походу є ще відносно відкритим питанням і містить кілька проблем, насамперед технічного плану.

Основними джерелами — свідченнями про похід 269 р. н. е., є твори Зосима, Амміана Марцеліна та Полліона (Зосим I, 42; Полліон I, 8; Аммиан XXXI, 5.15).

Зосим надає таку інформацію: «В это самое время остальные скифы, ободренные предыдущими удачными набегами, соединившись с герулами, певками и готами и собравшись у реки Тиры, впадающей в Понт, построили шесть тысяч судов и, сев на них в количестве трехсот двадцати тысяч человек, двинулись по Понту» (Зосим I, 42). За свідченнями Требеллія Полліона, варвари мали 320 тис. озброєних людей та 2 тис. кораблів (Полліон I, 8). На думку дослідників, кількість воїнів із зазначеної кількості переселенців мала становити від 1/3 до 1/5 частини, тобто 60—100 тис. (Ременников 1954, с. 130; Магомедов 2001, с. 137).

Амміан Марцеллін теж повідомляв про 2 тис. суден, на яких скіфські народи прорвалися через Боспор, пройшли по берегах Пропонтиди та спричинили жорстокі спустошення на морі та суходолі. Хоча з фрагменту, що описує зазначені події, не зрозуміло, який саме морський похід варварів мається на увазі (Аммиан XXXI, 5.15), на сьогодні це найдетальніші писемні свідчення про підготовку морської експедиції варварів Північного Причорномор'я 269 р. н. е.

Щодо свідчень наведених античних та візантійських джерел відносно підготовки морської частини походу виникає одразу кілька запитань. Перше стосується кількості кораблів «скіфів»: і Зосим, і Амміан Марцеллін, і Полліон називають дуже значну кількість кораблів варварів, що взяли участь у поході, — відповідно 6 та 2 тис. (Зосим I, 42; Полліон I, 8; Аммиан XXXI, 5.15). Більшість дослідників слідом за Т. Моммзеном схиляється до думки, що флот варварів складався з 2 тис. суден (Моммзен 1949, с. 213; Ременников 1954, с. 131; Буданова 2001, с. 125; Вольфрам 2003, с. 84). Однак у будь-якому разі кількість кораблів залишається грандіозною, тому обидві цифри є більш ніж достатньою підставою для детального розгляду можливостей саме підготовчої частини походу з огляду на екстраординарні (навіть за масштабами готських війн) розміри варварського флоту. В питанні щодо його підготовки чи не єдиним писемним джерелом, яке повідомляє додаткові деталі, залишаються свідчення Зосима. Саме він локалізує як збірне місце походу гирло Тірасу. Таке розташування збірного пункту є логічним з огляду на сам напрямок походу: гирло Дністра було найпридатнішим для концентрації флоту, оскільки гирло Дунаю (далі на південному заході) контролювала провінційна римська адміністрація, що могла підготуватися до військових дій чи попередити населення можливих зон нападів, запобігши їм чи їх важким наслідкам.

Крім того, Зосим повідомляв про будівництво в гирлі Тірасу 6 тис. суден варварського флоту. Така значна кількість суден, без сумніву, варта уваги. Насамперед потребує вирішення питання щодо визначення класу варварських кораблів, яке досі залишається практично не дослідженим. Так, відомо, що перші морські походи під час готських війн варвари Північного Причорномор'я здійснювали за допомогою кораблів та екіпажів боспорців, які виконували роль перевізників військових загонів (Ременников 1954, с. 92—94). Натомість, для походу 269 р. кораблі будували спеціально, що, ймовірно, пов'язано зі значною чисельністю експедиційного корпусу, який вони мали доставити до місця бойових дій, та з намірами варварського населення переселитися на територію імперії. Згідно з інформацією Зосима, будівництво власного флоту варварами для нападів на провінції Римської імперії у 269 р. було не першою подібною спробою народів Північного Причорномор'я. Восени 257 р. варвари також будували флот для чергового походу. Райони будівництва цього флоту точно не відомі, але деякі дослідники припускають, що воно теж відбувалося в гирлі Дністра (Ременников 1954, с. 97). За свідченням Зосима, до підготовки походу, зокрема

будівництва флоту, було залучено римських полонених та людей, які приїхали з метою торгівлі (Зосим I, 34.1). На жаль, у давніх джерелах не наведено опису варварських кораблів. На думку дослідника готських війн А.М. Ременнікова, флот варварів Північного Причорномор'я переважно складався з монокіл (Ременников 1954, с. 97) — човнів-однодеревок, відомих в античну епоху. Проте, на думку деяких спеціалістів, подібні судна не мали поширення в державах Північного Причорномор'я (Сокольський 1972, с. 76). Водночас логічно припустити, що варварське населення будувало для власного корис-тування (а не як у випадку тимчасового запозичення кораблів разом із командами під час перших морських походів) звичні для себе типи кораблів, що не потребували здобуття спеціальних технічних знань як відносно самого будівництва, так і їх експлуатації. Крім того, будівництво більш-менш великих кораблів античного часу потребувало кваліфікованих робітників, спеціальних будівельних матеріалів, а також до-сить тривалого часу від закладки нового корабля до спуску його на воду (Сокольський 1972, с. 76—77). Будівництво корабля середніх роз-мірів вимагало кілька місяців праці 10—20 кваліфікованих працівників, не враховуючи некваліфікованих робітників, заготівлю деревини й виготовлення металевих частин конструкції (Сокольський 1972, с. 68, 76—77); крім того, вітрильне оснащення для античних суден потребувало спеціальних матеріалів для щогл, вітрил, линв тощо (Rouge 1966, р. 51).

З огляду на те, що такий значний центр Північного Причорномор'я, як Пантікапей, мав за доби еллінізму доки для будівництва приблизно 30 кораблів (Сокольський 1972, с. 68, 76—77), важко уявити, що Тіра, навіть маючи розвинуте кораблебудування, зіставне з обсягами будівництва пантікапейських доків, могла забезпечити будівництво зазначеної величезної кількості суден для потреб походу 269 р. Отже, античні типи кораблів можна з упевненістю виключити з числа ймовірних 2 чи 6 тис. суден, побудованих варварами. До того ж важливість Тіри як кораблебудівельного центру для згаданого походу (Павленко, Сон 1991, с. 10—11) є дуже сумнівною, оскільки місто навіть теоретично не могло надати такої кількості людських і матеріальних ресурсів. Відповідно, не заперечуючи інформації Зосима щодо залучення варварами для підготовки походу 257 р. (а можливо, й 269 р.) античного населення (Зосим I. 34.1), швидше за все, його експлуатували як чорнову, а не кваліфіковану робочу силу. Залучення римських полонених і купців до підготовки походу 269 р. залишається під великим питанням, оскільки існує досить аргументована думка,

згідно з якою античну Тіру (як і Ольвію) було зруйновано не пізніше середини 60-х рр. III ст. (Зубарь 2001, с. 134). Отже, на час походу, що нас цікавить, у Північному Причорномор'ї могла перебувати якась частина античного населення, що з тих чи інших причин не змогло евакуюватися разом із римськими військами, виведеними в період між 253 та 269 рр. (Павленко, Сон 1991, с. 10). З огляду на це ресурс Тіри як міста та ймовірного центру підготовки походу й будівництва флоту на той час був мінімальним і полягав хіба що в залишках античного населення, яке не могло надати принципової чи навіть значної кваліфікованої допомоги. Разом з тим, будуючи таку значну кількість суден, варварські війська не потребували кораблів античного ти-пу, оскільки це ускладнювало завдання й порушувало кілька надзвичайно складних для розв'язання проблем, зокрема наявності величезної кількості (кілька десятків тисяч) професійних корабелів і моряків, а також значної кількості часу. Такі проблеми варварське населення не могло розв'язати через брак необхідних ресурсів.

Отже, логічно припустити, що народи Північного Причорномор'я під час підготовки своєї грандіозної експедиції розраховували на власні сили та власну кораблебудівну традицію. Крім запропонованої А.М. Ременніковим можливості будівництва варварськими народами Північного Причорномор'я човнів-однодеревок, існує й інша.

У північних народів Європи існувала власна досить розвинута кораблебудівна традиція. Так, ще за часів Юлія Цезаря давні бритти будували кораблі, що мали кіль, поперечні ребра (шпангоути), переплетені вербовими прутами. Цю конструкцію обшивали шкірами, вона мала шкіряне вітрило та могла нести на борту 20—30 чоловік (Шершов 1940, с. 47).

Тацит у своїй книзі «Германія» зазначав: «Среди самого Океана обитают общины свионов; помимо воинов и оружия, они сильны также флотом. Их суда примечательны тем, что могут подходить к месту причала любою из своих оконечностей, так как и та и другая имеют у них форму носа. Парусами свионы не пользуются и весел вдоль бортов не закрепляют в ряд одно за другим; они у них, как принято на некоторых реках, съёмные, и они гребут ими по мере надобности то в ту, то в другую сторону» (Тацит 1993, с. 44). Крім того, така конструкція кораблів давала змогу нападати чи відступати залежно від ситуації, не витрачаючи на маневр додаткового часу (Шершов 1940, с. 47).

І кораблі бриттів, і описані Тацитом судна свіонів були призначені для походів із торговельною або військовою метою способом каботажного плавання саме морем (Шершов 1940, с. 47). Не можна погодитися з думкою деяких

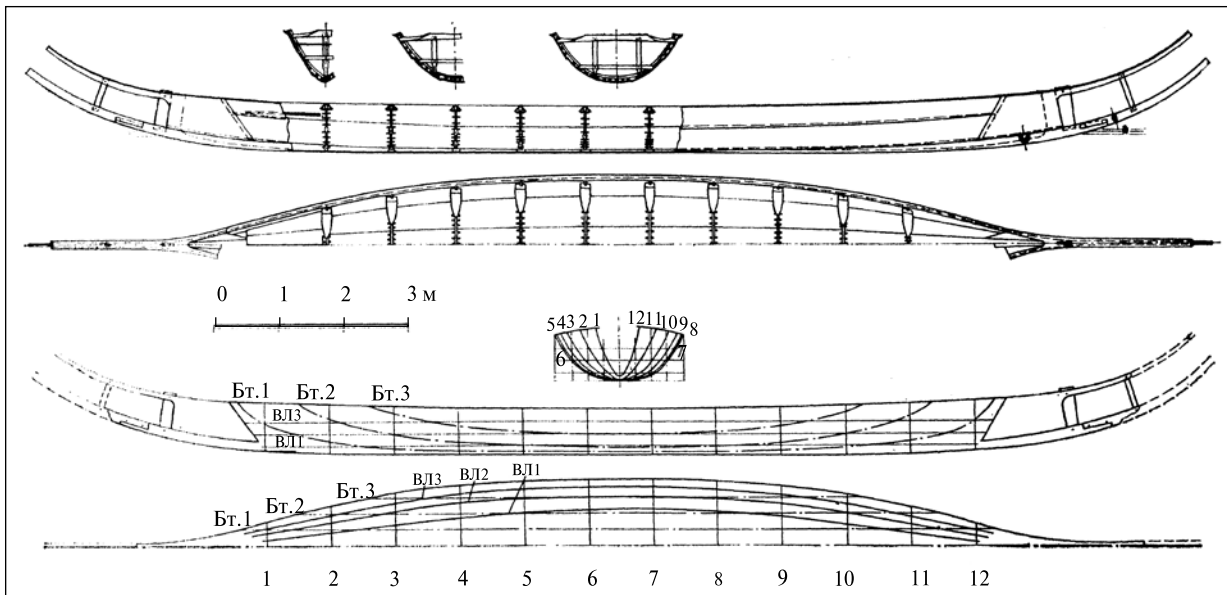

Рис. 1. Креслення ладді з Х'ертшпрінгу, за Й. фон Фірксом

фахівців відносно того, що будувати кораблі для далеких морських переходів варварські племена на той час ще не вмiли, а їхні кораблі слід пов'язувати з кораблебудуванням античних мiст (Сокольський 1972, с. 69). Такі погляди, принаймні в контексті розгляду підготовки походу 269 р., не обґрунтовані, що засвідчують писемні джерела й археологічні знахідки.

Так, на півночі данського острова Альс у торф'яному болоті поблизу помістя Х'ертшпрінг у 1920-х рр. було знайдено давнє місце жертвоприношення військової здобичі IV—III ст. до н. е., де серед інших жертвних речей виявлено стародавнє судно — ладдю (Фиркс фон 1982, с. 18). Конструкція судна досить складна і є прикладом «примітивності» варварського кораблебудування.

Згідно з описом Й. фон Фіркаса, найбільша довжина ладді становила 15,3 м, найбільша ширина — 2,07 м, висота борту — 0,78 м. Корабель складався з дошки для днища, до якої обабіч було прив'язано по дві бортові дошки. Дошки ладді з Х'ертшпрінгу виготовлено з ли-пи; їх покладено внакрій на 20 мм; через отвори, зроблені кожні 70—80 мм, пропущено зв'язки з лика. З внутрішнього боку борту пояси мають 10 рядів виступів — клампів, що йдуть уперек ладді. На трьох нижніх поясах обшивки в ряду 5 клампів, а на двох верхніх — по 3. Через кожен кламп просвердлено отвір; із клампами з'єднані шпангоути, виготовлені з ліщини, завтовшки близько 35 мм. Шпангоути разом із банками з ясеня, просвердленими на кінцях для проходження ребер та вертикальними ясеневими підпірками банок — пілерсами — забезпечували поперечну міцність корабля. Характерною особливістю цього судна

є штевні, майже однакові на кормі й носі, що могли захищати від удару під час висадки та підтримки культових символів (рис. 1).

Для руху ладді використовували весла з порівняно вузькою лопаттю завширшки 50—95 мм та завдовжки 1,70 м. Для управління слугували два рульових весла з лопаткою завширшки 215 мм та завдовжки близько 1,45 м.

На ладді було 20 місць для веслувальників. Маса команди з 25 чоловік та спорядження становила 2200 кг з розрахунку 90 кг на людину, включно зі зброєю. Ладдя з Х'ертшпрінгу подібна до суден свіонів, описаних Тацитом (Фиркс фон 1982, с. 18—23). Таким чином, високий рівень кораблебудування у північних народів Європи в IV—III ст. н. е., що спирався на власні традиції у будівництві плавзасобів, не може викликати сумнівів (Хлезов 2003, с. 97—98).

На жаль, серед археологічних знахідок не відомі кораблі варварських народів, які хронологічно були б пізнішими за ладдю з Х'ертшпрінгу і перехідними від двоштевненого судна до човна з Нідаму, виявленого в 1863 р. поблизу с. Естерсоттруп неподалік Альсензунду на території Шлезвігу під час археологічних досліджень під керівництвом С. Енгельгарда. Дослідники датували знахідку другою половиною IV ст. н. е.

Максимальна довжина човна з Нідаму становила 22,85 м, максимальна ширина — 3,26 м, висота борту — 1,09 м. На кораблі було передбачено 30 місць для веслувальників. З огляду на конструкцію, що не могла нести вітрило, судно рухалося виключно за допомогою сили м'язів веслувальників. Корабель побудовано на кільовій дошці завдовжки близько 15 м. Обшивку виконано внакрій: з кожного боку по 5 дошок, виготов-

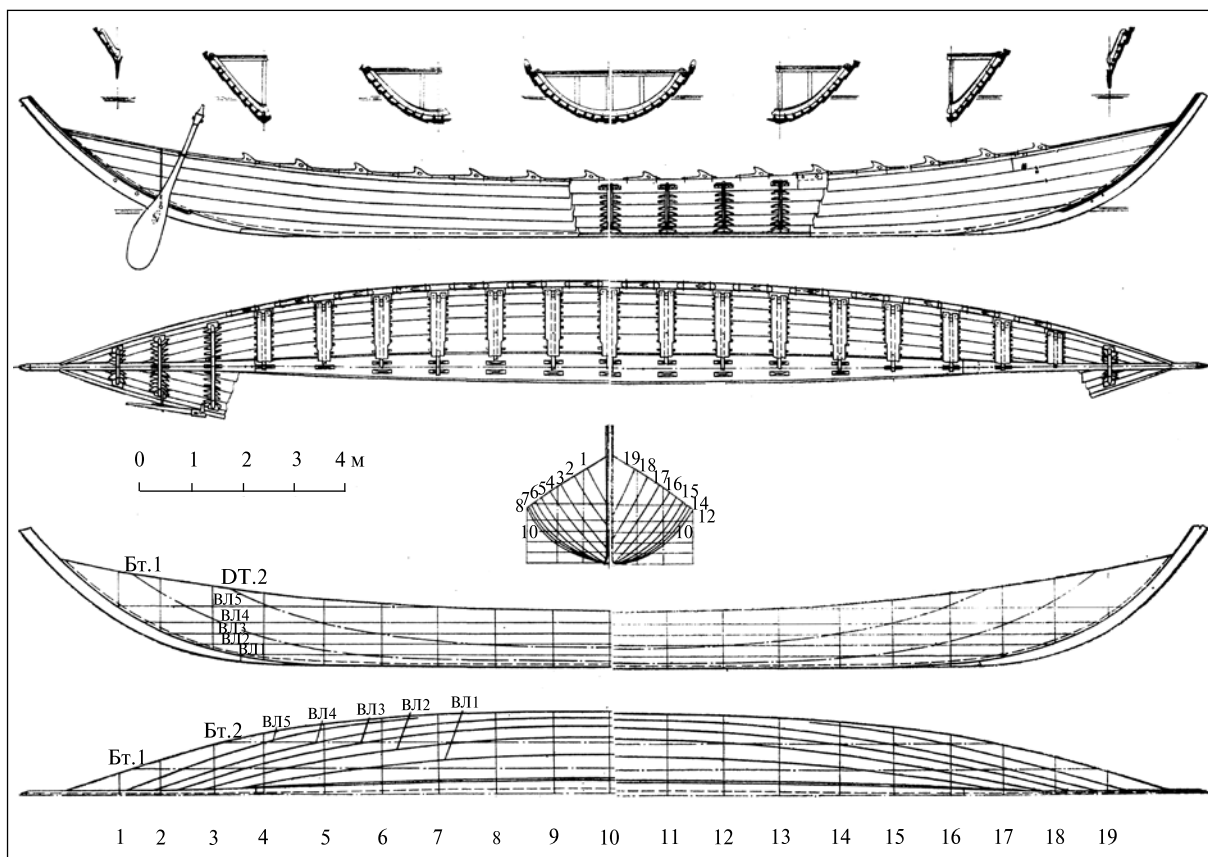

Рис. 2. Креслення судна з Нідаму, за Й. фон Фірксом

лених з дуба завдовжки 20 та завширшки 0,5 м. Дошки перекривають одна одну на 70 мм та скріплені між собою за допомогою сталевих заклепок. Кільова та решта дошок мають клампи, виконані як одне ціле з дошкою. До клампів кріпили 19 шпангоутів, які встановлювали вже після збору обшивки та виготовлялися з одного фрагмента соснової кривулі (кокори). До верхньої дошки обшивки були прив'язані уключини, виготовлені з дерева. Для керування судном з правого борту було закріплено великий руль завдовжки 3,3 м. Весла мали довжину від 3,05 до 3,52 м (рис. 2).

Маса екіпажу з 50 чоловік разом зі зброєю та продовольством становила майже 5000 кг, осадка судна — 0,5 м, висота надводного борту — 0,6 м (Sheteling 1930, S. 1—30; Фиркс фон 1982, с. 23—32).

Нідамський корабель засвідчує високий рівень розвитку кораблебудування, якого досягли народи Північної Європи ще за римського часу. Судно знайдено на місці поселень англів та саксів (Фиркс фон 1982, с. 32), які (як і юти), на думку деяких дослідників, використовували кораблі аналогічних типів під час завоювання Британії (Хлезов 2003, с. 99).

Ймовірно здається ще одне припущення. Оскільки в готських війнах дуже активну участь

брали варварські народи — вихідці з Північної Європи (узбережжя Балтійського моря, Скандинавії), можна припустити, що технологія і традиції побудови таких досить значних весельних кораблів, як судно з Нідаму, були їм відомі. Зважаючи на це, цілком реальною здається можливість побудови варварським населенням Північного Причорномор'я таких традиційних, принаймні для частини учасників готських війн, суден для своїх військових експедицій на провінції Римської імперії (Хлезов 2003, с. 99). Отже, ймовірно, кораблі, збудовані варварами для походу 269 р., належали до типу, проміжного між х'ертшпригською та нідамською ладдями (Хлезов 2005, с. 445).

З огляду на важливість підготовки морської частини походу не випадковим видається склад його учасників. Згідно з писемними джерелами, у поході брали участь племена герулів, готів та певкінів (Ременников 1954, с. 128). Очевидно, що найважливішою у підготовці морської частини походу була роль герулів, яких, за свідченням Йордана, витіснили з їх земель племена данів (Йордан, 23), після чого їх частина прийшла на територію Східної Європи (Магомедов 2001, с. 119). Про досвід герулів-мореплавців може свідчити попередній похід на Грецію, датований 267 р. н. е., у якому взяли участь 500

кораблів, що принаймні частково могли бути збудовані власноруч і в якому роль герулів була чи не провідною (Ременников 1954, с. 115; Магомедов 2001, с. 137). Досвід герулів міг бути використаний і під час підготовки та проведення нового походу. Досвід плавання в морі, очевидно, мали й інші учасники походу — певкіни, які мешкали на острові Певка в дельті Дунаю (Магомедов 2001, с. 137). Таким чином, з огляду на склад учасників теоретично можна цілком допускати будівництво варварським населенням Північного Причорномор'я для походу 269 р. н. е. власного флоту на основі власних кораблебудівельних та мореплавних традицій.

Опосередкованим свідченням на користь того, що народи Північного Причорномор'я у будівництві флоту йшли власним шляхом, не спираючись на традиції античного кораблебудування, можуть слугувати морські походи варварських дружин на узбережжя Ла-Маншу. У нападах на узбережжя Британії та континен-

тальне узбережжя брали участь германські племена саксів, англів та ютів (Фиркс фон 1982, с. 7). Ці напади, хоча і не мали того розмаху, що похід 269 р., однак були досить масштабними, якщо імперія була змушена тримати Гезоріакську флотилію, що включала лібурни та триреми і досягала 200 одиниць (Хлевов 2005, с. 450—453).

Таким чином, щодо підготовки морської частини походу 269 р. можна зробити такі висновки. Варварські народи, які брали участь у поході, не потребували будівництва кораблів античних типів. Роль античного населення, що, на думку деяких дослідників, могло залучатися для будівництва флоту, не могло бути великою, тим більше визначальною. Збудований у гирлі Тірасу флот, швидше за все, складався з човнів, виготовлених згідно з варварськими і північноєвропейськими кораблебудівельними традиціями, що засвідчують археологічні знахідки суден та більш ранні писемні джерела.

Аммиан Марцеллин Римская история / Пер. Ю.А. Кулаковского и А.И. Сонни. — М.: Ладомир, 2005.

Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — СПб.: Алетейя, 2001.

Вольфрам Х. Готы. — СПб.: Ювента, 2003.

Зосим. Новая история // Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — ВДИ. — 1948. — № 4.

Зубарь В.М. О заключительном этапе истории Ольвии (третья четверть III — первая половина IV вв.) // ВДИ. — 2001. — № 1.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica / Пер. Е.Ч. Скржинской. — М.: Изд-во вост. лит., 1960.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

Моммзен Т. История Рима. — М.: Изд-во иностр. лит., 1949. — Т. 5.

Павленко Ю.В., Сон Н.О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візіготів // Археологія. — 1991. — № 2.

Петерс Б.Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М.: Наука, 1982.

Поллион Требеллий Божественный Клавдий // Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — ВДИ. — 1949. — № 3.

Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке н. э. — М.: Изд-во АН СССР, 1954.

Сокольский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья // МИА. — 1972. — № 178.

Тацит Корнелий. О происхождении германцев и местоположении Германии // Корнелий Тацит. Соч. в 2 т. / Пер. А.С. Бобовича. — СПб., 1993. — Т. 1.

Фиркс фон Й. Суда викингов. — Л.: Судостроение, 1982.

Хайрединова Э.А. Боспор и морские походы варваров второй половины III в. н. э. // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1994. — Вып. 4.

Хлевов А.А. Предвестники викингов. — СПб.: Евразия, 2003.

Хлевов А.А. Морские войны Рима. — СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005.

Шериов А.П. История военного кораблестроения с древнейших времен и до наших дней. — Москва; Ленинград: Гос. военно-мор. изд-во НК ВМФ СССР, 1940.

Щукин М.Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). — СПб.: Филол. фак-т СПбГУ, 2005.

Rouge Jean Recherches sur l'organisation du commerce maritime en mediterranee sous l' Empire Romain. — Paris: Imprimerie Nationale, 1966.

Sheteling H. Das Nidamshiff // Acta archaeologica. — 1930. — № 1.

Одержано 16.01.2007

P.H. Reyda

К ВОПРОСУ О МОРСКОМ ПОХОДЕ ВАРВАРСКИХ НАРОДОВ
СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В 269 г. н. э.

Статья посвящена характеристике технических аспектов подготовки похода 269 г. — одного из самых грандиозных в истории готских войн 30—70-х гг. III в. Детально рассмотрены возможности создания варварскими племенами Северного Причерноморья собственного флота для данного похода.

R.M. Reyda

TO THE ISSUE ABOUT NAVAL CAMPAIGN BY THE BARBARIAN PEOPLES
OF THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA IN 269 AD

The article is devoted to consideration of technical aspects of preparation for the campaign in 269 AD, one of the most grand in the history of Gothic Wars in 230—270-s. The possibility of building their own fleet for this campaign by the Barbarian tribes of the north coast of the Black Sea is analyzed in details.

О.Д. Козак, М. Шульц

ПАЛЕОПАТОЛОГИЯ ТА ДІАГНОСТИКА ЦИНГИ (на антропологічних матеріалах із давньоруського Києва)*

Наведено найвичерпніший на цей час огляд критеріїв діагностики цинги за антропологічними матеріалами та інтерпретації поширення цього захворювання серед давнього населення України.

Скорбут, або цинга, виникає унаслідок нестачі або повної відсутності в раціоні вітаміну С. Симптомами хвороби є припухлість і кровоточивість ясен, втрата зубів, біль у ногах і спухлих суглобах, підшкірні та кишкові кровотечі й знесилення (Maat 2004).

Скорбут уперше згадано в «*Historia Naturalis*» Плінія Старшого (29—79 рр.) через масове захворювання в римських легіонах у Германії (Лисунов 1895). У Європі цингу зафіксовано під час перших хрестових походів (Рихтер 1914, с. 304) та війн (Рысс 1948, с. 94). Перша згадка про «скорбутну хворобу» в російських літописах датується 1552 р. (час правління царя Іоанна Васильовича Грозного) (Рихтер 1914).

Скорбут та способи його лікування описано в писемних джерелах з приводу тривалих подорожей моряків (Jaffe 1972, с. 452), як наслідок війн (Aschoff, Koch 1919, с. 15; Кофман, 1944), неврожаїв та голодоморів (Гаусман 1917; Кофман 1944; Макаров та ін. 2001, с. 255). Ця хвороба найчастіше

виникала у військах, в'язницях, богадільнях, виправних та інших закритих закладах (Рысс 1948).

Наявність цинги у населення регіонів помірного клімату, яке займалося землеробством та вирощуванням овочевих і плодкових культур, деякі автори ставлять під сумнів, тим більше, що згадки про цю хворобу є дуже рідкісними. Останнім часом розроблено критерії діагностики цинги на людських кістках із поховань різних регіонів земної кулі різного часу та культурної належності (Ortner, Ericksen 1997; Ortner et al. 1999; Schutz 2001; Ortner 2003; Maat 2004). Зазначені критерії дають змогу оцінити наявність та поширеність у давнину цієї хвороби і на території України.

На матеріалі антропологічних серій із могильників Києва X—XIII ст. нами було визначено основні діагностичні критерії цинги, характерні саме для нашого регіону, а також наведено приклади історичної інтерпретації поширення цього захворювання.

Діагностика цинги на палеоматеріалі¹. Цинга — одна з багатьох хвороб, що залишають сліди у структурі кісткової системи людини. Основні

* Працю виконано в рамках спільного українсько-російського проекту за підтримки гранту НАН України та РГНФ, № 1-06.

¹ Для ілюстрації наведених критеріїв діагностики скорбуту використано фотографії досліджуваного київського матеріалу. Складність процесу діагностики по-

макроскопічні критерії діагностики дитячої цинги на антропологічному матеріалі розроблено Д. Ортнером та співавторами (Ortner, Eriksen 1997; Ortner et al. 1999; 2003) на основі анатомічних, фізіологічних і патологічних параметрів. Проте ця система діагностики не єдина, деякі її пункти є дискусійними (Melikian, Waldron 2003). Діагностичні критерії цинги продовжує розробляти багато вчених, зокрема, група палеопатології Центру анатомії та ембріології Університету м. Гьоттінген (Німеччина).

Унаслідок нестачі в організмі вітаміну С порушуються процеси осифікації²: знижується активність остеобластів³, що будують кістку, у той час як процеси фізіологічної резорбції, тобто нормального руйнування, залишаються сталими (Рейнберг 1955, с. 313; Дьяченко 1958, с. 219). Стінки судин стають нееластичними та крихкими, що за найменших травм призводить до кровотеч. Якщо судина розташована поблизу кістки (наприклад, між кісткою та окістям), такі процеси спричиняють появу субперіостальних (під окістям) гематом⁴, які в процесі організації заміщуються на кісткову тканину. У таких місцях у разі досить «свіжих» змін спостерігається екс-тремальна гіперваскуляризація (збільшення кількості кровоносних судин) кістки, що проявляється пористістю кісткової поверхні (Ortner 2003). В разі доброї збереженості кісток можна зафіксувати шар новоутвореної кісткової тканини (Schultz 2001).

За різними даними, найчастіше такі «осифіковані» гематоми⁵ виникають на поверхні черепа та довгих кісток, до яких найближче розміщені кровоносні та лімфатичні судини.

На черепі такими місцями Д. Ортнер зі співавторами вважає велике крило основної кістки (os sphenoidalis), задню частину верхньої щелепи, ділянку навколо підорбітального отвору, виличну кістку (Ortner, Eriksen 1997; Ortner et al. 1999; Ortner 2003), рідше — місця прикріплення скроневих м'язів (Ortner et al. 1999). К. Харт та О. Лессінг спостерігали геморагії у

дітей на зовнішній поверхні черепа під Galea aponeurotica (сухожильним шоломом) на тім'яних кістках біля черепних швів (Hart, Lessing 1913).

Багато дослідників знаходило геморагії у склепінні орбіти (Ortner et al. 1999), причому Möller (Hart, Lessing 1913) відзначав наявність кількох хвиль геморагій в орбіті внаслідок рецидивів хвороби (рис. 1). Окрім того, гіперваскуляризація та нашарування новоутвореної кістки можуть виникати на твердому піднебінні (Carli-Thiele, Schultz 2001) та, особливо часто, альвеолярному краю верхньої та нижньої щелеп в ділянці ясен (Aschoff, Koch 1919). Т. Барлоу, вперше описуючи скорбут у маленьких дітей, знайшов геморагії у порожнинах павутинної оболонки мозку (Barlow 1895, s. 531; пор.: Aschoff, Koch 1919; Jaffe 1972). На кістках у таких випадках спостерігаються організовані епідуральні гематоми⁶ (рис. 2).

Під час діагностики цинги на кістках черепа необхідно враховувати й інші явища, що можуть спричинити подібні симптоми: фізіологічні процеси в межах норми, родову травму та інші травматичні зміни, рахіт, анемію, інфекційні захворювання (наприклад, менінгіт) (Schultz 2001).

У разі цинги на посткраніальному скелеті дітей спостерігаються досить характерні зміни. Геморагії трапляються в районі метафізів та діафізів⁷ (навколо отворів судин і в місцях залягання судин під окістям) довгих кісток, найчастіше — стегнової та гомілкової, що несуть найбільші навантаження (Hart, Lessing 1913; Aschoff, Koch 1919; Jaffe 1972). С.А. Рейнберг відзначає, що здебільшого підокістні («поднадкостничные») гематоми з'являються на дистальному⁸ кінці стегна та проксимальному⁹ кінці великої гомілкової кістки, рідше — на дистальному кінці кісток передпліччя та проксимальному кінці плеча (Рейнберг 1955). Осифіковані крововиливи мають веретеноподібний вигляд, добре окреслені (рис. 3, а) й проявляються симетрично на парних кістках (Barlow 1895, s. 516), хоча інтенсивність із двох боків може бути різною. Гематома може бути різного розміру: від невеликої плями до масивної плівки,

требує розташування зображення від черепа до довгих кісток, у той час як у тексті критерії описано за їх таксономічною цінністю, що не дає змоги розмістити посилання на рисунки по порядку.

² Перетворення сполучної тканини у кісткову в процесі формування чи росту організму або внаслідок патологічного процесу.

³ Одноядерна кісткоутворювальна клітина людини та хребетних тварин.

⁴ Скупчення крові, обмежене прилеглими тканинами, виникає унаслідок крововиливу в разі травми, руйнування стінок судин патологічним процесом тощо.

⁵ Скупчення крові, що в процесі організації насичуються кальцієм та поступово інтегруються в кісткову тканину.

⁶ Скупчення крові на зовнішній поверхні твердої оболони мозку (dura mater).

⁷ Метафіз — ділянка трубчастої кістки, розміщується між діафізом та епіфізом; діафіз — середня частина довгої трубчастої кістки, епіфіз — суглобовий розширений кінець довгої трубчастої кістки.

⁸ Дистальний — найвіддаленіший від серединної площини тіла.

⁹ Проксимальний — розташований ближче до серединної площини тіла.

Рис. 1. Ліва орбіта черепа дитини з поховання на вул. Ве-лика Житомирська, 2а

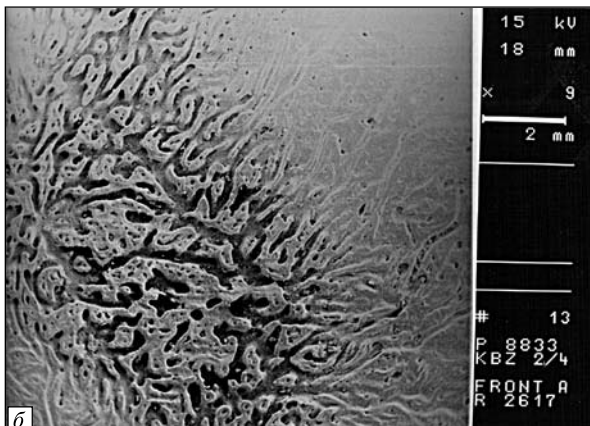
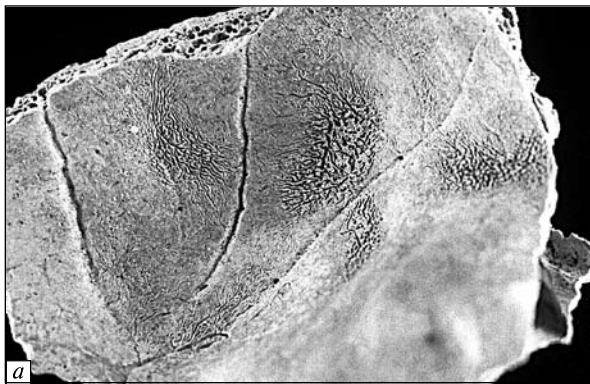

Рис. 2. Внутрішня пластинка (Lamina interna) лобної кістки дитини з пох. КВЖ-2—4: а — макроскопічне зображення; б — ділянка кістки, збільшена в 9 разів у растровому електронному мікроскопі

що оточує діафіз кістки від епіфізу до епіфізу (Рейнберг 1955, с. 315). Досить часто у разі скорбуту в дітей спостерігають крововиливи внаслідок тяги в місцях прикріплення м'язів та сухожилків. У процесі організації та перебудови таких гематом утворюються зони деструкції та «остеофітів» (кісткових виростів) — міотенопатії або ентесопатії (Aschoff, Koch 1919; Кофман 1972). Д. Ортнер відзначає збільшену по-

ристість та «гіперостоз» у місцях прикріплення м'язів Mm. supraspinatus та infraspinatus (Ortner 2003; див.: Hart, Lessing 1913).

Геморагії спостерігаються в грудній ділянці ребер (на межі кісткової та хрящової частин): спочатку на 5—6 ребрах (рис. 4, а), потім — вище (Aschoff, Koch 1919). Крім того, характерним для цинги вважають ущільнення лінії на кістково-хрящовій межі та розрідження кісткової субстанції безпосередньо біля цього ущільнення (Гаусман 1917) — так звані скорбутові лінії (Resnick, Niwayama 1988, с. 3343).

Геморагії трапляються на тазових кістках (Carli-Thiele, Schultz 2001) та лопатках (рис. 5). Т. Барлоу описав припухлість ділянки однієї чи обох лопаток у дітей унаслідок утворення гематом на дорсальній поверхні кістки і помітив утворення нової кісткової тканини, що «нагадувало новоутворені шари кістки на діафізах довгих кісток» (Barlow 1895, s. 516).

Подібна симптоматична картина спостерігається й у разі цинги у дорослих. Основними діагностичними критеріями в такому випадку вважаються обмежені геморагії на діафізах довгих кісток (Maat 1982; Steinbock 1976; Wells 1964; Jaffe 1972), тяжкі пародонтопатії¹⁰, резорбція альвеол та екстенсивне випадіння зубів унаслідок гінгівітів¹¹ (Гаусман 1917; Григорьев 1947; Wells 1964; Alexandersen 1967; Steinbock 1976; Maat 1982; Živanović 1982), зміни в груднинних кінцях ребер, подібні до змін у дітей (Гаусман 1917). Х.Л. Джаффе (Jaffe 1972) описав також остеопороз¹², найвиразніший у хребті, що призводить до компресійних переломів хребців. Крім того, відзначають підвищену схильність до утворення тріщин і переломів кісток, хоча останній симптом є досить неспецифічним.

На кістках мінералізовані субперіостальні та епідуральні гематоми виглядають як тонка одно-шарова (рис. 3, б, в; 4, б, в; 6, а) або багат шарова (рис. 6, б) плівка новоутвореної кісткової тканини, іноді з пористою поверхнею. На внутрішній поверхні черепа ця структура на відносно добре організованій стадії нагадує потовщення з численними «ходами» — борознами судин (рис. 2). Під новоутвореною плівкою часто можна спостерігати ділянки дрібних пор (на діафізах довгих кісток) або куцподібні вдавнення дрібних судин (на внутрішній поверхні черепа).

¹⁰ Пародонтопатії — інфекційні або дегенеративні захворювання тканини навколо зуба.

¹¹ Запалення слизової оболонки ясен, спричинене карієсом зубів, деякими гострими інфекційними захворюваннями, авітамінозами, отруєнням солями важких металів тощо.

¹² Остеопороз — ослаблення кістки внаслідок нестачі або вимивання кальцію.

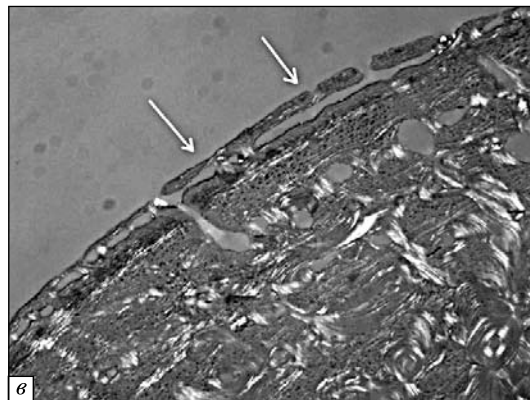
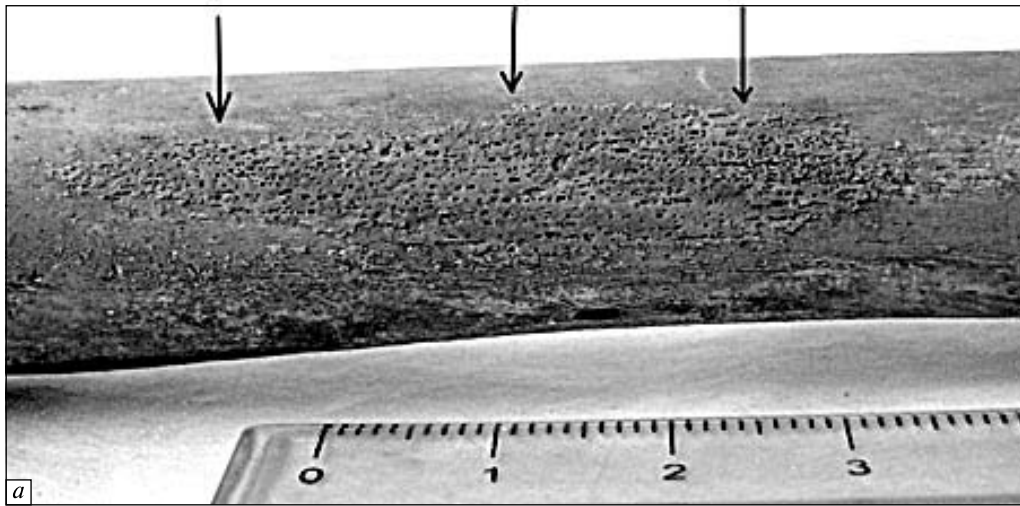

Рис. 3. Геморагічне одношарове новоутворення на діяфізі стегнової кістки дитини (КВЖ-2-6): *а* — веретеноподібне нашарування на медіальній поверхні кістки; *б* — прорисовка гістологічного зрізу через зазначену ділянку; *в* — тонка плівочка новоутвореної кісткової тканини на поверхні здорової кістки (зображення у світловому мікроскопі, збільшення 25)

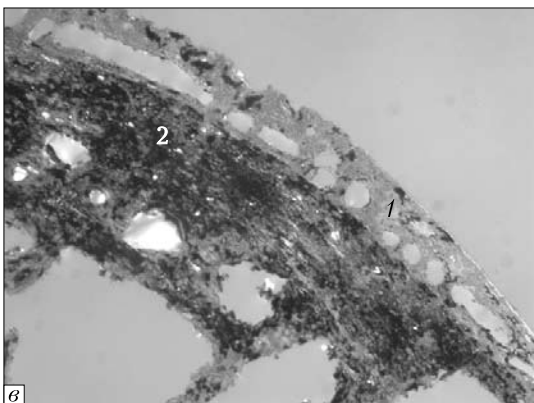
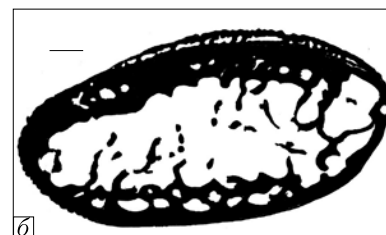
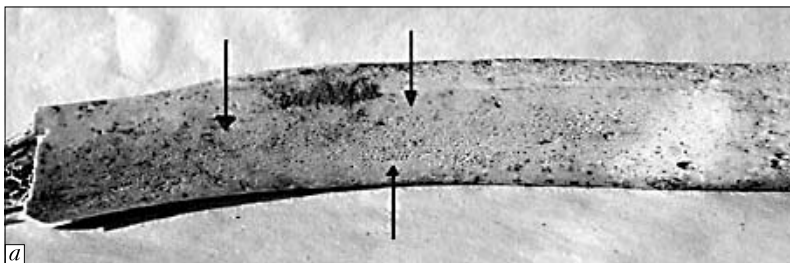

Рис. 4. Вісцеральна поверхня ребра дитини з пох. КВЖ2-3: *а* — зовнішній вигляд порозного нашарування на поверхні ребра; *б* — прорисовка гістологічного зрізу через пористу ділянку ребра; *в* — геморагічні нашарування новоутвореної кістки (1) на здоровій поверхні ребра (2). Збільшення 25

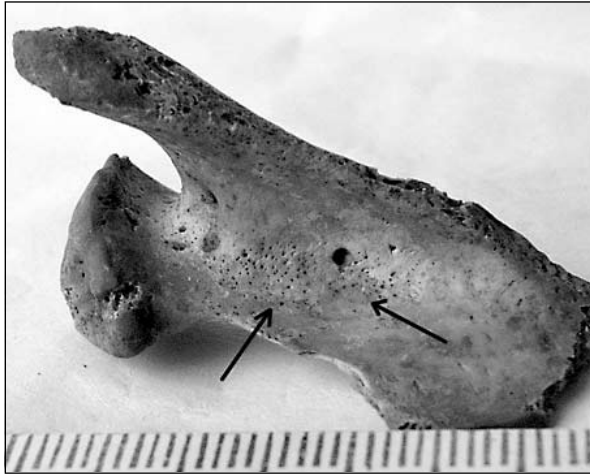

Рис. 5. Надостьова ямка правої лопатки дитини з пох. на вул. Паторжинського, 40. Поверхня кістки демонструє ознаку гіперваскуляризації

Рис. 6. Сліди цинги на нижній щелепі: *a* — порозні зміни на внутрішній стороні гілки (пох. з вул. Паторжинського, 19); *б* — багатоподібне муфтоподібне новоутворення на тілі нижньої щелепи дитини (пох. зі Щєкавиці, 75)

Вперше зазначені зміни на черепі (*Lamina interna*¹³) зафіксував Ю. Коганеї та описав їх як *Cribra cranii*: «...там і тут переплетені борозни та так само переплетені ламелли», що з'єднуються одна з одною та будують дуже характерні

¹³ Внутрішня пластинка кісток черепного склепіння (лат.).

сітки (Коганеї 1911—1913, с. 113—114). Ці утворення виникають поряд із місцем проходження менінгіальних артерій.

За класифікацією М. Шульца, зміни на кістках, зумовлені цингою, належать до феномену поротичного гіперостозу¹⁴ та геморагічних процесів у разі порушень раціону (Schultz 2001).

Діагностику цинги, як і решту захворювань, ускладнює те, що кісткова тканина має обмежений спектр реакцій на подразнення внаслідок величезної кількості патологічних станів. З огляду на це диференціальна діагностика¹⁵ геморагій, наприклад, із новоутворенням унаслідок запалення, потребує використання більш точних методів, насамперед гістологічного (Schultz 2001, р. 134).

Отже, за літературними даними, основними діагностичними критеріями цинги, передусім у дітей, є геморагічні зміни та нефізіологічна порозність:

- на внутрішній та зовнішній поверхнях черепа (рис. 2);
- у склепінні та на дні орбіти (рис. 1);
- на верхній щелепі (альвеолярний край);
- на нижній щелепі (альвеолярний край та гілка (рис. 6, *a*) зсередини і ззовні);
- на діяфізі великої гомілкової та стегнової кісток (рис. 3).

Рідше геморагічні зміни трапляються на крилі та у надостьовій ямці лопатки (рис. 5); великому крилі основної кістки (*os sphenoidalis*); задній поверхні виличної кістки (*os zygomaticum*) та на поверхні груднинної частини ребер (рис. 4). Досить рідко порозні нашарування виявляють у альвеолах.

Слід зауважити, що під час фіксації та аналізу згаданих ознак на черепі й довгих кістках необхідно пам'ятати про можливість прояву інших захворювань, що призводять до подібних змін саме в цих місцях. Так, пористість кістки, що імітує ознаку гіперваскуляризації, може мати посмертне походження (ерозія поверхневої пластинки кістки). Зміни на внутрішній поверхні черепа, а саме — організовані крововиливи, трапляються також унаслідок травм голови у малих дітей (наприклад, під час народження) і деяких форм менінгітів. Зміни зовнішньої поверхні черепа, ззовні подібні до ознак цинги, відбуваються в разі анемії та рахіту. Те саме стосується й склепіння орбіти (*Cribra orbitalia*). Крім того,

¹⁴ Поротичний гіперостоз — симптом певних захворювань на кістках, що має вигляд гіпертрофованого поверхневого утворення кістки, пронизаного порами.

¹⁵ Один із основних етапів діагностики, під час якого з численних захворювань, що могли спричинити той чи інший симптом, методом виключення обирають найімовірніше.

крібру можуть зумовлювати запальні зміни в орбіті (запалення слізних залоз або ускладнення синуситів) або деякі злоякісні процеси. Появу нашарувань нової кістки та порозності на верхній і нижній щелепах пов'язують із пародонтопатіями, гінгівітами, прикореневими абсцесами та ускладненим прорізуванням зубів. Зміни на діафізах довгих кісток спричинює цілий спектр захворювань: від специфічних і неспецифічних інфекцій та інтоксикацій до травм м'яких тканин.

Основним матеріалом для дослідження, на якому перевіряли критерії діагностики скорбуту, були кістки 227 індивідів із поховань, відкритих на території Києва (цвинтар на вул. Паторжинського, 14 (Мовчан та ін. 2000), могильник на г. Щекавиця (Мовчан та ін. 1995), частина могильника XII ст., виявленого на території будинку 2 по вул. Велика Житомирська (Мовчан та ін. 2001; 2003)) й окремі поховання, відкриті на території Верхнього міста протягом XX та на початку XXI ст. Дітям і підліткам належали 64 поховання з 227.

У дослідженій вибірці наслідки цинги знайдено у 29 індивідів: 26 дітей та підлітків і 3 дорослих. Здебільшого спостерігалися зміни у склепінні орбіти, на піднебінні, альвеолярному краї нижньої та верхньої щелеп, а також діафізах довгих кісток. Виявилось, що таксономічно цінними (значущими) ознаками, тобто такими, що трапляються у безсумнівних випадках, є нашарування новоутвореної кістки на дні орбіти, гілках і тілі нижньої щелепи та лопатках.

На нашу думку, діагностика, зокрема цинги, на давніх кістках має охоплювати:

- попередню фіксацію ознак у місцях локалізації геморагій, характерних для скорбуту;
- диференціацію між геморагіями та слідами запалення у зазначених місцях, насамперед за допомогою гістологічного аналізу;
- виключення диференціальною діагностикою інших можливих захворювань, що залишають геморагії на скелеті;
- врахування комплексної картини змін на скелеті, зокрема, патологій кісткової та зубо-щелепової систем.

Однією із проблем діагностики захворювань на давніх кістках є фрагментарна збереженість скелета: до рук палеопатолога досить рідко потрапляють усі кістки скелета. Передусім це стосується дитячих поховань, оскільки дитячі кістки через грацильність та крихкість більш схильні до руйнування внаслідок дії чинників постпоховального середовища. Крім того, реакція організму на одне й те саме захворювання є індивідуальною, а отже, симптоми одного захворювання можуть досить суттєво варіювати за локалізацією та інтенсивністю. З огляду на це в палеопатології прийнято визначати два по-

казники: мінімальну та максимальну кількість хворих індивідів. Щодо цинги вважаємо за доцільне у «мінімальну» кількість хворих включати індивідів, які мають геморагії (також зафіксовані гістологічно) та нефізіологічну порозність у половині або більше наявних і доступних для діагностики місць, характерних для цієї хвороби. До «максимуму» належать також сумнівні випадки, коли геморагії та порозність трапляються, як мінімум, на двох наявних кістках¹⁶.

Іншою проблемою є наявність на кістках слідів кількох захворювань. Як уже було зазначено, для цинги це характерне явище.

Як приклад діагностики та інтерпретації слідів цинги на кістках розглянемо населення давнього Києва.

Результати популяційного дослідження та інтерпретація отриманих даних. Симптоми скорбуту знайдено у 7 (10) індивідів із Щекавицького могильника та 11 (15) дітей і підлітків із Верхнього Києва. Крім того, можливі випадки цинги було зафіксовано у молодих (20—25 років) індивідів: по одному випадку на Щекавиці на могильнику по вул. Паторжинського, 14 та серед окремих поховань Верхнього Києва (їх у статистичні розрахунки не включено).

Характер змін альвеолярного виростку верхньої та нижньої щелеп у дорослих індивідів, а також наявність симптомів, притаманних цинзі, дає змогу стверджувати наявність цієї хвороби у вибірці дорослого населення Києва.

В одного з цих індивідів — молодого чоловіка (вул. Паторжинського, 4) — новоутворену кістку, що асоціюється з геморагічними змінами, виявлено на вісцеральній (внутрішній) поверхні ребер, довгих кістках (великих гомілкових), альвеолярному краї верхньої і нижньої щелеп і гілках нижньої щелепи. Крім того, зафіксовано досить виразні старі, загоєні міотендо-патії у місцях прикріплення найбільших м'язів посткраніального скелета. Поздовжні тріщини на великих гомілкових, плечових та променевих кістках аналогічні описаним Дж. Маатом на кістках китобоїв із Шпіцбергену (Maat 1982). Проте у нашому випадку слід диференціювати зазначені зміни з посмертним руйнуванням кісток.

Інші два дорослі індивіди мають характерні сліди в орбітах та на альвеолярному краї щелеп. Особливу увагу привертає череп чоловіка з поховання Щекавиця, 35а. Усі виступаючі ділянки кісток лицевого черепа, лобної та скроневої кісток покриті одношаровим сірим пористим нашаруванням, що за висновками гістологічно-

¹⁶ Надалі мінімальний відсоток хворих індивідів зазначатиметься цифрою, максимальний — цифрою у дужках, наприклад: 5 (8) %.

го аналізу є добре організованою гематомою. Подібних ознак у такому прояві не описано у відомих нам працях, однак вони можуть бути наслідком широких хронічних крововиливів, зумовлених скорбутом незадовго до смерті індивіда. Однак не можна виключати й травматичне походження зазначених симптомів, наприклад, унаслідок опіку шкіри обличчя.

У решті випадків наявність наслідків гінгівітів різного ступеня є досить неспецифічним симптомом, тому з упевненістю стверджувати про їх зв'язок зі скорбутом не можна.

Сліди дитячої цинги здебільшого виявлено у похованнях на цвинтарі по вул. Велика Житомирська, 2 (6 індивідів). У трьох випадках відповідні зміни на кістках асоціюються зі слідами туберкульозу. У 2 (4) випадках скорбут виявлено в індивідів з некрополя по вул. Паторжинського, 14 та у 7 (10) випадках — на Щекавиці. Загалом частота цинги у недорослого населення Верхнього Києва не перевищує цей показник на Щекавиці: мінімум 30,6—31,8 %, максимум — 41,7—45,5 % відповідно (табл. 1). Проте розподіл захворювання серед вікових груп *infantilis I* (від народження — до 6,9 років), *infantilis II* (від 7—13,9 років) та *juvenis* (від 14 до 18 (20) років) відрізняється у двох серіях.

Таблиця 1. Поширення цинги в індивідів до 20 років у Києві X—XIII ст.

Район	Показник, %		n_{\max}	n_{\min}	N
	мінімальний	максимальний			
Щекавиця	31,8	45,5	7	10	22
Велика Житомирська, 2	42,9	42,9	6	6	14
Паторжинського, 14	14,3	28,6	2	4	14
Верхній Київ, об'єднана серія	30,6	41,7	11	15	36
Загалом	31,0	43,1	18	25	58

Примітки: n — кількість хворих індивідів; N — загальна кількість досліджених індивідів.

Таблиця 2. Поширення цинги у дітей різних вікових груп у Києві X—XIII ст.

Вік, років	Щекавиця			Об'єднана серія Верхнього Києва		
	N	Показник, %		N	Показник, %	
		мінімальний	максимальний		мінімальний	максимальний
До 6	6,5	15,4	30,7	11	63,6	63,6
7—14	10	50,0	70,0	11,5	26,1	43,5
14—20	5,5	18,2	18,2	13,5	7,4	22,2

У Верхньому Києві максимум захворюваності припадає на перший дитячий вік (7 випадків) та поступово знижується у наступних групах (3 (5) та 1 (3) випадки) (у табл. 2 наведено лише відносні значення, %). Водночас на Щекавиці у вибірці дітей віком до 7 років лише 1 (2) індивіди мають сліди хвороби. Відсоток патології різко збільшується у дітей 7—14 років (5 (7) випадків). У підлітковій вибірці зафіксовано лише один випадок скорбуту (табл. 2).

Отримані дані щодо частоти скорбуту корелюють із висновками О.П. Бужилової, згідно з якими близько третини дітей страждало та помирало від цинги (щоправда, дані дослідниці стосуються північних регіонів Русі) (Бужилова 1999, с. 250). Подібний результат отримано під час досліджень К. Кройц (Kreutz 1997) щодо дітей середньовічної Німеччини. М. Шульц знайшов 24,4 % скорбуту в пізньовізантійському — ранньоосманському Пергамоні (Schultz, Schmidt-Schultz 1994, р. 186). Подібні дані отримано К. Уелсом під час дослідження скелетів майя (27 %) (Wells 1964, р. 118—119).

Сліди скорбуту в Києві здебільшого виявлено у дітей до 7 років, тобто у теоретично най-слабшої частини населення. Частота цинги зменшується з віком. Водночас на Щекавиці найбільша частота наслідків цинги спостерігається у 7—14-річних індивідів. Незначна кількість випадків цинги у першій дитячій групі, на нашу думку, пов'язана із високою смертністю до розвитку кісткової реакції на хворобу через гірші умови життя або триваліше голодування. На жаль, цей можливий пік смертності не зафіксовано демографічними показниками через дефіцит дитячих поховань (Козак 2005).

Вважається, що розвиток цинги відбувається в разі хронічної відсутності вітамінів, насамперед свіжих овочів (Alexandersen 1967, р. 569). Як правило, зміни в організмі з'являються лише після повної або майже повної відсутності вітаміну С протягом 6—10 місяців. Відомо, що землеробські популяції суттєво залежали від урожайності однієї чи кількох культур зернових. У регіонах із помірним кліматом неврожайний рік, стихійні лиха чи війна призводили до голодоморів і могли спричинити гострі спалахи хвороб, зокрема так звані епідемії цинги. Подібний випадок описує О.П. Бужилова, яка виявила майже 100 %-ну захворюваність малих дітей на цингу на середньовічному цвинтарі Воєзера (Макаров та ін. 2001).

У Києві ділянки вирощування овочів розміщувалися не лише у межах церковних та монастирських садів (КПП 1991), а й на території великих міських маєтків і вільних від забудови площах (Толочко 1989, с. 117). Навколо міста городяни обробляли земельні угіддя (ПСРЛ.

2001, с. 428; КПП 1991). У літописах городи біля Києва «на болоньї» у дніпровській заплаві згадано під 1149 р. (Довженок 1961). Вони також були між Лядськими воротами та Копиревим кінцем (Толочко 1989а, с. 83). Городництвом займалися ченці Печерського монастиря («...в ограде копаху зелейнаго ради растения» (КПП 1991, ст. 27.)). Найпоширенішими городніми культурами у південній Русі були капуста та ріпа. Рідше вирощували мак, огірки, гарбуз, диню, буряк і моркву (Пашкевич 1991). Про використання цибулі та часнику згадується у «Студійському Уставі» XII ст.: «Подобает убо ведети яко великия неделя и в ту саму подобает ести брашна два: едино с зелием а другое с сочивом, устроено обоє с деревянім маслом и луком». «Овощами» називали й фрукти. Частину з них привозили з Візантії, частково вирощували і в Києві. Російський історик медицини В. Ріхтер, очевидно, ґрунтуючись на літописах, писав, що землероби на Русі харчувалися житнім хлібом, шами, гречаною кашею та огірками (див.: Довженок 1961; Пашкевич 1991). Цибуля замінювала всі прянощі. Заможніші пекли на свята пшеничні пироги з рибною та м'ясною начинкою, для смаку додаючи цибулю чи гриби. Проста їда руського вояка складалася з толокна (вівсяне борошно з додаванням цибулі та часнику) (Ріхтер 1914).

Таким чином, продукти харчування, що містять вітамін С, майже постійно входили до раціону киян. Крім того, у регіонах, де населення протягом століть страждало від нестачі вітамінів і пов'язаних із ними хвороб, мали б з'явитися засоби для лікування та запобігання цим захворюванням. На Русі такими засобами були плоди шипшини, кора, молоді шишки та голки сосни (Богоявленский 1960, с. 59—60). У XI—XII ст. з цингою боролися за допомогою риб'ячого жиру (з тріски) (там само с. 64). Від цинги лікувалися квашеною капустою, часником, цибулею, редькою, хроном, оцтом, журавлиною та брусницею (Ріхтер 1914).

Натомість у літописах згадано, що на Русі, зокрема в Києві, були епідемії «різних» хвороб, таких як мор 1092 або 1230 рр., що супроводжували неврожайні роки та голодомори. Як відомо з сучасної медичної практики, «епідемії» неінфекційного захворювання цинги досить часто пов'язані з певними, дійсно епідемічними, хворобами, сліди яких фіксуються (туберкульоз, епідемічний менінгіт) або не залишаються (дифтерія, дизентерія, паротит, пневмонія та ін.) на кіс-тках (див.: Aschoff, Koch 1919; Jaffe 1972).

Високий відсоток цинги у дітей Верхнього Києва та Щекавиці може мати різні причини, зважаючи на соціальну диференціацію похованих. Так, відсоток зубних захворювань, зокрема, карієсу в дітей Верхнього Києва (середній та, можливо, близький до вищого, соціальні прошарки), вказує на те, що їх харчування було незбалансованим, очевидно, з переважанням вуглеводів. Можливо, до складу раціону цих дітей у великій кількості входили солодкі фрукти та мед, у той час як частка продуктів, багатих на вітамін С, була зниженою. З огляду на це слід згадати висновок В. Ріхтера про те, що на Русі на цингу хворіли переважно боярські діти та стрільці (Ріхтер 1914, с. 304). Разом з тим на Щекавиці, у більш незаможного населення, випадки цинги у дітей та дорослих, ймовірно, пов'язані з гострими зимово-весняними голодуваннями, коли бракувало вітамінів у раціоні. Іншою причиною скорбуту в середньовічному місті могли бути епідемії хвороб, що виникали навесні та супроводжувалися підвищенням потреби у вітаміні С. Це підтверджується і фіксацією слідів інфекційних захворювань поряд із симптомами скорбуту в дітей.

Отже, можна стверджувати, що поширення цинги слугує надійним маркером загального стану здоров'я та раціону давніх популяцій. Діагностичку скорбуту, апробовану на матеріалах давньоруського Києва, може бути використано для палеопатологічних та палеоекологічних досліджень населення території України будь-якого часу.

Богоявленский Н.А. Древнерусское врачевание в XI—XVII вв. — М.: Медгиз, 1960. — 326 с.

Бужилова А.П. Болезни в средневековой Руси // Восточные славяне. Антропологическая и этническая история. — М.: Науч. мир, 1999. — С. 243—253.

Гаусман Ф.О. Этиология и лечение цинги. — М., 1917. — 46 с.

Довженок В.Й. Землеробство древньої Русі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 266 с.

Дьяченко В.А. Рентгендиагностика заболеваний костей и суставов. — М., 1958. — 263 с.

Киево-Печерський патерик / За ред. Д. Абрамович. — К.: Час, 1991 (репринт 1931). — 278 с.

Козак О.Д. Особливості демографічної структури населення середньовічного Києва за даними антропології // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 115—122.

Кофман С.Я. Скорбут при алиментарном истощении. — Л., 1944. — 80 с.

Лисунев С.А. Материалы по изучению этиологии цинги по данным заболеваемости войск московского гарнизона. — М., 1895. — 193 с.

Макаров Н.А., Захаров С.Д., Бужилова А.П. Средневековое расселение на Белом Озере. — М., 2001. — 257 с.

- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Климовський С.І., Архінова Є.І.* Звіт Старокиївської експедиції ІА НАНУ про розкопки на горі Щекавиці у м. Києві 1995 року. — К., 1995. — Архів ІА НАНУ. — 1995/6.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.* Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ в м. Києві у 2000 р. на вул. Паторжинського, 14. — К., 2000. — Архів ІА НАНУ. — 2000/81.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М.* Звіт про археологічні дослідження на вул. Великій Житомирській, 2 м. Києва у 2001 р. — К., 2001. — Архів ІА НАНУ. — 2001/11.
- Мовчан І.І., Гончар В.М., Ієвлев М.М., Козловський А.О.* Звіт про археологічні дослідження по вул. Великій Житомирській, 2 м. Києва у 2002 р. — К., 2003. — Архів ІА НАНУ. — 2002/84
- Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. — Препр. — К., 1991. — 44 с.
- Полное собрание русских летописей.* Ипатьевская летопись. — 2-е изд. — М.: Языки славян. культуры, 2001. — Т. 2. — 648 с.
- Рейнберг С.А.* Рентгенодиагностика заболеваний костей и суставов. — М.: Медгиз, 1955. — 640 с.
- Рысс С.М.* Гиповитаминозы и болезни витаминной недостаточности. — М.: Медгиз, 1948. — С. 310.
- Рихтер В.* История медицины в России. — М., 1914. — Ч. 1. — 440 с.
- Толочко П.П.* Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX—XIII вв. // Древние славяне и Киевская Русь: Сб. науч. тр. — К., 1989. — С. 115—124.
- Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. — К.: Наук. думка, 1989а. — 254 с.
- Alexandersen V.* The Pathology of the Jaws and the Temporomandibular Joint // Diseases in Antiquity: a Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations. Eds.: Brothwell D.R., Sendison A.T. — Springfield, Illinois, USA: Ch.C. Thomas, 1967. — P. 551—595.
- Aschoff L., Koch W.* Skorbut. Eine Pathologisch-anatomische Studie. — Jena, 1919. — 122 s.
- Barlow T.* Der infantile Skorbut und seine Beziehungen zur Rachitis // Zentralblatt Innere Medizin. — 1895. — № 16. — S. 505—529.
- Carli-Thiele P., Schultz M.* Wechselwirkungen zwischen Mangel- und Infektionskrankheiten bei neolithischen Populationen // Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa. Ergebnisse interdisziplinärer Zusammenarbeit zwischen Archäologie, Klimatologie, Biologie und Medizin. — Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2001. — S. 273—285.
- Hart C., Lessing O.* Der Skorbut der kleinen Kinder. — Stuttgart: Enke, 1913. — 264 s.
- Jaffe H.L.* Metabolic, Degenerative, and Inflammatory Diseases of Bone and Joints. — München; Berlin; Wien: Urban&Schwarzenberg, 1972. — 1101 p.
- Koganei Э.* Cribra cranii und Cribra orbitalia // Mitt. Med. Fak. — Tokyo, 1912. — Vol. 10. — S. 113—154.
- Kreutz K.* Ätiologie und Epidemiologie von Erkrankungen des Kindesalters bei der bajuwarischen Population von Straubing (Niederbayern) // Beiträge zur Paläopathologie. Hrbg.: Schultz M. — Göttingen: Cuvillier Verlag, 1997. — Bd. 1. — 159 s.
- Maat G.J.R.* Scurvy in Dutch Whalers Buried at Spitsbergen // Proceedings of the Fourth European Members Meeting of the Paleopathology Association, Middelburg-Antwerpen, 16—19 September 1982. — Utrecht, 1982. — P. 82—93.
- Maat G.J.R.* Scurvy in Adults and Youngsters: the Dutch Experience. A Review of the History and Pathology of a Disregarded Disease // International Journal of Osteoarchaeology. — 2004. — № 14. — P.77—81.
- Melikian M., Waldron T.* An Examination of Skulls from Two British Sites for Possible Evidence of Scurvy // International Journal of Osteoarchaeology. — 2003. — № 13. — P. 207—212.
- Ortner D.J.* (ed.) Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. — San Diego, California: Academic Press, 2003. — 645 s.
- Ortner D.J., Erickson M.F.* Bone Changes in the Human Skull probably Resulting from Scurvy in Infancy and Childhood // International Journal of Osteoarchaeology. — 1997. — Vol. 7. — P. 212—220.
- Ortner D.J., Kimmerle E.H., Diez M.* Probable Evidence of Scurvy in Subadults from Archeological Sites in Peru // American Journal of Physical Anthropology. — 1999. — Vol. 108. — S. 321—331.
- Resnick D., Niwayama G.* Diagnosis of Bone and Joint Disorders — Philadelphia: W. B. Saunders Company, 1988.
- Schultz M.* Paleohistopathology of Bone: a New Approach to the Study of Ancient Diseases // Yearbook of Physical Anthropology. — 2001. — Vol. 44. — P. 106—147.
- Schultz M., Schmidt-Schultz T.H.* Krankheiten des Kindesalters in der mittelalterlichen Population von Pergamon. Ergebnisse einer paläopathologischen Untersuchung // Istanbuler Mitteilungen, 1994. — № 44. — S. 181—201.
- Steinbock R.T.* Paleopathological Diagnosis and Interpretation. — Springfield: C.C. Thomas, 1976. — 423 p.
- Wells C.* Bones, Bodies and Diseases. — London, 1964.
- Živanović S.* Ancient Diseases: The Elements of Palaeopathology. — New York: Pica Press, 1982. — 285 p.

Одержано 07.11.2006

О.Д. Козак, М. Шульц

ПАЛЕОПАТОЛОГИЯ И ДИАГНОСТИКА ЦИНГИ
(на антропологических материалах из древнерусского Киева)

В статье сведена система диагностики цинги, основанная на палеоантропологических материалах. Заболевание рассматривается как маркер диет и общего состояния здоровья древнего населения. Диагностика с помощью морфологических и гистологических методик апробирована на примере костных серий из городских кладбищ Киева X—XIII вв. Приведены возможные интерпретации распространенности следов цинги среди детей. Установлены наиболее вероятные причины этой болезни в средневековом городе: зимне-весенние голодания и авитаминозы, а также последствия длительных эпидемий инфекционных болезней.

O.D. Kozak, M. Shults

PALEOPATHOLOGY AND DIAGNOSTICS OF SCURVY
(Based on the Anthropological Materials from Ancient Rus Kyiv)

The article summarizes the system of diagnostics of scurvy based on paleoanthropological materials. The disease is viewed as a marker of diets and general state of health of ancient population. Diagnostics with the help of morphological and histological methods was approbated on anthropological assemblages from Kyiv city cemeteries of 10th—13th cc. The author presents the possibilities for interpretation of spread of scurry vestiges among the children. She also determines the most probable reasons of this disease in the mediaeval city, namely, season starvations and vitamin deficiency, as well as consequences of epidemics of infectious diseases.

В.В. Павлова

СТОРІНКИ ЖИТТЯ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ В.Є. КОЗЛОВСЬКОЇ

Співробітники Музею історії міста Києва багато років збирають матеріали, що висвітлюють діяльність археологів, які вивчали давню історію нашого міста. Серед багатьох імен різних поколінь дослідників Києва жінки становлять незначну частину. Діяльність більшості з них припадає на радянські часи, коли жінки почали брати активну участь в усіх галузях науки, техніки та суспільного життя. Відкриває список жінок-археологів в Україні Валерія Євгенівна Козловська, що ще на початку ХХ ст. захопилася справою, якою на той час займалися лише чоловіки.

Валерія Євгенівна Козловська
(1889—1956)

Сторінки життя та наукова діяльність однієї з перших жінок-археологів України В.Є. Козловської ще не досить повно вивчені й відомі лише вузькому колу фахівців (Латуха 1994, с. 62—64; Ляшко 2004, с. 277—278). Без сумніву, внесок В.Є. Козловської у розвиток музейної справи та краєзнавства в Україні в 1920—1940-х рр. був досить значним, але її ім'я, як і багатьох музейників і науковців того періоду, довгий час не згадувалося. В радянській археологічній науці багатьох учених довоєнних часів, які присвятили себе улюбленій праці, було оголошено «ворогами народу», їхні наукові праці забороняли, імена викреслювали. Останнім часом не лише згадано цих учених-археологів, але й повернуто їх науковий доробок (Іванцов 2004).

© В.В. ПАВЛОВА, 2007

Навчання і початок наукової діяльності.

В.Є. Козловська народилася 20 червня 1889 р. (Енциклопедія Українознавства 1959, с. 1071). Батько — Козловський Євген Іванович був інженером шляхів сполучення і працював начальником 9-ї шосейної дистанції (Адресная... 1903, с. 423), мати — Козловська Ганна Олексіївна — домогосподарка. У Києві родина Козловських мешкала по вул. Мала Володимирська, 55¹. Після закінчення жіночої гімназії Валерія Козловська навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів (ВЖК) у Києві. Викладали тут відомі київські професори Ю.А. Кулаковський — член-кореспондент Імператорської Академії наук у галузі класичної філології та археології, візантолог, почесний член Історичного товариства Нестора-літописця; В.Н. Перетц — дійсний член Українського наукового товариства у Києві, голова філологічної секції, історик української і російської літератури²; В.Ю. Данилевич — доцент Університету Св. Володимира, історик і археолог, учень В.Б. Антоновича, викладав курс «Руські старожитності». Вже під час навчання Валерія почала опановувати музейну справу. У 1911 р., за ініціативою директора Київського художньо-промислового і наукового музею Імператора Миколи Олександровича

¹ Родина з дітьми (у Валерії був брат Семен) мешкала у прибутковому будинку К.З. Бродського, на сучасній вул. Олеса Гончара, до нашого часу будинок не зберігся (Календарь 1910, с. 242).

² У 1907 р. професор В.Н. Перетц заснував у Київському Університеті Св. Володимира історико-філологічний гурток «Семинарий русской филологии», де нелегально вперше вивчали історію України, давню українську літературу й мову, що, безперечно, сприяло вихованню свідомості студентів і слухачів (Матвеева с. 206—224).

М.Ф. Біляшівського, її було залучено до упорядкування фондів музею Волинської губернії в Городку, створеного на кошти барона Ф.Р. Штейнгеля (Латуха 1994, с. 62—64).

Ще студенткою В. Козловська почала цікавитися й археологією. Значний вплив на формування її наукових інтересів і особистості мав відомий київський археолог В.В. Хвойка, з яким вона познайомилася в 1909 р. під час дослідження стародавнього Белгорода (нині с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну). Саме у 1909—1911 рр. В.В. Хвойка розпочав широкомасштабні дослідження літописного міста, заснованого князем Володимиром у 980 р., які дали змогу відтворити яскраву культуру давньоруського міста домонгольського часу й викликали величезну зацікавленість в історичних колах. Двадцятирічна Валерія із захопленням працювала в експедиції разом зі своєю приятелькою Надією Полонською, набуваючи досвіду польових робіт (Боряк, Дубровіна 2004, с. 101). З цих розкопок почалася співпраця В.В. Хвойки з молододією дослідницею, яка допомагала йому в роботі над його рукописами і звітами.

У передмові до свого рукопису «Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена», переписаному В.Є. Козловською до друку в 1912 р., В.В. Хвойка писав: «Вменяю себе в приятную обязанность принести мою глубокую благодарность г-же В.Е. Козловской за помощь, которую она оказала мне своим сотрудничеством в моем скромном труде» (НА ІА НАНУ. Ф. 2. № 83).

Валерія Козловська брала активну участь в археологічних розвідках В.В. Хвойки. Так, на слов'янському городищі поблизу оз. Буромка Сосяницького повіту Чернігівської губернії молода дослідниця знайшла речі, серед яких особливу увагу її вчителя привернула кістка тварини (ребро) з різьбленим малюнком фантастичного звіра (рис. 1). У листі до Імператорської археологічної комісії В.В. Хвойка згадує про «г-жу В.Е. Козловскую, которая нашла интересный предмет»; він відіслав малюнок цікавої знахідки до Санкт-Петербурга (ІР НБУ Ф. 153. Спр. 17). Саме цим матеріалам Валерія Козловська присвятила свої перші наукові студії, що вийшли друком у 1912 р.

У 1913 р. за ініціативою професора В.Ю. Данилевича при історико-філологічному відділенні ВЖК було відкрито Археологічний музей, зібрання якого формувалося завдяки пожертвуванням різних закладів і приватних осіб, зокрема В. Хвойки, К. Болсуновського, В. Городцова, Л. Добровольського, В. Данилевича, В. Клінгера та ін. (Києвлянин 1913). На думку професора В.Ю. Данилевича «...Музей содействует развитию в учащихся женщины интереса к изучению родной старины...» (Данилевич 1914, с. 13). У звіті про роботу Музею за 1912—1914 рр. В.Є. Козловську згадано як людину, яка подарувала чимало грошей на потреби відділу доісторичних старожитностей та нумізматичної збірки, як співробітницю, яка брала участь у монтажі вітрин і реконструкції музейних колекцій, на решті яка «взяла на себя тяжелый труд уку-

Викладачі та слухачки Вищих жіночих курсів у Києві. Валерія Козловська стоїть четверта ліворуч у першій шерензі. Київ, 1913 р. (фото із зібрання Музею історії міста Києва)

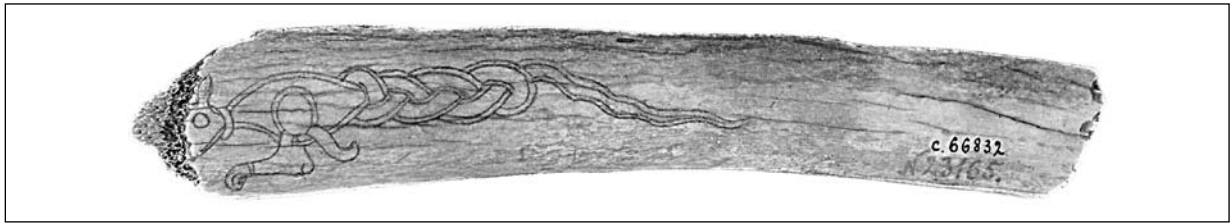

Рис. 1. Кістка тварини (ребро) з різьбленим малюнком фантастичного звіра. X—XI ст. Слов'янське городище поблизу оз. Буромка Сосницького р-ну Чернігівської обл. З розкопок В.С. Козловської. Колекція НМІУ

порки музейних колекцій для їх перевезки» (Данилевич 1914, с. 12).

Про активну участь Валерії Козловської у комплектуванні збірки і бібліотеки нового музею засвідчують чернетки листів В.В. Хвойки до В.Ю. Данилевича, які написані власноруч В.С. Козловською (ІР ЦНБ. Ф. 153. Спр. 47—48. Ф. 29. Спр. 1442—1443; Известия ИАК, с. 23).

У жовтні 1914 р. зборами історико-філологічного факультету ВЖК Валерію Козловську, яка ще була студенткою, одностайно було обрано хранителем Археологічного музею (ІР ЦНБ. Ф. 29. Спр. 1845). Під час занять у музеї демонстрували та пояснювали історичні предмети різних епох. Це засвідчує фото професора В.Ю. Данилевича із Валерією Козловською в археологічному кабінеті разом зі слухачками історико-філологічного факультету ВЖК (ІР ЦНБ. Ф. 29. Спр. 1843).

Для своєї дипломної роботи Валерія Козловська обрала тему «Славянские курганы и городища как исторический источник». Ця праця увійшла до збірки статей Археологічного музею ВЖК за 1914 р. (Козловская 1914, с. 38).

Улітку 1914 р. Валерія разом із В.В. Хвойкою працювала в Білогородці. Вже тяжко хворий учений доручав їй проводити розкопки окремих ділянок самостійно. Наступний сезон з дослідження трипільських поселень вони планували провести на Уманщині (НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56), але цим намірам не судилося здійснитися. У серпні почалася Перша світова війна, а в жовтні після тяжкої хвороби помер В.В. Хвойка. За протоколом засідання Комітету Київського художньо-промислового і наукового музею Імператора Миколи Олександровича від 24 жовтня 1914 р. відомо, що «за смертю В.В. Хвойки, хранителем археологического отдела Музея избрана окончившая Высшие женские курсы по историко-филологическому отделению Валерия Евгениевна Козловская, с окладом содержания по 75 руб.» (ДАК. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 40). В.С. Козловська продовжила справу свого вчителя. В останні роки життя В.В. Хвойки вона виконувала обов'язки його секретаря, а після смерті зберігала архів ученого (ІР ЦНБ. Ф. 153. Спр. 16, 17, 47, 48; НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56).

Наприкінці літа 1915 р. через погіршення справ на фронті музейні колекції і бібліотеку терміново було спаковано і відправлено в евакуацію до історичного музею у Москві. Водночас із Києва було евакуйовано навчальні заклади, серед яких і факультети ВЖК. Державні іспити після завершення навчання на історико-філологічному відділенні ВЖК Валерія Козловська успішно склала в Саратові. У 1916 р., згідно з «Правилами об'їспытаніи лицъ женскаго пола въ знаніи курса высшихъ учебнихъ заведений г-жа Козловская, определением историко-филологической испытательной комиссии при ИМПЕРАТОРСКОМЪ университете Св. Владимира» була «удостоена диплома первой степени со всеми предоставляемыми дипломы соответственныхъ мужскихъ учебныхъ заведений правами...» (УВАН. Особистий архів Козловської В.С. № 4).

На початку свого професійного становлення В.С. Козловська поєднувала музейництво з науковими дослідженнями в галузі археології. Свої перші самостійні археологічні розкопки В.С. Козловська провела влітку 1916 р. поблизу с. Сушківка на Черкащині. Це було поселення трипільської культури, яке Валерія досліджувала з особливим захопленням (НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56). Тоді під час розкопок, крім мальованого трипільського посуду та антропоморфної пластики, їй пощастило знайти глиняну модель «хатки» з усіма подробицями інтер'єру житлового приміщення, в куті якого було розміщено глиняну фігурку жінки, яка меле зерно. Цю унікальну знахідку разом з іншими речами дослідниця передала до археологічної збірки київського музею (рис. 2).

Валерія Євгенівна комплектувала колекцію музею не лише матеріалами своїх розкопок, а й давніми речами, придбаними власним коштом: «Купила для музея у крестьянина сосуд латенского типа за 5 руб. Говорит, что нашел его около Трахтемирова³. Бронзовый топорик —

³ Горщик чорнолощений з двома паралельними валиками під вінцем дослідники пов'язують із похованням за обрядом трупоспалення зарубинецької культури біля с. Трахтемирів Миронівського р-ну Київської обл. (Максимов 1972, с. 43, табл. II, 10).

за 10 руб. и превосходную вислую печать — за 5 руб. Также несколько бронзових предметов, которые найдены у села Подгорцы...⁴. Музей не нашел бы средств на их приобретение...» До цих рядків В.Є. Козловська додає рисунки речей (НА ІА НАНУ. Ф.10. К. 56).

Руїна в країні за часів війни ускладнила збереження пам'яток і значно погіршила становище музейної справи в Україні. Музейники не отримували платні, приміщення не опалювали, що шкодило і людям, і експонатам. Валерія Козловська так писала про тодішнє своє життя у Києві: «...Як ми живемо у тяжкі часи стрілянини і большевізму? Музей наш ціл, тільки побито деякі вікна, але посуд в археологічному відділі та на горі ціл весь, як і інші речі. Всю зиму не можна було працювати, але тепер почали помалу роботу. До нас передано деякі речі з воєнно-історичного музею (білгородські цеглини з емалевою поливою, предмети з заліза, посуд) (...) Серце болить у мене, коли подивився, що робиться навкруги, гублять діло, гублять дорогу Україну...» (НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56).

У березні 1917 р., після створення Центральної Ради, в Україні було порушено питання збереження історико-культурної спадщини, і 1920-ті рр., незважаючи на складні умови політичного протистояння, стали періодом відродження української культури і науки. З притаманною молодості певністю Валерія Козловська брала участь у різних справах. Вона упорядковувала архів В.В. Хвойки, відвідувала бібліотеки, працювала з новою літературою, планувала зібрати колекцію цеглин XIX—XX ст., активно працювала над заснуванням у Києві Археологічного інституту. Красномовними є спогади Н.Д. Полонської: «В цей час серед української інтелігенції виникають суперечності щодо мови викладання в археологічному інституті. Мені (Н.Д. Полонській. — В. П.) було доручено збирати підписи під складеною проф. Завитневичем запискою про необхідність даного закладу. У зв'язку з тим, що я розмовляла російською, «співробітницею проф. М. Беляшівського В. Козловською було заявлено, що їй (Полонській) треба покинути Київ, бо їй тут не місце як чужій для української науки людині.

⁴ В.Є. Козловська датувала ці речі IX—X ст., пов'язуючи їх з фінно-угорськими старожитностями, про що склала у 1927 р. статтю «Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині». Сучасні науковці відносять ці речі до підгірцівсько-милоградської культури раннього залізного віку. Пам'ятки цієї культури були виявлені у 1950 р. В. Даниленком під час розкопок поселення поблизу с. Підгірці на південь від Києва. В. Даниленко вважав пам'ятки цієї культури праслов'янськими (Археологія України 1971, с. 177).

Рис. 2. Глиняна ліпна модель житла. Кінець IV тис. до н. е. Трипільське поселення біля с. Сушківка Черкаської обл. Колекція НМІУ

Так вперше, з уст моєї краціої приятельки, я почула цей вирок» (Полонська-Василенко 1988, с. 121).

Доречно навести тут цитату з листа К.В. Щироцького до В. Козловської: «...отже прийміть моє слово не як реверанс, а правдиве признання Ваших високих людських здібностей (...) Лист Ваш написано чудовою українською мовою. Велика приємність розуміти, що сею занедбаною мовою писала справді інтелігентна людина...» (ІР ЦНБ. Ф. 152. Спр. 70).

У той час В.Є. Козловська брала активну участь у багатьох інституціях, що зосереджували пам'ятокзнавчі та пам'яткоохоронні роботи в Україні. Вона стала членом Археологічної секції Українського наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка (УНТ). Маючи добру освіту і фаховий досвід, В.Є. Козловська брала участь у підготовці проекту Положення про археологічну секцію, який передбачав цілісну систему наукового дослідження пам'яток: опис, замальовки, фотографування, складання креслень, реставрацію, а також нагляд за тим, щоб вони не руйнувалися від самовільних розкопок та під час земляних чи господарських робіт (Латуха 1994, с. 62—64). Тривожного літа 1919 р. В.Є. Козловська проводила археологічні розкопки слов'янського могильника поблизу с. Віта-Поштова на Київщині. На той час життя Валерії Євгенівни, як і багатьох науковців, було складним: «На думку моєї мами, ми стали жебраками, переїхали жити до родичів на вул. Пушкінську і мешкаємо в трьох кімнатах: я, брат з дружиною, родичі. Працюю в музеї, маю лекції в гімназії по історії України і українській мові. Отже, на наукову працю залишається небагато часу. Вважаю таке становище тимчасовим та живу надіями на кращі обставини.

Восени почала викладати лекції з археології Києва в Археологічному інституті, але перед Різдом всі лектори-українці примушені були кинути інститут і я не скінчила свого курсу...» (НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56).

У 1921 р., після об'єднання Українського наукового товариства з Академією наук, В.Є. Козловська увійшла до ініціативної групи зі створення Археологічного комітету при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), завдання якого полягало у допомозі місцевим музеям і товариствам охорони пам'яток старовини і мистецтва (Полонська-Василенко 1993, с. 93). Археологічний Комітет мав опікуватися не лише археологічними старожитностями, а й рештою пам'яток історії та культури. Метою комітету були «науковий опис, дослідження, видання та охорона пам'яток мистецтва, давнини та природи, теоретичні розробки з історії мистецтв, етнографії, археології, вивчення питань історії та практики музеєзнавства» (Шовкопляс 1969, с. XV).

Діяльність у складі ВУАК ВУАН. Розширення функцій Археологічного комітету призвело до його перетворення в червні 1924 р. у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) при ВУАН. Протягом усього часу діяльності ВУАК В.Є. Козловська була його дійсним членом, ученим секретарем археологічної і мистецтвознавчої секції, поєднуючи при цьому масштабну організаційну роботу з активними польовими дослідженнями. Вона брала участь в організації щорічних виставок за результатами розкопок, формувала та редагувала періодичні видання та збірки статей, а також виконувала конкретні завдання щодо організації досліджень слов'янських старожитностей України. Як досвідчений археолог вона брала участь в археологічних розкопках курганів епохи бронзи та раннього заліза (Горбаківка, Семківка, Пилипча), могильників та поселень черняхівської культури (Ромашки, Жуківці, Дідівщина), обстежувала городища та могильники давньоруського часу (Київ, Ржищів, Ходорів, Білогородка, Буки, Шарки, Біла Церква) (НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 86/2-в-д, 116/33, 34).

Для координації досліджень у галузі трипільства при ВУАК було створено Трипільську комісію, в якій В.Є. Козловська протягом багатьох років була науковим секретарем. На засіданнях комісії складали плани подальших польових та наукових досліджень, робили наукові доповіді, обговорювали нові видання. Комісія підготувала два томи з матеріалами досліджень трипільської культури (Трипільська культура... 1926).

В.Є. Козловська досліджувала відомі пам'ятки поблизу Трипілля, Ржищева, Халеп'я, відновила розкопки біля Сушківки, обстежила поселення

неподалік Володимирівки, а також поселення Балики, Верем'я, Романівці, Черепин та ін. Пізніше, у 1934 р., у складі Трипільської експедиції ПМК АН України В.Є. Козловська брала участь у розкопках трипільського поселення біля с. Халеп'я в урочищі Коломійщина І, відкритого свого часу ще В.В. Хвойкою. Вона працювала разом із науковцями С. Магурою, М. Макаревичем, В. Петровим, К. Коршаком, Н. Кордиш, Т. Пассек, Ю. Кричевським. Результати цих досліджень дали змогу вирішити велике коло питань як щодо польової археології, так і стосовно інтерпретації матеріалів (Відейко 2003, с. 18). Колекцію матеріалів, здобутих на Коломійщині І, було передано до Київського історичного музею.

В.Є. Козловській довелося працювати в найбільших на той час в Україні археологічних експедиціях, якими керували Д.І. Яворницький (Дніпробуд, 1927—1932 рр.) та Т.М. Мовчанівський (Райки, 1932 р.). Результатом цих досліджень стали численні публікації та наукові звіти.

Для активізації роботи з краєзнавцями В.Є. Козловська ініціювала створення Бориспільської експедиції, а також заповідної зони для охорони городища, селища та могильника давньоруського часу в с. Буки на Київщині (НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 46/2-а).

Діяльність Валерії Євгенівни була тісно пов'язана з пам'яткоохоронними і науковими роботами у Києві. З 1924 р. вона тривалий час була секретарем спеціальної комісії при ВУАК з комплексного дослідження та охорони Софійського собору в Києві (НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 16). Незважаючи на брак коштів, комісії на той час удалося розпочати дослідження фресок собору, провести археологічні дослідження й обміри будівлі, архітектурні зондування храму. В.Є. Козловська працювала в комісії зі справжніми фахівцями й ентузіастами своєї справи: академіком В. Шапошниковим, професором Б. Лисиним, архітекторами І. Моргилевським, О. Кобелевим, П. Безсмертним, реставраторами О. Юкіним, М. Касперовичем, М. Сичовим. Розуміючи необхідність комплексного підходу до вивчення й збереженості пам'яток історії і культури, члени комісії порушили питання щодо створення у Києві Всеукраїнської реставраційної майстерні з відділами станкового і монументального живопису, архітектури, шиття, малярства, дерева, археології, рукопису тощо (НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 16).

За дорученням ВУАК дослідниця була уповноважена стежити за археологічними розкопками у Києві (НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 16). Прикладом таких спостережень є звіт В.Є. Козловської про роботи в Києві влітку 1926 р., коли було «оглянуто місця комунальних робіт у

В.Є. Козловська (у першому ряду друга справа) з учасниками археологічних розкопок на горі Киселівка, Київ, 1940 р. (фото із зібрання Музею історії міста Києва)

місті (прокладення нових вулиць, перепланування скверів, утворення спортивних майданчиків, риття каналів)», а саме: по вул. Кирилівській, 59 (місце Кирилівської палеолітичної стоянки, відкритої В.В. Хвойкою), де «разом з Магурою, Сталінським, Мазур, Василенко було закладено невеликий розкоп, знайдено фрагменти неолітичної кераміки, кістки тварин, фрагменти кераміки княжої доби, цеглу XVIII ст.»

В.Є. Козловська стежила за земляними роботами з прокладення телефонних мереж на вулицях Андріївський узвіз, Жертв (Героїв) Революції (Трисвятительська), Горовиця (Велика Житомирська), Рейтарській, Десятинному провулку. По вул. Короленка (Володимирська) було знайдено скляні браслети, вироби з шиферу, намистини. До кожної ділянки дослідниця додала список знахідок (НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 16). Значну увагу ВУАК привертала дослідження того року на колишній садибі Трубецького у Києві (сучасна вул. Володимирська, 3). Це засвідчує фото В. Козловської разом із В. Кульженко, О. Новицьким і керівником розкопок С. Гамченком на ділянці розкопу (НА ІА НАНУ, архів Гамченка, № 71).

У 1930 р. у Києві В.Є. Козловська провела археологічні дослідження на горі Дитинка. З її звіту відомо, що «місце для дослідів було обрано через те, що частково почали забудовувати цю гору. За відкритим листом 403 (на право розкопів, розвідок на території Київської округи і у м. Києві з околицями) провела розкопки на

кошти ВУАК ВУАН». У висновках В.Є. Козловська констатувала: «Розкопки довели, що гора Дитинка на поч. XII ст. була залюднена. Ця місцевість знаходиться поза давніми валами давнього Києва. Тут могли оселятися ремісники. З другої половини XII ст. тут було кладовище, що захопило всю гору» (НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 327/23).

У Києві В.Є. Козловська здійснювала також археологічні розкопки на горі Киселівці, першими дослідниками якої були її вчителі — М.Ф. Біляшівський (1880-ті рр.) і В.В. Хвойка (1890-ті рр.). Завдяки її дослідженням було простежено стратиграфічне залягання культурних шарів (зокрема, решток дерев'яних балок, глиняної стінної обмазки і дерев'яного помосту від житлових і оборонних споруд XV—XVI ст.) та зібрано численний речовий інвентар різних історичних епох, який було передано до археологічного відділу Історичного музею у Києві (НА ІА НАНУ, Ф. ПМК. Ф. 20. Спр. 28—29). За визначенням спеціалістів, розкопки на Киселівці В.Є. Козловської на той час були найбільш результативними і методично фаховими (Зоценко 2003, с. 89). Як досвідчений фахівець В.Є. Козловська в 1940—1941 рр. увійшла до комісії з вивчення історії Києва, створеної при Інституті археології АН УРСР. За планом роботи її було залучено до підготовки чотиритомної історії Києва, зокрема, до написання розділу «Ранньослов'янські поселення на території Києва (VI—VII ст.)». У 1941 р. до авторського колективу входили А. Кримський,

І. Підоплічко, Г. Корзухіна, К. Гуслистий, М. Ячменьов, П. Курінний, І. Іванцов. План проекту зберігається в архіві Г.І. Іванцової-Костенко (Іванцов 2004, с. 16). На жаль, цей проект не було здійснено.

У період реорганізації ВУАК у СІМК (Секцію історії матеріальної культури) В.Є. Козловську було призначено завідувачкою відділу феодалізму (1932—1933). Заслужують на увагу теми її доповідей, зачитані на засіданнях СІМК у 1933 р., які вказують на проблематику її тодішніх досліджень: «Вивчення феодалізму на терені України за пам'ятками матеріальної культури» і «Селища та городища часів феодалізму на Україні».

Музейна діяльність. Значною була і музейна діяльність В.Є. Козловської, яка зробила вагомий внесок у розбудову одного з головних музеїв України — Першого Державного музею (пізніше Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка) в Києві. З 1922 р. музей було підпорядковано Всеукраїнській академії наук. Штат музею тоді був нечисленним, проте під керівництвом М.Ф. Біляшівського працював колектив справжніх ентузіастів. В.Є. Козловська працювала разом із Д. Щербаківським, М. Рудинським, Т. Ернстом, К. Мощенком (НА НХМУ, Оп. 1, № 5. с. 96). То був час, коли музейні працівники змушені були брати участь у роботі комісії, що відбирала коштовні речі з музейних збірок на продаж за кордон або на переплавку для отримання коштів на «індустріалізацію країни». Завдяки наполегливості і зусиллям Валерії Євгенівни в збірці музею залишилося чимало унікальних історичних коштовностей (Arustamyan, 2000, с. 29).

За ініціативою В.Є. Козловської, під безпосереднім її керівництвом у музеї розпочав роботу семінар із підготовки аспірантів та студентів до археологічної роботи та музеєзнавства (Коршак 1930, с. 57—66). Наприклад, як об'єкт дослідження до програми семінару з археології та музейної справи було включено гору Киселівку в Києві. Під час археологічних розвідок учасники семінару відкрили культурний шар часів Київської Русі й ремісничу майстерню з виготовлення кістяних виробів, які було передано до збірки історичного музею.

Багато років В.Є. Козловська була зберігачем археологічних колекцій музею, які її стараннями збагатилися на понад 4 тис. експонатів. Валерія Євгенівна завжди вважала пошукову роботу одним із найважливіших і постійних напрямів діяльності музею. Вона негативно оцінювала пропозиції деяких керівників Народного комітету освіти України згорнути роботу музеїв із виявлення пам'яток, які б стали надбаням культури широкого загалу. Дбаючи про це,

вона організовувала виставки і путівники. Саме в той час за її ініціативою вийшло перше число збірки «Український музей».

Археологічний відділ музею, який поступово розростався, мав обмаль площі для розгортання експозиції та впорядкування фондів. З огляду на це при ВУАК ВУАН було вирішено заснувати окремий археологічний музей на території Всеукраїнського музейного містечка (територія Києво-Печерської лаври), де було надано для нього двоповерховий корпус. У 1928 р. було перевезено збірки та меблі. До музею вирішили передати колекції археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею, а також Інституту народної освіти (колишній кабінет археології Університету Св. Володимира) та Духовної академії (Курінний 1947, с. 60—61). До нього мали передати й колекції археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею. Керівником археологічного музею ВУАН було призначено В.Є. Козловську.

Однак події розгорнулися інакше. Після звільнення М.Ф. Біляшівського з посади директора Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка, на його місце було призначено А. Вінницького, який до 1924 р. обіймав адміністративну посаду завідувача музейно-екскурсійно-виставкового відділу Київської політосвіти. Його бюрократичні дії призвели до конфлікту в колективі. Бібліотекар музею А. Оніщук та вечний секретар Є. Дзбановський почали поширювати чутки про «некомпетентність» археологів В. Козловської і Д. Щербаківського (Павловський 1977, с. 86—87). У 1925—1926 рр. комісією з перевірки фондів музею було складено акт щодо їх стану з висновком про «навмисне понищення музейних зібрань» (Шовкопляс 2002, с. 40). Доповідна записка за підписом співробітників музею до Бюро секції ВУАН не допомогла подолати кризу. У 1926 р. з музею звільнився М. Рудинський, а у 1927 р. — трагічно загинув Д. Щербаківський. У листі до газети «Пролетарська правда» з приводу самогубства Д. Щербаківського науковці, в тому числі й В.Є. Козловська, яка тісно співпрацювала з ним багато років, вимагали провести кримінальне і громадське розслідування. Однак в липні 1927 р. на пленумі Центрального бюро секції наукових співробітників УРСР авторів листа було звинувачено у спробі використати смерть Д. Щербаківського для політичних маніпуляцій академічних кіл проти радянської влади. Невдовзі розслідування припинили (Пристайко, Шаповал 1996, с. 69).

Тоді був час, коли в музеях, як і в інших науково-просвітницьких установах, посилювалася ідеологізація навчального процесу із встановленням суворого контролю наукової діяльності.

Правлячий режим прагнув підкорити діяльність інтелігенції інтересам партії і держави, спрямувати думки в ідеологічно «правильне» русло. Репресії проти інтелігенції провадили по всьому СРСР, але науковців в Україні звинувачували ще й у «буржуазному націоналізмі». Головною метою тодішньої влади було «подолання української національної ідеї і формування нової соціальної спільноти — радянського народу». Масові репресії почалися після так званої справи Спілки Визволення України (СВУ).

Поштовхом до переслідувань археологів і музейних працівників стало обвинувачення археології в СРСР, яка «ще не пережила своєї революції і досі залишається на старих, дореволюційних, антимарксистських — антисоветських позиціях і є найбільш відсталою ділянкою серед історичних наук» (Равдоникас 1930, с. 39). Від того часу саму назву «археологія» як дореволюційну було заборонено і змінено на «історію матеріальної культури».

Тоді ж почалася «реорганізація» археологічних установ і музеїв. Компартія висунула гасло: «Музеї не для експозиції речей, а для експозиції ідей». Музеї перебудовували за новими принципами: походження людини з тваринного світу, основні соціально-економічні формації та класова боротьба в розвитку суспільства, соцбудівництво та перемога комунізму. В музейних експозиціях з'явилися численні гіпсові скульптури, діаграми, плакати з поясненнями та обов'язковими текстами «класиків марксизму-ленінізму». Саме тому пізніше їх називали «паперовими», або «гіпсовими», музеями. За ті роки «реорганізації» загинуло не лише багато речей, але й музейних працівників (Міллер 1962, с. 116).

У травні 1933 р. у газеті «За Радянську Україну» було надруковано статтю під назвою «Припинити ганебну бездіяльність Археологічного музею», автори якої звинувачували керівництво музею (нагадаємо, директоркою була В.Є. Козловська) у «браку пильності, невмінні притягти широку громадськість до праці в музею, загальну бездіяльність, відсталість від сучасної науки». Стаття мала наслідки. В 1933 р. Археологічного музею уже не існувало, замість нього було створено Антирелігійний музей. Більшість колишніх співробітників було звільнено без права працювати за фахом. Активну і плідну працю В.Є. Козловської було зупинено. В липні 1933 р. вона була «з роботи директора археологічного музею негайно знята» (Музей історії міста Києва, Фонд Макаревича).

Члени комісії ЦК КП(б)У після перевірки наукової роботи київських музеїв характеризували працю В.Є. Козловської як «музейне рутинерство». У своєму життєпису вона зазначає, що за

офіційним протоколом її було «усунуто з роботи в Академії за буржуазну ідеологію в наукових працях». В.Є. Козловську було заарештовано і звинувачено у належності до «контрреволюційної» організації «Спілка Визволення України» (Міллер 1962, с. 112).

Після репресії. У березні 1934 р. кваліфікаційна комісія при Всеукраїнському історичному музеї не атестувала В.Є. Козловську. За доповідною запискою до ЦК КП(б)У від 4 листопада 1934 р. заступника наркома освіти УРСР А. Хвилі, науково-дослідна і теоретична робота «махрових націоналістів контрреволюціонерів», спів-робітників Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка Ф. Ернста, Д. Щербаківського, В. Козловської, Я. Струхманчука «була спрямована на розвиток націоналістичних тверджень, суть яких полягала у відриві від Радянського Союзу. Вихідним моментом і політичною спрямованістю їх виставкової діяльності було відірвати увагу робітничо-колгоспних мас від сучасного, прищепити їм сліпе схиляння перед культурою минулого...». Далі зазначалося, «що відверто нахабної форми набрала ця націоналістична пропаганда в науково-видавничій діяльності». Серед головних видань «щієї зграї», зокрема, було названо збірку «Український музей» і низку праць В.Є. Козловської (ЦДАДО України. Ф. 1. Арк. 75—87).

Як пізніше в своєму життєпису зазначила В.Є. Козловська, після її звинувачування партійним керівництвом ВУАК було конфісковано її «Відомості про деякі городища південної частини київського Подніпров'я XI—XIII ст.», повідомлення «Виставка у Києві досягнень радянської археології за останні роки», що були підготовлені до друку в 4—5-му випусках збірки ВУАК «Хроніка археології та мистецтва» за 1931 р. Не було надруковано і підготовлену до друку рецензію на працю Я. Пастернака «Гальштатська культура Закарпаття в його природних межах». Ім'я В.Є. Козловської замовчувалось і значно пізніше⁵.

За відсутністю доказів В.Є. Козловську було звільнено з-під арешту, але, як зазначає М. Міллер, «кожна репресія, навіть найлегша, була вже драматичною для науковця, бо, крім важкої моральної образи, позбавляла його змоги працювати за улюбленим фахом». Як й інші репресовані, що залишилися на волі, В.Є. Козловська деякий час не працювала, була вимушена стати «хатньою господаркою» (Міллер 1962, с. 112).

⁵ Працю В.Є. Козловської «Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р.» було опубліковано в 1947 р. без згадування прізвища авторки (див.: Археологія. — 1947. — Т. 1).

З кінця 1933 р. почалася реорганізація структури Академії наук УРСР. На базі ВУАК було створено Спільку інституцій матеріальної культури (СІМК), а на початку 1934 р. — Інститут історії матеріальної культури (ІМК). Саме ці установи виправляли «недоліки» діяльності ВУАК, що «недостатньо проводив роботу по застосуванню марксизму-ленінізму в археологічній науці, не співробітничав з науковими установами інших республік, зокрема з провідною археологічною установою СРСР — Державною Академією історії матеріальної культури...» (Шовко-пляс 1969, с. 17).

У червні 1936 р. як колишнього директора Археологічного музею В.Є. Козловську було залучено до роботи у складі комісії з передачі матеріалів із музею ІМК АН УРСР (нова назва — ВУАК ВУАН) до збірки Центрального історичного музею. За даними В.Є. Козловської, на серпень 1936 р. археологічні колекції Центрального історичного музею склалися з колекцій Всеукраїнського історичного музею, колишнього-го Археологічного музею ВУАН, Археологічного музею Київського університету, Археологічного музею Вищих жіночих курсів у Києві (НА НМІУ. Ф. Р. 1260).

В окупованому Києві. В.Є. Козловська, яка відмовилась евакуюватися з міста, залишилася в Києві зі своєю старою і хворою матір'ю. 19 вересня 1941 р. Київ був окупований німцями. Вже 22 вересня загарбниками було видано наказ, згідно з яким усі, хто працював у місті до окупації, мали продовжити роботу. У вересні—жовтні 1941 р. головою Київської міської управи було призначено професора О. Оглобліна⁶. До роботи в науково-просвітних закладах він залучав науковців, які залишилися в Києві. Серед них була і В.Є. Козловська (Оглоблін 1995, с. 306). Усі бібліотеки, архіви, музеї, академічні установи було взято під контроль окупантами, до кожної призначався куратор. Музеями керував Георг Вінтер⁷.

⁶ Олександр Петрович Оглоблін (1899—1992) — професор, відомий історик. У 1923—1943 рр. — старший науковий співробітник УАН, у 1930 р. репресований, у 1931—1932 рр. — заступник директора з науки Всеукраїнського історичного музею в Києві, у 1932—1933 рр. — директор Київського Центрального Архіву Стародавніх актів, у 1934—1935 рр. — безробітний, у 1936—1937 рр. — науковий консультант археологічних експедицій ІМК АН, у 1938 р. — проф. Київського і Одеського університетів. З квітня до осені 1942 р. очолював Музей-архів переходової до-би. З 1944 р. — в еміграції.

⁷ Георг Вінтер з осені 1941 р. представляв Крайове управління архівами, бібліотеками і музеями Райхс-комісаріату України і водночас — Оперативний штаб при відомстві гітлерівського райхсміністра окупованих східних територій.

За наказом від 5 жовтня 1941 р. усі музеї міста почали розбирання речей, перевезених німцями з території колишнього музейного містечка біля Лаври. Співробітники кожного музею відбирали речі, що відповідали профілю їх установи (Кульженко 1998, с. 149). У приміщенні по вул. Короленка, 57 (перед війною там був Музей Леніна) розмістився Крайовий музей прадавньої та давньої історії, куди в січні 1942 р. було перевезено археологічні матеріали з найдавніших часів до XIII ст. Цей музей очолював спочатку проф. Грімм, а згодом — проф. Р. Штампфусс. Заступником директора було призначено П. Курінного (Кот, Коренюк 1999, с. 74). Наукові співробітники музею, зокрема й В.Є. Козловська, розбирали речі, складали огляди з ретельними реєстрами матеріалів, що були евакуйовані радянськими органами чи загинули під час бомбардувань, готували експозицію. Про музейну діяльність В.Є. Козловської свідчать її власноручні записи про надходження матеріалів до археологічної колекції музею (каталог зберігається в НМІУ).

За деякими даними, В.Є. Козловська була директоркою Інституту археології (Полонська-Василенко 1993, с. 173). Про зустріч з нею 21—23 грудня 1941 р. в Інституті археології, у будинку Української академії⁸, згадує у своєму київському щоденнику угорський археолог Нандор Феттіх: «Чисту археологію представляє Валерія Євгенівна Козловська. Вона в літах, авторитетна особистість. Знає лише російську. Її цікавлять старовинні угорські об'єкти з періоду переселення народів, які ми їй намалювали з пам'яті. Вона нічого не показала нам зі своїх зібрань, сказавши, що у них незначна кількість матеріалів, по-перше, а по-друге, вони ось-ось мають переселитися з будинку академії, тому всі предмети спаковано. Козловська без будь-якого приводу згадала раптом, що за советів багато видавали себе за комуністів, навіть ті, хто насправді комуністом не був» (Феттіх 2004, с. 31). Відбиток своєї статті «Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фатівиж на Чернігівщині», що містить посилання на публікацію Н. Феттіха, В.Є. Козловська підписала «п. проф. Феттіху з повагою від автора. 22.XII.1941 р.». Проте з невідомої причини він не був подарований угорському гостю і залишився у Валерії Євгенівни (УВАН. Особистий архів В.Є. Козловської № 5).

Восени 1943 р. з наближенням лінії фронту нацисти розробили план вивезення культурних цінностей з України, зокрема з Києва. За розпоря-

⁸ Академія розміщувалася на розі вул. Велика Володимирська та Фундуклеївська (сучасна вул. Б. Хмельницького).

дженням доктора Г. Вінтера музейники міста пакували музейні експонати і склали докладні списки речей, що готували до вивезення⁹.

Після кількох нальотів радянської авіації на Київ Г. Вінтер рапортував, що, зважаючи на brutальне знищення радянським режимом багатьох пам'яток української культури, дехто з місцевих фахівців підтримував німецькі плани евакуації музейних колекцій, оскільки це могло врятувати їх від загибелі (Грімстед, Боряк 1994, с. 97). Гадаємо, саме до таких науковців належала і В.Є. Козловська. Безумовно, вона також розуміла, що перебування на окупованій німцями території не залишало їй шансів для подальшого безпечного перебування в Києві. В березні 1943 р. померла її 82-річна мати, а восени В.Є. Козловська назавжди покинула місто. За деякими даними, вона «вивезла на Захід архів В.В. Хвойки і частину речей з археологічних колекцій» (Гузько 1994, с. 8). «Архів В.В. Хвойки» за кордоном поки що не знайдено. Проте чимало рукописів, листів, чернеток, фото, малюнків В.В. Хвойки, що стосуються його досліджень, зберігаються в різних наукових архівах в Україні. На багатьох із них є власноручні помітки В.Є. Козловської (НА ІА НАНУ, Ф. 2, № 44, 45, 47, 75, 192). На думку деяких дослідників, саме В.Є. Козловська передала їх свого часу до наукового архіву (Колесникова 2005, с. 259—263).

Не виключено, що В.Є. Козловська вивезла з Києва особисту частину архіву, де могли бути і рукописи її вчителя. Частково її особистий архів нині зберігається в архіві-бібліотеці Української вільної академії у Нью-Йорку (США). Він містить оригінальні документи, рукописи, листування, друковані праці тощо¹⁰. Саме там зберігається життєпис В.Є. Козловської, складений 1947 р. у Німеччині, в якому вона зазначила: «Емігрувавши, я мешкала деякий час в Здолбунові, Львові, Кракові. У Львові працювала в Археологічному музеї¹¹. Навесні 1944 року, під час евакуації Львівського музею, переїхала до Німеччини, до Гегштетту¹² (на Дунаї), де

працювала в Інституті праісторії, який скупив в собі археологічні збірки, вивезені німцями з різних місць України» (УВАН. Особистий архів Козловської В.Є. № 1).

За матеріалами досліджень комісії з питань повернення культурних цінностей, вивезених з України під час Другої світової війни, відомо, що в жовтні 1943 р. вагони з музейними колекціями супроводжував із Києва разом з іншими особами П. Курінний. Кілька місяців вони перебували у Львові, потім у Кракові, де діяла Українська філія Айнзацштабу А. Розенберга. Співробітники філії (три німецькі і три українські фахівці) мали приймати й обробляти вантажі, що надходили з України. Вони склали інвентарні картки, робили світліни. На початку 1944 р. культурні цінності відправили до Німеччини. Переважну більшість музейних фондів з України було зосереджено в старовинному замку XV ст. баварського м. Хохштадт (Кот, Коренюк 1999, с. 75—76)¹³. Саме цей маршрут свого перемищення після від'їзду з Києва згадує В.Є. Козловська у своєму життєписі.

Після капітуляції нацистської Німеччини у Другій світовій війні доля наших співвітчизників, які покинули Україну, склалася по-різному. 1945 р. у складних умовах таборів для переміщених осіб в Авсбурзі Українська вільна академія наук (УВАН) відродила наукові традиції ВУАН 1920-х рр. Для В.Є. Козловської та тих науковців, хто разом із нею залишив батьківщину, відродження УВАН відкрило нові перспективи, яких на той час не могла мати українська академічна наука в Радянській Україні. В 1946 р. УВАН об'єднувала 118 вчених, з них 10 жінок. Першим головою УВАН за кордоном було обрано Д. Дорошенка, особистий підпис якого є на грамоті-посвідченні, яку отримала Валерія Козловська 1949 р.

Складаючи свій життєпис у передноворічні грудневі дні 1948 р., В.Є. Козловська написала: «В жовтні 1945 року переїхала до табору в Ашафенбурзі¹⁴ (до свого брата, який перебував там), де в навчальних роках 1945/46 і 1947/48 викладала на курсах українознав-

⁹ За даними української дослідниці Т. Себти, докладні списки входять до матеріалів Айнзацштабу А. Розенберга, що зберігаються в ЦДАДО України (Кот, Коренюк 1999, с. 74).

¹⁰ Висловлюємо щире подяку пані Оксані Володимирівні Радиш-Міяківській за можливість ознайомитися з деякими матеріалами особистого архіву В.Є. Козловської в Архіві-бібліотеці УВАН, Нью-Йорк, США.

¹¹ У Львові В.Є. Козловська стала «почесним працівником» (без винагороди) в науковому фонді відділу шкільних справ Українського центрального комітету (УВАН. Особистий архів Козловської В.Є. № 3).

¹² Хохштадт — містечко в Баварії (Німеччина).

¹³ Після капітуляції Німеччини Хохштадт належав до зони відання американської військової адміністрації. Унаслідок переговорів експонати українських музеїв передали радянській військовій адміністрації в Німеччині. В липні 1946 р. представником у Берліні з питання повернення культурних цінностей із музеїв України був В. Богусевич. Повернуті (частково) до Києва культурні цінності протягом січня—березня 1948 р. на території Державного Києво-Печерського заповідника приймала й розподіляла по музеях спеціальна комісія (Кот, Коренюк 1999, с. 77).

¹⁴ Ашафенбург — містечко неподалік Франкфурта-на-Майні (Гессен, Німеччина).

ства» (УВАН. Особистий архів Козловської В.Є. № 1).

На еміграції. Уся подальша діяльність В.Є. Козловської була пов'язана з УВАН на еміграції. Наприкінці 1949 р. вона стала дійсним членом УВАН в історико-філологічному відділі за спеціальністю «Археологія» у Вінніпегу¹⁵. Саме тут, у столиці канадської провінції Манітоба, після тривалих вимушених мандрів Європою об'єдналися найдіяльніші українці з бажанням зберегти українську історію і традиції. У 1950 р. В.Є. Козловська переїхала до Нью-Йорка (Білокінь 2000).

На еміграції вона продовжувала підтримувати наукові зв'язки з колегами-фахівцями. Її було залучено до підготовки перших трьох томів «Енциклопедії українознавства» за редакцією професора В. Кубійовича, статей у розділі «Археологія» (доба переселення народів та княжа доба). Втім, безперечно, так натхненно й активно, як у Києві, Валерія Євгенівна вже ніколи не працювала. Останні роки життя вона мешкала в Ютиці (Нью-Йорк), де і завершила свій життєвий шлях. З некрологу, опублікованого в «Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U.S.», відомо, що вона померла 6 травня 1956 р.

Матеріали, що збереглися в Україні, засвідчують діяльність В.Є. Козловської до жовтня 1943 р. Разом із численними пам'ятками давньої історії у краєзнавчому музеї м. Біла Церква Київської обл. і Національному музеї історії України, що височить на Старокиївській горі, зберігається значна колекція з археологічних розкопок Валерії Євгенівни Козловської — однієї з перших в Україні жінок-археологів.

Друковані наукові праці В.Є. Козловської

1. Остатки славянського городища и донная стоянка неолитической эпохи на озере Буромка Сосницкого уезда Черниговской губернии // Известия Таврической учительской комиссии. — Симферополь, 1912. — Вып. 47.

2. Славянские курганы, городища как исторический источник // Сборник Киевских Высших Женских Курсов. — К.: Минерва, 1914.

3. Светлой памяти В.В. Хвойки // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — Одесса, 1917. — Т. 33.

4. Розкопки 1916 р. біля с. Сушківка Уманського повіту на Київщині // Зап. істор.-філол. секції Укр. наук. тов-ва у Києві. — К., 1918. — Кн. 17.

5. Вибірка з щоденника розкопок коло с. Сушківка на Київщині у 1916 р. К. 1919 // Збірник пам'яті Ф. Вовка (Окремий відбиток. Книга не вийшла друком).

6. Археологічні пам'ятки часів князівської доби коло с. Поштова-Віта на Київщині // Наук. зб. істор. Секції УАН за 1924 р. — К., 1925. — Т. 19—21. — С. 24—28.

¹⁵ УВАН в Канаді заснували Я. Рудницький (президент), Д. Дорошенко, Л. Білецький.

7. Розшуки та розкопки на правому березі Дніпра // Наук. зб. істор. Секції УАН. — К., 1925.

8. Памяти Е.Р. Штерна // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Т. 1.

9. Розкопки на хуторі Горобіївка в вересні року 1925 // Коротке звітання ВУАК за 1925. — К., 1926.

10. Розкопки у с. Верем'я у жовтні року 1925 // Коротке звітання ВУАК за 1925. — К., 1926.

11. Розкопки на території стародавнього Бориспільського городка // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. — К., 1926.

12. Археологічні пам'ятки часів княжої доби коло с. Віта на Київщині // Зап. Укр. наук. тов-ва в Києві за рік 1925. — К., 1926. — Т. 19.

13. Сторінка з обсягу культів. Свячений дуб слов'янпоган // Зап. Укр. наук. тов-ва в Києві за рік 1926. — К., 1926. — Т. 21.

14. Таврований посуд слов'янської доби (за матеріалами Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка) // Зап. Укр. наук. тов-ва в Києві за рік 1926. — К., 1926. — Т. 21.

15. Точки трипільської культури біля с. Сушківка на Уманщині (Розкопки 1916 р.) // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Вип. 1.

16. Кераміка культури «А» // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Вип. 1.

17. Експерсії і догляд за знахідками під час комуністичних робіт у Києві за 1926 р. // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1927.

18. Розшуки та розкопки на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики. Липень-вересень 1926 р. // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1927.

19. Розкопки в Бориспільському районі року 1926 // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1927.

20. Розкопки на хуторі Горобіївка 26—30 вересня р. 1925 // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1927.

21. Розкопки біля с. Сушківка на Гуманщині (жовтень р. 1926) // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1927.

22. Відрядження в с. Тулиці Ржищевського району // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1927.

23. Фотознімки В.Є. Козловської на території Ржищевського району // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1927.

24. Трипільська культура на Україні / За ред. В. Козловської, П. Курінного. — К., 1927.

25. Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині // Український музей. — К., 1927. — Вип. 1.

26. Розкопки в Бориспільському районі р. 1926 // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1927.

27. Розкопки на території стародавнього Бориспілья // Трипільська культура на Україні. — К., 1927.

28. Первісне громадянство та його пережитки на Україні // Наук. щорічник. — К., 1928. — Вип. 1.

29. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів та Північне лівобережжя. — К., 1928.

30. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві. — К., 1928.

31. Старинні культу. Священний дуб слов'ян. «Перв. Гром». — 1928. — Ч. 1.
32. Пам'яті дорогого товариша Д. Щербаківського // Етнографічний вісник. — К., 1928. — Кн. 6. — С. 70.
33. Проф. В.Г. Ляскоронський // Бюлетень Київської секції наукових робітників. — 1928. — № 24.
34. Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фатівиж на Чернігівщині // Ювілейний зб. на пошану акад. М.С. Грушевського. — К., 1928.
35. Кременна сокира-молот з м. Романова кол. Новгород-Волинського повіту на Волині // Антропологія. — К., 1929. — Т. 2.
36. Археологічні дослідження на території Дніпрельстану // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930. — Ч. 1.
37. Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. акад. Заболотного (с. Чоботарка Тульчинської округи) // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930. — Ч. 2.
38. Новіші археологічні дослідження на терені Білоцерківщини // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930. — Ч. 2.
39. Важливі матеріали щодо встановлення відносної хронології трипільських селищ // Хроніка археології та мистецтва. — К.: Видання ВУАК, 1930. — Ч. 2.
40. Значення проф. В.Б. Антоновича в українській археології // Зап. ВУАК. — К., 1930. — Т. 1.
41. Матеріали к познанію фауни трипільської культури // Зап. ВУАК. — К., 1930. — Т. 1.
42. Давні хрести в районі між м. Ржищевом і Ходоровом Київської округи // Зап. ВУАК. — К., 1930. — Т. 1.
43. Виставка археологічних знахідок Донецького городища // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930. — Ч. 2.
44. Археологічні розкопки року 1930 в Києві на горі Дитинці // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1931. — Ч. 3.
45. Новое в археологии Украины // Вестник Знания. — К., 1931. — Вып. 17/18.
46. Археологічний музей ВУАН // Україна. — 1932. — № 1—2. — С. 194.
47. Нові напрямки в археологічній роботі ВУАК ВУАН 1931 р. // Україна. — 1932. — № 1—2. — С. 193.
48. Памяти проф. В.Ю. Данилевича // Вестник древней истории. — 1936.
49. Памяти проф. В.Ю. Данилевича // СА. — 1937. — Т. 4.
50. Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. // Археологія. — 1947. — № 1.
51. Місце знахідки цегли з Володимировим знаком // Рід та знамена. — Аугсбург, 1946. — Вып. 1.
52. Клейма на посуді княжої доби // Рід та знамена. — Франкфурт, 1947. — Вып. 2.

Архівні джерела

- Архів-бібліотека УВАН. Нью-Йорк. США. Особистий архів В.Є. Козловської
 № 1. Життєпис В.Є. Козловської. 22.12.48.

№ 2. Свідоцтво від 11.03.43 про смерть Козловської Г.О.

№ 3. Витяг з наказу УЦК від 15.10.43 про прийняття Козловської В.Є. на роботу до Ділового осередку у Львові.

№ 4. Диплом В.Є. Козловської за № 11652 від 6 квітня 1916 року про закінчення історико-філологічного відділення Вищих жіночих курсів у Києві.

№ 5. Відбиток статті В.Є. Козловської Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фатівиж на Чернігівщині // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. — К., 1928, з автографом автора 22.12.41.

ДАК Ф. 304. Оп. 1. Спр. 40. Наказ про прийняття Козловської В.Є. на роботу до музею. 1914 р.

ІР ЦНБ ім. Вернадського. Ф. 152. Спр. 70. Лист К.В. Щирецького до В.Є. Козловської від 19 лютого 1917 р.

ІР ЦНБ ім. Вернадського. Ф. 29. Спр. 1843. Фото ч/б. 23 травня 1915 р.

ІР ЦНБ ім. Вернадського. Ф. 153. Спр. 17. Чернетка листа В.В. Хвойки до ІАК (Санкт-Петербург) з власноручними помітками В.Є. Козловської.

ІР ЦНБ ім. Вернадського. Ф. 153. Спр. 47—48. Чернетки листів В.В. Хвойки до В.Ю. Данилевича від 13 лютого і 4 квітня 1913 р.

ІР ЦНБ ім. Вернадського. Ф. 153. Спр. 47—48, 16. Чернетки листів В.В. Хвойки до В.Ю. Данилевича 1913 р. і чернетка листа В.В. Хвойки до графа Олексія Олександровича [Бобринського] 1914 р.

ІР ЦНБ ім. Вернадського, Ф. 29. Спр. 1845. Лист В.Ю. Данилевича до В.Є. Козловської про обрання її хранителем Археологічного музею при ВЖК в Києві. 14 жовтня 1914 р.

ІР ЦНБ ім. Вернадського, Ф. 29. Спр. 1442—1443. Листи В.В. Хвойки.

НА ІА НАНУ. Ф. 2. Фонд В.В. Хвойки.

НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 327/23. В.Є. Козловська. Короткий звіт за археологічні дослідження року 1930.

НА ІА НАНУ. Фонд ПМК. Ф. 20. Спр. 28—29. Польовий опис розкопок у Києві на горі Киселівці. 1940 р. (2 зошити, 416 од.). Плани розкопок.

НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 16. Протоколи засідань ВУАК від 8.08—9.10. 1924 р.

НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 16. Протокол засідання ВУАК від 15.08.24.

НА ІА НАНУ. Архів С.С. Гамченка. № 71. Фото ч/б. № 18 (В. Кульженко, С. Гамченко, В. Козловська, А. Новицький, М. Новицька. 1926 р. Колишня садиба Трубецького. Київ).

НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 86/2-в-д, 116/33,34.

НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56. Листи В.Є. Козловської до П.П. Курінного з Києва до Умані. 05.06.25.

НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. Спр. 46/2-а.

НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56. Листи В.Є. Козловської до П.П. Курінного з Києва до Умані. Київ. 12.03.21.

НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56. Листи В.Є. Козловської до П.П. Курінного з Києва до Умані. Київ. 12.04.18.

НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56. Листи В.Є. Козловської до П.П. Курінного з Києва до Умані. Київ. 4.07.16.
НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56. Листи В.Є. Козловської до П.П. Курінного з Києва до Умані. Київ. 26.09.15. Лист супроводжується малюнками речей.
НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56. Лист В.Є. Козловської до П.П. Курінного від 01.08.14.
НА ІА НАНУ. Ф. 10. К. 56. Листи В.Є. Козловської до П.П. Курінного з Києва до Умані. Київ. 11.08.15.

НА МІК, Ф. Макаревича. Виписка з протоколу засідання Президії ВУАН від. 31.07.33.
НА НМІУ. Ф. Р1260. О. І-доп. — Од. 3б. 28. Арк. 1-53. Короткі відомості про основні комплекси експонатів (укладач Козловська В.Є.).
НА НХМУ. Оп.1, № 5. С. 96.
ЦДАДО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2473. Арк. 75—87.
ЦДАДО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 225. Арк.

- Адресная и Справочная Книга «Весь Киевъ» на 1904 г.* — К., 1903.
Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2.
Білокінь С. Володимир Міяковський, 1888—1972 // *Вісті УВАН.* Ч. 2 — Нью-Йорк, 2000. — С. 201—267.
Боряк Г., Дубровіна Л. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: попередній огляд фондів // *Архіви України.* — К., 2004. — № 4—6.
Відейко М. Трипільська цивілізація. — К., 2003.
Грімстед П., Боряк Г. Нищення українських музеїв, архівів і бібліотек у роки Другої світової війни // *Пам'ятки України.* — 1994. — № 1—2.
Гузько П.В. Археологічний музей при київських вищих жіночих курсах // *Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури: Матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею.* — Біла Церква, 1994.
Данилевич В. Отчетъ Археологическаго Музея Высшихъ Женскихъ Курсовъ въ Кіеві за 1912 – 1914 академическіе годы // *Сборник Археологическаго Музея ВЖК.* — К., 1914. — С. 3—13.
Енциклопедія Українознавства. — Париж; Нью-Йорк, 1959. — Т. 3.
Зоценко В. Скандинавские древности и топографи Киева // *Ruthenica.* — К., 2003. — Т. 2.
Известия Императорской археологической Комиссии. Прибавление к вып. 57. Хроника и библиография, вып. 27. — П. Музеи.
Иванцов І.О. Давній Київ. — К., 2004.
Календарь. Справочная и Адресная Книга г. Киева на 1910. — К., 1909.
«Киевлянин» № 263 від 23 вересня 1913 р.
Козловська В.Є. Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. // *Археологія.* — 1947. — № 1.
Колесникова В. До історії досліджень В.В. Хвойки у садибі М. Петровського в Києві // *Наук. зап. з української історії.* — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16.
Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // *Пам'ятки України.* — 1999. — № 1.
Коришак К. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві // *Хроніка археології та мистецтва.* — К., 1930. — Ч. 1.
Кульженко П. Спомин // *Пам'ятки України.* — 1998. — № 1.
Курінний П.П. Нариси з історії української археології. Університетські виклади. — Аугсбург, 1947.
Латуха Т. Археологічний музей при київських вищих жіночих курсах // *Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею.* — Біла Церква, 1994.
Ляшко С.М. Валерія Козловська // *Енциклопедія Трипільської цивілізації.* — К., 2004. — Т. 2.
Максимов Е. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.
Матвеева Л. Доля академіка В.Н. Перетца // *Україна: Наука і культура.* — Вип. 30.
Міллер М. Доля українських археологів під советами // *Зап. Наук. тов-ва ім. Шевченка.* — Париж; Чикаго, 1962. — Т. 173.
Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.
Полонська-Василенко Н. Революція 1917. Спогади // *Укр. історик.* — 1988. — № 1—4.
Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. — К., 1993.
Равдоникас В. За марксистскую историю материальной культуры. — Л., 1930.
Феттіх Н. Київський щоденник. — К., 2004.
Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957). — К., 1957.
Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966 рр.). — К., 1969.
Arustamyan Zh. An Amazing Collection of Jewellery // *Welcome to Ukraine* — 2000. — № 5—8.

Одержано 14.12.2005

В.В. Павлова

СТРАНИЦЫ ЖИЗНИ
И НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В.Е. КОЗЛОВСКОЙ

В статье освещены страницы жизни одной из первых женщин-археологов Украины Валерии Евгеньевны Козловской (1889—1956). Выпускница историко-филологического отделения Киевских Высших Женских Курсов, ученица В.Ю. Данилевича, В.В.Хвойка, она принимала участие в полевых исследованиях памятников разных эпох. Долгие годы В.Е. Козловская была хранителем археологической коллекции Киевского художественно-промышленного и научного музея Императора Николая Александровича (ныне Национальный музей истории Украины). Период ее наиболее активной деятельности в области полевой археологии, охраны памятников отечественной истории и культуры, а также в музейной сфере приходится на 20—40-е годы XX ст. Автор использует малоизвестные материалы не только отечественных, но и зарубежных архивов.

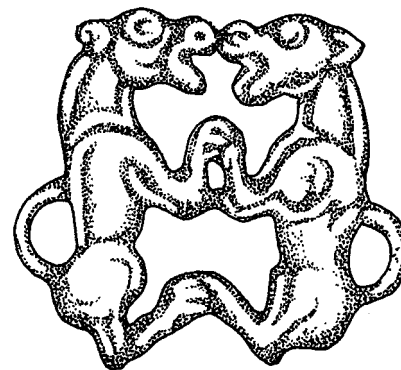
V.V. Pavlova

PAGES OF LIFE AND
SCIENTIFIC ACTIVITY OF V.Ye. KOZLOVSKA

The article covers the pages of life of Valeriya Yevhenivna Kozlovska, one of the first women-archaeologists in Ukraine (1889—1956). She was a graduate of the Department of history and philology of Kyiv High Women Courses, a student of V. Yu. Danylevych and V.V. Hvoyka, she took part in field archaeological research of the monuments of various epochs. Many years V.Ye. Kozlovska was a curator of an archaeological collection in Kyiv Artistic and Industrial Scientific Museum of Emperor Mykola Oleksandrovych (today, the National Museum of History of Ukraine). The 1920—1940s was a period of her most energetic activity in the field archaeology, in protecting of historical and cultural monuments, and in the domain of museums. The author uses little-known materials not only from domestic, but also from foreign archives.

Я.П. Гершкович, С.М. Санжаров

МЕРГЕЛЕВА ГРЯДА — НОВА АРХЕОЛОГІЧНА СЕНСАЦІЯ?

Археологічні розкопки завжди й усюди супроводжують чутки про сенсаційні відкриття, але з дивною закономірністю найкарколомніші з них згодом переходять до розряду звичайного курйозу. В Україні найпривабливішою для шанувальників сенсацій є трипільська культура. Втім було зрозуміло, що пошук найдавніших писемності, протоміст, держав, врешті-решт цивілізацій рано чи пізно буде розширено за рахунок культур чи окремих пам'яток інших епох.

На жаль, так і сталося. У 2005 р. у Луганській обл. поблизу с. Степанівка, що біля м. Алчевська, у місцевості під назвою «Мергелева гряда» експедицією Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури й туризму України разом із Алчевським клубом любителів археології було розпочато розкопки (Клочко, Парамонов 2006, с. 144; Клочко 2007, с. 118—120). Невдовзі на шпальтах газет, телебаченні та в Інтернеті з'явилася новина про відкриття тут унікальної пам'ятки, яку почали порівнювати з єгипетськими пірамідами, Троєю, Стоунхенджем. Нещодавно у популярній програмі «Паралельний світ» на телеканалі СТБ розповіли про дослідження святилища загальною площею понад 10 га, до складу якого входять кургани, величезні рукотворні стіни, платформи, дороги... та про відкриття нової давньої цивілізації на сході України. З'явилась інформація про намір внести пам'ятку до списку об'єктів культурної спадщини національного, а згодом, за допомогою ЮНЕСКО, і світового значення та створити на Мергелевій гряді археологічний парк.

Безумовно, кожен дослідник має право на власний погляд, навіть помилковий. Однак у цьому випадку, за умови швидкого поширення сенсаційної новини в усьому світі, постає необхідність висловити певні застереження, що впливають з нашого особистого досвіду та

матеріалів, нагромаджених за понад сторічну історію археологічного вивчення Донбасу.

Ще ніколи дослідники місцевих пам'яток доби бронзи не фіксували величезних мегалітичних конструкцій, що потребували колосальних затрат праці давнього населення, мисливців, скотарів та землеробів. У той час характер організації життєдіяльності давав змогу залучати до будівельних робіт на нетривалий термін порівняно нечисленні колективи для спорудження жител і культових об'єктів у вигляді елементів курганної архітектури або перекриття могил тощо.

Населення катакомбної культури у середині та наприкінці III тис. до н. е. використовувало каміння для заслонів гирл поховальних камер, забутовки вхідних шахт, встановлення кромлехів. У племен бабинської культури (багато-пружкової кераміки) на початку II тис. до н. е. з'явилися так звані довгі кургани, що інколи містять кам'яні споруди великих розмірів (Гершкович 1986, рис. 1, с. 46—49), але їх, як і близькі за часом справжні фортеці у пониззі Дону (Братченко 2006, с. 156—181), аж ніяк не можна вважати мегалітичними.

Безпосередньо на теренах Донецького кряжа максимальну кількість кам'яних конструкцій зафіксовано для зрубної культури доби пізньої бронзи — приблизно з середини II тис. до н. е. Фрагменти плитняку видобували в місцях найближчих його виходів на поверхню, потім їх майже в необробленому вигляді або ледь обтесаними доставляли на поселення задля обкладки котлованів жител або їх стін. Наприклад, на поселенні біля с. Провалля (Свердловський р-н Луганської обл.) ними було укріплено нижні яруси котлованів, а зверху зроблено однорядну кладку (Дубовская 1978, с. 94—95). Подібними навичками володіли й мешканці найближчого до Мергелевої гряди поселення біля с. Степанівка Перевальського р-ну Луганської обл. Тут стіни жител були зведені за іррегулярною постелістою кладкою та мали орфостатний ряд

(Бровендер 2000, с. 125). Нерідко з плит будували поховальні склепи (ящики), кромлехи, ними також обкладали поверхні курганів.

У цілому характерною рисою будівництва доби бронзи було використання каміння середніх розмірів масою до 50—100 кг. Їх привозили відомими на той час транспортними засобами з мінімальним відривом виробничої сили від виконання повсякденних господарських справ.

Це підтверджують і результати розкопок на Мергелевій гряді. У кургані № 4 знайдено кілька поховань катакомбної та зрубної культур. Усі вони досить типові для регіону, а за глибиною, розмірами, характером та кількістю інвентарю жодним чином не вказують на високі соціальні чи рангові ознаки (Цимиданов 2004, с. 28—70) небіжчиків. Під курганом був кромлех із невеликих кам'яних брил, а у насипу знайдено кілька кісток тварин. Безсумнівною заслугою дослідників є розкопки насипу вручну, а також оперативне отримання серії радіовуглецевих дат (Клочко 2007, табл. 1), які у найвірогідніших своїх діапазонах (за 2 δ) майже не відрізняються від уже існуючих як для катакомбної, так і зрубної культур. Отже, ані в самому кургані, ані в його похованнях нічого сенсаційного немає.

Інша річ — кам'яна платформа «сакрального характеру» (Клочко 2007, с. 121), на якій нібито зведені курган, а також стіни та дороги. Доказом їх штучного походження мають слугувати результати незалежних експертиз, насамперед геологічної.

На жаль, у стислому повідомленні про результати інженерно-геологічної розвідки на Мергелевій гряді переважають визначення, запозичені з газетних шпальт: «піраміди степів — кургани», «сакральне призначення споруди», «таємниця давнього світу», «відкриття визначного храму-святилища древнього населення Сходу України»¹ тощо. Проте бракує головного — доказів щодо видобутку та перенесення зі сторони на гряді каменів масою 300—400 кг. Не уточнено, де саме — у кромлеху на кургані, стінах чи дорогах — містяться ті «більше десятка плит», що начебто мають штучні прорізи. Незрозуміло, якщо навіть такі плити є поза курганом, на яких підставах визначено їх вік та чому їх так мало на майже сто тисяч виявлених (Гайко, Шубін, Парамонов 2005, с. 179—183).

Водночас дуже показовим є такий висновок: «... у геоморфологічному відношенні район пов'язаний з грядями пісковика та вапняку, котрі утворюють водорозділ...» (Гайко, Шубін, Парамонов 2005, с. 180). Отже, швидше за все, йдеться саме про той вододіл, де розташована Мергелева гряда, а з цього впливає природний ха-

рактер «мегалітичних споруд». На опублікованому фото (Клочко 2007, рис. 3) можна побачити, що у дерновому шарі залягають лише дрібні камені, а основний вапняковий масив місцями виходить на поверхню, але більшою своєю частиною поширений до материкового (в археологічному розумінні) ґрунту і, мабуть, йде ще нижче. До речі, немає жодної інформації про вміст материка, а це питання не є другорядним. Нарешті, красномовний факт: серед каміння поза курганом та на «платформі» під ним відсутні будь-які археологічні рештки.

Таким чином, оприлюднена геологічна експертиза виявилася, у ліпшому випадку, неповною, суперечливою, а через участь у ній В.А. Парамонова, одного з керівників розкопок, і не зовсім незалежною.

У межах Донецького кряжа дерновий шар нерідко лежить на броньованій кірці твердих порід. Так, у курганах на теренах Перевальського р-ну, на вододільному плато «Мечетне поле» біля с. Уткіне, похований ґрунт підстилав скелястий пісковик, який не давав змоги робити глибокі могили (Санжаров, Бровендер, Бритюк 2004, с. 191—221). Подібну ситуацію ми спостерігали під час дослідження курганного могильника на високій гряді біля с. Городище Перевальського р-ну, де під тонким похованим ґрунтом був посічений тріщинами твердий шар пісковика, місцями перекритий суглинковими відкладами (Гершкович 1996, с. 145—159). Крім того, на вододілах зафіксовано кургани, утворені з твердих вапняків, усередину яких «врублено» катакомби (Братченко 1991, с. 89—103). Отже, за бажанням уже давно можна було б оголосити рукотворними багато ділянок Донецького кряжа, але раніше ніхто цього не робив за відсутності підстав та тому, що професійна репутація дорожча за сумнівний піар.

Найближчою до структури тріщинуватого вапняку на Мергелевій гряді є геологічна ситуація на пагорбі поблизу с. Черкаське Донецької обл. неподалік р. Черкашенка (лівобережна притока р. Кривий Торець), де зосереджено знахідки доби палеоліту, мезоліту та бронзи. Підвищення мало овальну форму розміром 120 × 180 м, заввишки над заплавою близько 30 м. Її складено з пісків міоценової епохи, а зверху вкрито плитами пісковика. Внаслідок ерозії їх частина оголилася або була вкрита незначним дерновим прошарком. Вони мають численні тріщини, заповнені карбонізованими піщанистими та гумусованими відкладами². Система тріщин має кріо-

¹ Тут і далі збережено правопис цитованої праці.

² На Мергелевій гряді подібні відклади порівнюють із «сучасним бетоном» (Клочко 2007, с. 120) або більш сором'язливо називають «ґрунтовою сумішшю» (Гайко, Шубін, Парамонов 2005, с. 183).

генно-температурний характер, зумовлений коливаннями об'ємів різних за густиною тіл — плит та шару, що їх підстилає, — під час їх тривалого сезонного нагрівання та охолодження (промерзання). Саме це та гравітаційна деформація спричинили сегментацію плит та їх опускання вниз схилом (Колесник, Весельский 2005, с. 9—15). Ймовірно, ті самі або дуже близькі *природні* процеси протягом кількох сотень мільйонів років сприяли формуванню «стін», «платформ» та «доріг» на Мергелевій гряді.

Ось так від сенсації нічого і не залишається. На превеликий жаль, на гряді немає Стоунхенджу чи Трої, пірамід, годі й казати про існування за часів доби бронзи на сході України цивілізації. Нині можна лише констатувати наявність на високому плато звичайних курганів. Цілком імовірно, вибір місця для них якимось чином пов'язаний із дивним нагромадженням природного каміння, імовірно є і наявність поруч із курганами (з огляду на знахідки скіфсько-

го часу (Клочко 2007, с. 120, рис. 5)) різночасових культових споруд. Усе це, без зайвих вигадок, досить цікаве з наукового погляду.

На цей час, коли розкопки розгортаються, варто рекомендувати їх керівникам припинити галас довкола того, чого не існує, та зосередитися принаймні на такому: провести нарешті повне геологічне обстеження місцевості; з'ясувати, які конкретно об'єкти пропонується оглядати у майбутньому археологічному парку, та вжити заходів щодо їх надійної консервації; використати розкопки для максимально повного, комплексного дослідження археологічних об'єктів.

Можливо, розкопки на Мергелевій гряді ще принесуть багато несподіваних та цікавих знахідок, але жодній науці ніде й ніколи не допомагала дезінформація суспільства. Жодні міркування не виправдовують брехні, хоч би від кого вона надходила, — чи то від археологів, чи то від недолугих журналістів, які так відчайдушно сприяли створенню «мергелевої сенсації».

- Братченко С.Н.* Перший миколаївський курган на Луганщині // Поховальний обряд давнього населення України. — К.: КДУ, 1991. — С. 89—103.
- Братченко С.Н.* Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2006. — Вип. 6. — С. 32—311.
- Бровендер Ю.М.* Степановский этап памятников бережновско-маевской срубной культуры // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 2000. — С. 123—134.
- Гайко Г., Шубін Ю., Парамонов В.* Інженерно-геологічна розвідка Степанівського курганного комплексу // Сб. науч. тр. ДонГТУ. — Алчевск, 2005. — Вып. 20. — С. 179—183.
- Гершкович Я.П.* Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней-поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 46—61.
- Гершкович Я.П.* Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донском Кряже // Древние культуры Восточной Украины. — Луганск: ВУГУ, 1996. — С. 133—167.
- Дубовская О.Р.* Поселение эпохи поздней бронзы близ с. Провалье // Древние культуры Поволжья и Приуралья. — Куйбышев: КГПИ, 1978. — Т. 222. — С. 94—96.
- Клочко В.І.* «Мергелева гряда» // Искусство и религия древних обществ. — Луганск: Світлиця, 2007. — С. 118—121.
- Клочко В., Парамонов В.* Мергелева гряда // Пам'ятки України: історія та культура: Наук. часопис. — 2006. — № 4. — С. 144.
- Колесник А.В., Весельский А.П.* Черкасское — комплексный памятник археологии в бассейне Северского Донца // Археол. альманах, ДонГТУ. — 2005. — № 14. — С. 9—15.
- Санжаров С.М., Бровендер Ю.М., Бритюк О.О.* Курган біля с. Уткіне на Мечетному полі в Донбасі // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2004. — Вип. 2. — С. 191—221.
- Цимиданов В.В.* Социальная структура срубного общества. — Донецк, 2004. — 203 с.

Одержано 13.05.2007

Г.М. Казакевич

КЕЛЬТИ ЗА МЕЖАМИ «КЕЛЬТСЬКОГО СВІТУ»: МОДЕЛІ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ НА ПЕРИФЕРІЇ ЛАТЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Нові археологічні відкриття, дослідження в галузі лінгвістики та археогенетики дають змогу по-новому подивитися на процеси латенізації археологічних культур і кельтизації етнічних спільнот раннього залізного віку.

З часу відкриття у Швейцарських Альпах латенської археологічної культури, що дало змогу вивчати реальні масштаби воєнно-політичної експансії стародавніх кельтів і глибину їх культурного впливу на інші етноси, науковий інтерес до кельтської проблеми ніколи не згасав. В українському контексті кельтську проблему розглядають переважно у двох основних ракурсах. По-перше, у зв'язку з необхідністю з'ясування етнічної належності пам'яток латенської культури Закарпаття, Північного Причорномор'я, Верхнього Подністров'я та Середнього Подніпров'я. По-друге, у контексті латенського впливу на формування археологічних культур Центральної та Східної Європи другої половини раннього залізного віку, насамперед зарубинецької та пшеворської.

Щодо обох питань остаточної згоди серед дослідників немає. Думка В.І. Бідзілі, який відкидав будь-яку можливість кельтської присутності на території України (Бідзіля 1971, с. 163), з появою новітніх досліджень, очевидно, остаточно вийшла з ужитку (Трейстер 1992; Котигорошко 2002, с. 37—50). Нині дискусії тривають навколо питання про більші (Мачинський 1974; Schlette 1976, S. 38; Бандрівський, Йосипишин 1997; Todd 2004, р. 22—23) або менші (Максимов 1999) масштаби цієї присутності у зазначених регіонах, а також з приводу її форми (гомогенні кельтські або змішані етнічні групи). Подібна картина спостерігається й відносно проблеми походження зарубинецької культури: частина археологів виводить її коріння з місцевого середовища (Пачкова 2004), інші пов'язують її виникнення з масовою міграцією на територію України кельтського або так званого кельтизованого населення з Центральної та Західної Європи (Еременко 1997). На нашу думку, пролити світло на обидві проблеми і певною мірою

поєднати полярні погляди можна лише за умови їх розгляду в широкому контексті етнічних процесів у периферійних зонах латенського світу, враховуючи деякі важливі відкриття, нещодавно зроблені західноєвропейськими дослідниками.

За останні півтора століття в історичній науці сформувався певний стандартизований підхід до вивчення будь-якої проблеми, пов'язаної зі стародавніми кельтами. Його прихильники вважали, що всім європейським кельтам був притаманний своєрідний «культурний пакет», який, окрім спільних рис соціальної організації та релігійного життя, включав латенський художній стиль, протоурбаністичні поселення типу *oppida*, поховальний обряд тілопокладення, використання графітової гончарної кераміки, специфічних типів металевих зброї, зокрема довгого меча та великого прямокутного чи овального щита, а також прикрас, особливо певних типів фібул, браслетів та поясних ланцюгів. Будь-які відхилення від цієї схеми, а саме — відсутність її окремих елементів у тому чи іншому регіоні, розглядали як вплив місцевого субстрату і наслідок змішування прийшлих кельтів із автохтонним населенням.

На Заході цей підхід остаточно запанував завдяки працям французьких дослідників кінця XIX — першої половини XX ст. А. Д'Арбуа де Жюбенвіля (Arbois de Jubainville 1877) і Ж. Дешелетта (Dechelette 1908), в Радянському Союзі — після появи у 1956 р. фундаментального опрацювання пам'яток центральноєвропейського латену чеського археолога Я. Філіпа (Filip 1956). Проте вже у 1970-х рр. усталена схема вперше похитнулася.

Регіоном, де її правомірність було поставлено під сумнів, стало плоскогір'я Месета у центральній частині Іспанії, де протягом останніх століть до н. е. писемні джерела фіксували племена кельтіберів. Уже серед античних письмен-

ників не було згоди щодо етнічного складу цих племен: Діодор вважав кельтіберів результатом змішування кельтів та іберів — доіндоєвропейського населення півострова (Diodorus Siculus V, 33, 38), а Страбон повідомляв про «кельтів, які самі себе називають кельтіберами» (Strabo III, 4, 5). Археологічні дослідження, що інтенсивно проводили в Іспанії з початку ХХ ст., начебто підтверджували здогад Діодора.

Культура кельтіберів не просто мала свої специфічні риси, вона докорінно відрізнялася від латенської культури Галлії та Центральної Європи. Відмінності спостерігалися в усьому. Кельтібери використовували розписну кераміку, що здебільшого наслідувала місцеві форми періоду бронзового віку. Їхнє озброєння складалося з короткого меча (згодом мечі такого типу було взято на озброєння римлянами) та невеликого округлого щита. Найпоширенішим типом прикрас були відомі лише в Іспанії бронзові фібули, прикрашені кінською фігуркою. Кельтіберійські ремісники застосовували геометричний орнамент замість криволінійного латенського. Мистецтво кельтіберів не знало центральноєвропейського звіриного стилю і характерних для латенської культури особливостей антропоморфних зображень (Lenerz-de Wilde 1997; Lorigio, Zapatero 2005, p. 191—254).

Замість відкритих селищ типу *vici* і оппідумів, великих городищ, торговельно-ремісничих та політичних центрів кельтських князівств, основним типом кельтіберійських поселень були *castro* — невеликі укріплені селища, в яких мешкало близько 250 осіб. Оселі, збудовані з каменю, тісно примикали одна до одної і розташовувалися навколо центральної вулиці. Великі протоміські поселення у кельтіберів виникли наприкінці III ст. до н. е., але їх появу дослідники схильні пов'язувати не з загальним процесом виникнення оппідумів у Західній та Центральній Європі, а з посиленням впливу більш цивілізованих іберів, які продовжували населяти південь і схід півострова до приходу римлян (Almagro-Gorbea 2001, p. 398). Подібними впливами пояснюється і засвоєння кельтіберами традицій середземноморської монументальної архітектури, монетного обігу, а також іберійської абетки, яку використовували переважно для стислих епіграфічних написів.

Поховальний обряд кельтіберів також істотно відрізнявся від центральноєвропейського кельтського. У кельтіберів панувала кремація. Перепалені кістки найчастіше вміщували в урни (хоча відомо й чимало безурнових поховань), яму іноді обкладали камінням. Для культури кельтіберів характерні великі могильники з правильним плануванням і кількістю поховань до кількох тисяч, тоді як могильники латенської культури

рідко налічують більше 100 поховань. Переважна більшість кельтіберійських поховань не містять інвентарю, дуже рідко трапляється кельтський звичай супроводжувати померлого навмисно зламаною зброєю. Обряд тілопокладення, звичний для центральноєвропейського латену, здійснювали лише у єдиному випадку: дітей, які помирали у віці до 1 року, ховали в будинку, що свідчить про вплив середземноморської поховальної обрядовості. Крім того, відомо, що тіла загиблих у бою воїнів кельтібери залишали на полі битви (Lorigio, Zapatero 2005, p. 204—208, 220; Burillo Mozota 2005, p. 459).

На сьогодні вважається встановленим, що генеза культури кельтіберів пов'язана з місцевими культурами бронзового віку — локальної групи культури полів поховальних урн та Коготас I, на які тією чи іншою мірою впливали іберійські й тартессіанські культури. Дискусії іспанських археологів нині точаться лише навколо питання, яким було співвідношення цих компонентів у процесі створення кельтіберійської спільноти (Burillo Mozota 2005, p. 425—431). Водночас встановлено, що латенська культура майже не вплинула на археологічну ситуацію на Іберійському півострові. Пам'ятки латенської культури в Іспанії відомі лише у незначній кількості, а їх появу пов'язують із досить пізньою інфільтрацією невеликих груп населення з сусідньої Галлії.

Протягом тривалого часу дослідники не могли пояснити дивний факт: за наявності археологічної культури з некельтським обличчям, у тому ж самому ареалі наявний величезний пласт суто кельтомовної топонімії, зокрема понад 20 ойконімів із типово кельтським формантом *-briga* у значенні «укріплення на пагорбі». Кельтіберійські імена *Camal*, *Teioreicus (Deivorix)*, *Moericus* також етимологізуються на кельтському ґрунті, крім того в Іспанії були поширені кельтські теоніми, зокрема *Lugus* та *Cernunos*, відомі також у Галлії та Британії.

Лінгвістична природа кельтіберійської епіграфіки дуже довго викликала суперечки серед фахівців, оскільки всі виявлені написи були стислими й фрагментарними. Проте це не вважали великою перешкодою: суперечності між лінгвістичним та археологічним матеріалом традиційно тлумачили як результат взаємної асиміляції прийшлих кельтів і місцевого доіндоєвропейського населення — іберів. Такий підхід панував до 1970 р., коли було здійснено відкриття, яке докорінно змінило уявлення про всю етнічну ситуацію в Іспанії періоду раннього залізного віку.

Під час розкопок у невеликому містечку Ботторрітта (18 км від Сарагоси, в долині р. Ербо), де свого часу існувало кельтіберійське поселення Контребія Белаїсків, у шарах I ст. до н. е. було

виявлено бронзову таблицю (40 × 10 см), що з обох сторін містила написи іберійським алфа-вітом. Уже перше лінгвістичне дослідження тексту таблиці виявило, що мова пам'ятки не лише є суто індоєвропейською, а з усією упевненістю її можна віднести до кельтської мовної групи. По мірі очищення таблиці від патини з'ясувалося, що текст взагалі не містить впливів іберійської мови, натомість, у ньому наявні архаїчні італійські елементи (Burillo Mozota 2005, p. 419, 424). Здогади лінгвістів остаточно підтвердилися у 1979 р., коли поліція Боторрїти конфіскувала у «чорних археологів» другу частину таблиці, яка містила латинський переклад тексту.

Таблиця з Боторрїти стала ключем до дешифрування всього корпусу кельтіберійської епіграфіки. Вона досі є найбільшим текстом, написаним мовою стародавніх кельтів. Крім того, з'ясувалося, що кельтіберійська мова, якою було написано текст, є найархаїчнішою з усіх відомих кельтських мов (Калыгин, Королев 1989, с. 54—71; Burillo Mozota 2005, p. 422—423). З часу відкриття таблиці проблему етнічного складу культури кельтіберів було остаточно розв'язано: її творцями були кельти або протокельти, очевидно, носії культури полів поховальних урн, які з VI ст. до н. е. розвинули на Іберійському півострові своєрідну матеріальну цивілізацію, що докорінно відрізнялася від культур решти кельтських народів. Елементи культури доіндоєвропейського населення Іспанії вплинули на формування особливостей матеріальної та духовної культури кельтіберів, але аж ніяк не змінили їх етнічного обличчя (Lorrio, Zapatero 2005, p. 231).

Характерно, що землі кельтіберів у східній частині Месети стали центром, звідки поширювався процес кельтизації лузитанських племен північно-західної частини Іберійського півострова — ваккеїв (культура Сото), веттонів (культура Коготас II), носіїв культури Кастро на території Галісії та Північної Португалії, астурів, кантабрів тощо. З IV ст. до н. е. у середовищі зазначених культур поширилися зброя, прикраси та кераміка кельтіберійських типів. Там, де раніше панував поховальний обряд, що не лишав по собі чітких слідів, з'явилися великі кремаційні могильники тощо. Паралельно поширювалися кельтомовні топоніми та етнімі. Однак оскільки археологічні джерела не дають підстав говорити про витіснення місцевого населення кельтіберами, процес кельтизації Північно-Західної Іспанії нині прийнято розглядати лише як результат домінування військової еліти кельтіберійського походження (Almagro-Gorbea 2001, p. 401, 404; Lorrio, Zapatero 2005, p. 211—231).

Кельтібери — не єдина відома кельтська етнічна спільнота, що розвивалася незалежно від

носіїв латенської археологічної культури. Аналогічні за своєю природою процеси відбувалися у приальпійській зоні Північної Італії, де протягом IX—IV ст. до н. е. існувала культура Голасекка. Вона також виникла на основі культури полів поховальних урн, але відчувала на собі дуже сильний вплив сусідів: з одного боку етрусків, з іншого — західного гальштатту (Marinis 2001, p. 97—99). Кельтське походження цієї культури довго не визнавалося з двох причин: по-перше, античні письменники розміщували на цій території лігурів або кельто-лігурів, по-друге, культура Голасекка зберігала своєрідність і не зникла з появою раннього латену, що давало підстави ототожнювати її носіїв з лігурами, іллірійцями, італіками, але не з кельтами. Проте з'ясувати справжнє етнічне обличчя культури Голасекка також допомогли дані епіграфіки. Завдяки тісним торговельним контактам із Північною Італією серед носіїв культури Голасекка рано поширилася писемність. Нині відомо близько 70 стислих написів та монетних легенд, записаних північноетрусським алфавітом Лугано. Дослідження мови цих пам'яток (у лінгвістичній літературі вона фігурує як лепонтійська, від назви племені лепонтіїв, що населяло цю місцевість) беззаперечно довело її належність до кельтської мовної групи, причому без істотного іншомовного впливу (Калыгин, Королев 1989, с. 47—53; Marinis 2001, p. 96).

Отже, кельтібери та лепонтійці є кельтськими мовно-етнічними спільнотами, матеріальна культура яких мала зовсім «некельтські» риси. Проте інша периферійна зона європейської кельтики дає нам ще цікавіший приклад етнічної взаємодії: носіїв латенської археологічної культури, які спілкувалися кельтськими мовами, але насправді, як довело дослідження останніх років, кельтами не були.

Йдеться про Британські острови — єдиний, за винятком французької Бретані, регіон Європи, де досі збереглися живі кельтські мови: ірландська, шотландська гельська та валлійська (кімрська). Лише в Британії, а саме — в Ірландії та Уельсі, ще у середньовіччі зберігалися давні кельтські соціальні інститути, а також міфологічна традиція, що своїм корінням заглиблюється у кельтський ранній залізний вік. Ірландські саги та валлійські повісті традиційно використовують для реконструкції соціальних і релігійних реалій континентальних кельтських племен, оскільки інформація, яку містять ці твори, знаходить численні паралелі в етнографічних описах стародавніх кельтів, залишених античними авторами (Warmind 1992).

Британські острови у світі стародавніх кельтів завжди посідали особливе місце. По-перше, греко-римські письменники ніколи не називали меш-

канців островів «кельтами», «галатами» або «галлами», тобто тими етнонімами, за якими ідентифікували континентальних кельтів. Для античних авторів мешканці Британії завжди були «бриттами», «скоттами» та «піктами». По-друге, матеріальна культура британського залізного віку суттєво відрізняється від континентальної. Латенська культура була поширена на більшій частині островів, і значна кількість шедеврів латенського художнього стилю походить саме звідти. Проте острівний латен має численні специфічні риси. На відміну від континенту, де найпоширенішим типом кельтського житла була прямокутна напівземлянка, для будівництва якої використовували дерево та глину, британські кельти споруджували наземні кам'яні будинки круглої форми. Британські острови не знали опідумів, замість них існували лише великі городища-схованки, які в літературі отримали назву *hill-forts*. Латенський стиль, який використовували британські ремісники, також відрізнявся від континентального. Зокрема, в Британії рідко трапляються предмети, виконані у поширеному серед континентальних кельтів стилі Вальдальгесхайм (Raftery 2001, p. 561). Прийнято вважати, що латенська культура Британських островів має яскраво виражене автохтонне походження і є результатом розвитку місцевих культур бронзового віку (Raftery 2001, p. 555).

Домінуючим поховальним обрядом британських кельтів була кремація, причому поховання були досить скромними порівняно з пишним обрядом континентальних кельтів. Могильники загалом трапляються досить рідко, а населення деяких регіонів Британії взагалі використовувало обряд, що не залишав по собі жодних слідів (Raftery 2001, p. 559). Сліди інгумаційного обряду більш-менш помітні лише у Східному Йоркширі, де з середини V ст. до н. е. розвивалася культура, а точніше, культурна група, Аррас (Stead 2001, p. 587—590). Її носії використовували обряд тілопокладення, причому з III ст. до н. е. тут відомі навіть поховання з ко-лісницями, що знаходять паралелі у ранньолатенських похованнях Центральної Європи. Загалом культура Аррас — чи не єдине свідчення масового переселення континентальних кельтів у Британію: у Східному Йоркширі частіше трапляються вироби континентальних майстерень, а носіїв культури Аррас достовірно пов'язують із племенем парізіїв (цей етнонім відомий також із центральної частини Франції).

Слід зазначити, що латенська культура ніколи не охоплювала всієї території Британських островів. Парадоксальний факт: латен майже не відомий в Ірландії — найбільш «кельтській» країні сучасної Європи. Знайдені в Ірландії латенські пам'ятки зосереджено переважно у пів-

нічно-східній частині острова, й здебільшого вони були лише місцевим наслідуванням британських виробів. В Ірландії повністю відсутня латенська кераміка і знайдено лише одну кельтську монету. Ранній залізний вік Ірландії загалом надзвичайно бідний: знахідки переважно класифікують як випадкові, практично не відомі поселення, крім нечисленних фортець, матеріал яких не піддається чіткому датуванню (Raftery 1994). Без сумніву, якби в Ірландії донині не збереглися розмовна кельтська мова та культура, острів ніколи б не включили до ареалу поширення стародавніх кельтів.

Незважаючи на те що офіційна версія британської історії передбачала наявність принаймні кількох хвиль кельтської міграції на острови, достовірного підтвердження масового переселення у Британію континентального населення у бронзовому чи ранньому залізному віці не знайдено.

Складну наукову проблему частково розв'язали дослідження людського ДНК, результати яких почали активно використовувати в історичній науці протягом останніх 10 років (Cavalli-Sforza et al. 1994; Archaeogenetics 2000). Можливості такого використання з'явилися після того, як генетики довели, що людська Y-хромосома практично у незміненому вигляді передається з покоління в покоління по батьківській лінії, а так звана мітохондріальна ДНК — по материнській. Порівняння цих елементів геному, взятих у донорів із різних людських популяцій, дає змогу з'ясувати міжетнічні зв'язки предків сучасного населення (Renfrew 2001, p. 4830).

Перше ж дослідження, під час якого вивчали генетичну картину кількох регіонів Британських островів порівняно з континентом, дало абсолютно не очікувані результати. Виявилось, що ірландці, шотландці та валлійці за структурою Y-хромосоми на 80—90 % споріднені з басками (Wilson 2001, p. 5080—5081). Спорідненість із будь-якими іншими групами європейського населення була набагато менш виразною. Цю гіпотезу в 2004 р. підтвердило масштабне дослідження генетиків із дублінського Трініті Коледж, проведене в межах державної програми «Генетична історія Ірландії» (McEvoy et al. 2004, p. 696). Нині генетичну спорідненість, якщо не тотожність, сучасних британських кельтів і басків вважають науково доведеним фактом. Остаточної згоди серед науковців не має лише відносно генетичної природи населення Англії: одні дослідження показують, що англійці майже не відрізняються від кельтомовного населення Британських островів (Capelli 2003, p. 979—984), інші доводять наявність такої різниці (Weale et al. 2002; Thomas 2006).

Баски, які нині проживають у горах Північної Іспанії, як відомо, є чи не найархаїчнішим європейським етносом, мова яких не є індоєвропейською, а споріднена з картвельськими мовами Північного Кавказу. В історичній науці ustalеним є погляд на басків як на реліктову популяцію доіндоєвропейського населення Європи, нащадків мисливців та збирачів палеоліту. За результатами низки зазначених археогенетичних досліджень серед британських археологів та істориків поширилася думка, згідно з якою основна маса давнього населення потрапила на острови з Іспанії близько 8—10 тис. років тому. Подальші завоювання Британських островів, можливо, за винятком англо-саксонського, не супроводжувалися масштабним впливом населення з континенту. Показово, що сучасні дослідження людського ДНК лише підтвердили історичну традицію ірландських міфологічних текстів, що виводила населення Ірландії саме з території Іспанії (Предання ... 1991, с. 49, прим. 1). Десятиліттями науковці вважали цю традицію не більше ніж вигадкою середньовічних монахів, проте нині вони змушені зважати на неї.

Однак як тлумачити той факт, що у ранньому залізному віці населення Британських островів, принаймні його більшість, було кельтомовним, мало соціальну організацію та релігійні уявлення, близькі до континентальних кельтських, і навіть відчувало певну солідарність з галльськими племенами під час їх війн із римлянами (Caesar IV, 20)? Генетики не заперечують можливості переселення на острови континентальних кельтів, однак їх чисельність була порівняно незначною. Припускають, що кельтизацію населення островів зумовила міграція військової еліти, яка підняла соціальний престиж кельтської мови та культури, полегшуючи їх засвоєння місцевим населенням. Зауважимо, що до цього положення історична наука дійшла й без допомоги генетики. Так, ірландський дослідник Д. О'Корран у 1989 р. зазначав, що кельти в Ірландії становили лише панівну меншість, яка відчувала на собі дуже істотний вплив автохтонного некельтського населення (O'Corrain 1989, р. 2—3).

Отже, процес кельтизації «атлантичного фасаду Європи» — саме такий термін для позначення давніх культур Іспанії та Британії з легкої руки Б. Канліфа поширився в сучасній західній літературі (Cunliffe 2001) — був зумовлений переселенням порівняно невеликих груп військової еліти: кельтіберійської — у Північно-Західну Іспанію, «центральноєвропейської» — на Британські острови. Не виключено, що подібна «елітарна» парадигма кельтизації існувала й у Центральній Європі. Так, лінгвісти давно звернули увагу на кельтське коріння значної частини лексики, пов'язаної з військово-адміністративними, еконо-

мічними та релігійними функціями, у германських мовах (Rolleston 2004, р. 29—31; Powell 1999, р. 194—195). На кельтському мовному ґрунті етимологізуються німецькі *Reich* — держава, імперія (готськ. *reiks* — король), *Amt* — управління, *Bann* — порядок, *Frei* — вільний, *Geisel* — заручник, *Erbe* — спадок, *Werth* — цінність, *Weih* — священний, *Magus* — раб (готськ.), *Wini* — дружина (давн. верх. нім.), *Hathu* — битва (давн. нім.), *Sieg* — перемога та ін. Крім того, існують археологічні свідчення та відомості греко-римських джерел про глибоку кельтизацію деяких зарейнських племен II ст. до н. е. — I ст. н. е., зокрема кимврів та тевтонів (Щукин, Еременко 1999, с. 140), гіпотези про кельтське походження окремих релігійних інститутів давніх германців (Chadwick 1966, р. 79—80; Todd 2004, р. 20—21) тощо.

Очевидно, що механізм вищезазначеної «воєно-елітарної» експансії кельтів слід дослідити з соціологічного та палеодемографічного поглядів, чого поки що здійснено не було. Однак сам факт існування такого механізму виглядає цілком правдоподібним. У джерелах збереглося чимало свідчень наявності у кельтів мандрівних збройних загонів молодих чоловіків, які жили полюванням, набігами та військовим наймом. Під назвою *gesati* такі загоны билися з римлянами під Теламоном у 225 р. до н. е., під назвою «феніїв» їх згадано в ірландських сагах. Подібні збройні формування, часом досить численні, були на службі у впливових галльських князів (Caesar III, 22) і більшості елліністичних монархів від Єгипту до Боспорського царства. Досить красномовно ситуацію із загонами кельтів-найманців змалював Юстин, описуючи юрби галльської молоді, які «наводнили всю Азію» (Justin XXV, 2, 8). Загоны молодих воїнів, кількість і чисельність яких безпосередньо залежала від демографічної ситуації у середовищі кельтських племен, безумовно, могли брати участь у процесах кельтизації. Додатковим свідченням цього є показовий фрагмент валлійської легенди «Видіння Максена Вледіга», що розповідає про долю бриттських воїнів, які завершили службу під прапорами римського воєначальника Магна Максима: «І вони вирушили в дорогу і завойовували землі, і замки, і укріплені міста; там вони вбивали всіх чоловіків, а жінок залишали живими. (...) І вони вирішили відрізати язика жінкам, щоб вони не зіпсували їхнє наріччя» (Мабиногион 2002, с. 80).

Прикладом ще однієї моделі кельтизації, цілком відмінної від попередньої, є завоювання стародавніми кельтами Центральної Анатолії. Можливість реконструювати її з'явилася після кількох нещодавно здійснених на території Туреччини важливих археологічних відкриттів. З греко-римських джерел відомо, що після пограбування Дельфійського святилища у 279 р. до

н. е. кельти на запрошення віфінського царя Нікомеда переправилися через Геллеспонт і згодом, досить швидко здолавши опір греків, оселилися в районі сучасної турецької столиці. Тіт Лівій повідомляє, що прибульці належали до племен толістобогіїв, трокмів і тектосагів; їх загальна чисельність становила близько 20 тис. осіб. Кельти прийшли в Малу Азію разом із сім'ями, адже, як повідомляє Лівій, «воїнів серед них було не більше десяти тисяч», і лише коли «молодь піросла, їх стало ще більше» (Titus Livius XXXVIII, 16—17). Хоча у подальшому за галатами, тобто малоазійськими кельтами, закріпилася назва «галло-греки», не підлягає сумніву, що вони досить довго зберігали своє первинне етнічне обличчя. Про це свідчать описи зовнішності та звичаїв галатів, а також той факт, що всі відомі галатські теоніми й топоніми мають суто кельтський характер. Крім того, св. Ієронім, який відвідав Галатію у IV ст., тобто через 600 років після кельтського завоювання, з подивом зазначав, що мова місцевих мешканців така сама, як у галльського племені треверів на правому березі Рейну (Калыгин, Королев 1989, с. 102).

Багатий матеріал писемних джерел дуже довго не було підкріплено результатами археологічних досліджень, проведення яких з різних причин було неможливим на території колишньої Галатії. Лише останнім часом, після ґрунтового вивчення одного з найбільших кельтських поселень у Малій Азії, ситуація певною мірою зрушила з місця. Йдеться про Гордіон — центр давнього фригійського царства, який з середини III ст. до н. е. був заселений кельтами. Перші розкопки, які проводилися тут із 1950 р. експедицією Музею археології та антропології Університету Пенсільванія, дали напрочуд жалюгідні свідчення кельтської присутності: кілька македонських монет кінця IV — початку III ст. до н. е., якими зазвичай розраховувалися з найманцями, латенська фібула, ножиці, фрагмент шолома, а також керамічний фрагмент із написом кельтського імені *Kant[x]iux*. Значно інформативнішими виявилися дослідження кінця 1990-х рр., проведені фахівцями зазначеного на-укового закладу.

Під час вивчення житлових кварталів Гордіону виявилось, що з приходом кельтів помітно змінилася місцева традиція житлового будівництва. Зокрема, вийшла з ужитку цегла з річкової глини, яку використовувало попереднє населення міста, натомість, як будівельний матеріал нові мешканці почали використовувати грецькі надгробні плити та стели. Проте сам по собі тип елліністичного житла залишився недоторканим: кельти, які осіли у Гордіоні, не принесли з собою звичної для Центральної Європи напівземлянки.

Зневага до поховальних традицій підкореного населення красномовно засвідчує відсутність родинних зв'язків між ним та прийшлими кельтами. На це вказують й інші фактори. «Зміна форм вогнища, так само як і знарядь, що використовувалися для приготування їжі та одягу, дають підстави припускати зміни в діяльності, що здійснювалася жінками у домашніх господарствах. Це дає підстави стверджувати, що серед іммігрантів були не лише воїни-найманці, а й їхні сім'ї», — зазначає М. Войт (Voigt 2003, р. 16).

Усупереч можливим очікуванням, латенської кераміки в галатському Гордіоні не виявлено. Місцеве кельтське населення використовувало сірі та темно-жовті горщики, миски та глеки, виготовлені радше в руслі середземноморських, ніж центральноєвропейських традицій керамічного виробництва. Деякі види посуду з галатського Гордіону взагалі не мають аналогів, зокрема, знайдена в одному з жител велика глиняна таця, пофарбована у синій колір, решту, як наприклад, невеликі посудини для зберігання косметики та олії, кельти успадкували від місцевих мешканців (Voigt 2003, р. 15, 17).

Галатських поховань у Гордіоні поки що не виявлено. Натомість, на території поселення було відкрито сліди людських жертвоприношень (Danboy et al. 2002, р. 44—49). У східній частині нижнього міста дослідники виявили кілька скелетів: чоловіка 30—45 років з переламаним хребтом, звернутою шиєю та відрубаною головою, жінки такого ж віку з пробитим у двох місцях черепом і слідами задушення, а також молодої жінки 15—20 років зі звернутою шиєю. У західній частині міста виявлено розчленовані тіла або частини тіл, які належали принаймні шістьом особам, а також велику кількість кісток тварин. Людські кістки було викладено у певному порядку. Наприклад, обабіч тулуба жінки 35—45 років лежали її відрізані ноги, а до шиї було приставлено голову молодої жінки віком від 16 до 21 року, на місці ж голови останньої лежала нижня щелепа чоловіка похилого віку (50 років) і т. ін. Характер знахідок не залишає сумнівів щодо їх зв'язку з обрядовістю стародавніх кельтів. Осіб, рештки яких було знайдено у східній частині Гордіону, було, очевидно, принесено в жертву згідно з кельтським ритуалом потрійного вбивства, добре відомого як за археологічними знахідками («Людина з Ліндоу», Велика Британія), так і за даними писемних джерел. Сліди жертвоприношення у західній частині поселення мають лише єдину аналогію — кельтське святилище у Рібемон-сюр-Анкр (Північна Галлія), де згідно з подібним ритуалом було знищено близько 5 тис. осіб (Брюно, Бюкзешонц 1990, с. 138—139; Amandy, Brouquier-Redde, Delestree 2000, р. 177—183). Припуска-

ють, що жертвоприношення у Гордіоні було здійснено під час Самайну — найбільшого календарного свята кельтів, що припадало на 1 листопада. На це вказують результати вивчення тваринних решток, згідно з якими вбивство тварин сталося наприкінці періоду годівлі, тобто восени.

Дані писемних джерел про малоазійських галатів разом із результатами археологічних досліджень, проведених у Гордіоні, наочно демонструють цікавий факт: кельти з Центральної Європи, які переселилися на нові землі, фактично у недоторканому вигляді зберегли свою мову, релігійні практики та етнічне обличчя, але «загубили» традиції матеріального виробництва, характерні для латенської культури.

Ситуація з самою латенською культурою на цей час також є не такою простою, як ще півстоліття тому. Археологічні дослідження довели, що «у чистому вигляді» латенська культура майже не відома: всюди вона розпадається на локальні групи, які тією чи іншою мірою відчували на собі вплив автохтонних культур. Уже Я. Філіп змушений був визнати, що кельти на території Центральної Європи одночасно з гончарною латенською активно використовували ліпну кераміку, форми якої наслідували латенські або повторювали місцеві зразки (Filip 1956, s. 475—476). Згодом це спостереження підтвердилося й на матеріалах оппідумів Галлії та Центральної Європи (Rosen-Przeworska 1979, s. 24). Латенський поховальний обряд радикально змінювався принаймні тричі: у ранньолатенський час домінувало тілопокладення, але вже з першої половини IV ст. до н. е. поступово поширилася кремація (особливо у кельтів Східної Європи), а у I ст. до н. е. носії латенської культури перейшли до поховального обряду, сліди якого не зафіксовано археологічними методами (Казакевич 2006, с. 135—140). Очевидно, це теж був якийсь різновид кремації, оскільки саме така форма поховального обряду кельтів була знайома античним авторам межі н. е.

До цього слід додати давно встановлений факт відсутності у носіїв латенської культури єдиного антропологічного типу — надійний доказ високого ступеня етнічної різноманітності населення. Як зазначає Ф. Бродель, уже з V ст. до н. е. кельти були майже настільки ж гетерогенними, як і сучасне населення, причому ця гетерогенність лише поглиблювалася в ході захоплень кельтами нових земель (Бродель 1994, с. 44). Процеси етнічного змішування в період кельтських міграцій були настільки глибокими, що вже А. Монгайт визнавав: «Кельти нерідко складали меншість навіть у тих областях, які античні автори називали кельтськими і в яких археологи спостерігають яскраві риси латенської культури» (Монгайт 1974, с. 246).

Не все зрозуміло й у питанні формування латенської культури. Свого часу дослідники не ставили під сумнів її центральноєвропейське походження, навіть незважаючи на те, що власне кельтська історична традиція, передана Амміаном Марцелліном з посиланням на свідчення жерців-друїдів, вказувала на походження кельтів, принаймні значної її частини, з Північної Європи (Ammianus Marcellinus XV, 9, 2). Згодом було з'ясовано, що на формування поховального обряду, художнього стилю та матеріального виробництва латенської культури вплинули не лише гальштатські традиції, а й культури північноєвропейського бронзового віку, звідки, зокрема, бере початок криволінійний латенський орнамент (Хлевов 2003, с. 35), іраномовні кочовики Північного Причорномор'я (Cocoran, 1970, p. 32; Frey 2001, p. 136—137) тощо.

Можна помітити, що останнім часом у західноєвропейській історичній та археологічній літературі сам термін «латенська культура» все частіше поступається місцем таким більш вузьким визначенням, як «латенський стиль» або «латенське мистецтво». Більше того, з'явився цілий науковий напрям, представники якого (Chapman 1992; James 1999; Collis 2004, Morse 2005) називають себе «кельтоскептиками» і наполягають на тому, що уніфікована в категоріях матеріальної та духовної культури «кельтська Європа» — це значною мірою псевдонауковий міф, створений націоналістичною історіографією XIX — початку XX ст. і згодом використаний прихильниками ідеї об'єднаної Європи (Dietler 1994, p. 584—605). «Кельти не були гомогенною групою людей, яких поєднувала єдина ідентичність або самоназва. Також ми не можемо говорити про кельтську імперію чи навіть про універсальну та ексклюзивну матеріальну культуру. Кельти мали багато спільного у сфері соціальної організації, релігії і матеріальної культури, але існувала також величезна варіативність», — зазначає відомий британський археолог С. Джеймс (James 1993, p. 9).

Правомірність використання традиційних методів аналізу матеріальної культури під час вивчення етнокультурних проблем раннього залізного віку дедалі частіше ставиться під сумнів. Так, Б. Арнольд і Д. Блер Гібсон зазначають, що звичні підходи археологів — створення географічних і хронологічних моделей поширення тих чи інших предметів матеріальної культури — не здатні розкрити сутність процесів культурної та соціальної взаємодії. На їхню думку, подальший прогрес у розумінні кельтської Європи можливий лише за умови міждисциплінарної праці науковців (Arnold, Blair Gibson 1998, p. 1).

Особливо це стосується проблематики східноєвропейського залізного віку, для якого

характерна висока інтенсивність міжетнічних контактів. Видається цілком слушним зауваження М. Тодда, висловлене у дослідженні, присвяченому давнім германцям. На його думку, в умовах змішування етносів, що самі ще не встигли остаточно оформитися, археологічні дані важко інтерпретувати. А от «спроби чітко пов'язати певні народи з визначеними археологічними культурами є щонайменше дуже суб'єктивними, а у більшості випадків — безплідними. Це, зокрема, стосується Східної Європи й західних російських степів. Ці регіони були котлом, у якому століттями змішувалися культури і народи. Будь-яка спроба відділити їх одне від одного пов'язана із надзвичайними труднощами» (Todd 2004, с. 27). Подібні погляди, але щодо усієї території європейської Германії та Скіфії відбито у праці П. Уеллса. Основна теза цієї праці полягає у тому, що етнічні категорії «кельти», «германці», «скіфи», які використовували античні автори для маркування варварського населення Центральної та Східної Європи, є занадто умовними для того, щоб прив'язувати їх до певних археологічних культур (Wells 2001).

Отже, в світлі сучасних досліджень світ стародавніх кельтів постає перед очима історика в дуже різнобарвному вигляді: надзвичайно мін-лива у різних регіонах і на різних етапах формування латенська культура континентальної Європи, носіями якої були стародавні кельти; суто кельтські етнічні спільноти, що сформувалися незалежно від латену (кельтібери в Іспанії, носії культури Голасекка у Північній Італії); кельтомовні носії латенської культури, які, принаймні їх переважна більшість, не були «генетичними» кельтами (Британські острови); кельти — вихідці з латенської культурної зони, які внаслідок переселень на нові землі повністю втратили «свої» виробничі та художні традиції, зберігаючи у глибоко законсервованому вигляді мову та духовну культуру (малоазійські галати). Ці та інші факти змушують принаймні відкоригувати деякі усталені в українській історіографії погляди та оцінки.

По-перше, ми маємо чітко відповісти на питання, яких кельтів ми шукаємо у Східній Європі? На нашу думку, існує достатньо підстав для визнання справедливим підхід «кельтоскептиків», які вважають, що під стародавніми кельтами слід розуміти спільноту людей, яких об'єднувало насамперед використання кельтських діалектів, своєрідної *lingua franca* раннього залізного віку, а також певні спільні риси соціальної організації, матеріальної та духовної культури. При цьому співвідношення цих рис у різних регіонах могло виглядати абсолютно порізню. Цей підхід підтримує більшість західних кельтологів, за винятком хіба що В. Мігоу та

Р. Мігоу, які продовжують відстоювати ідею уніфікованості культури стародавніх кельтів. Зокрема, у своїй останній монографії дослідники намагаються простежити континуїтет у розвитку кельтського мистецтва від гальштатської культури до середньовічної Ірландії (Megaw, Megaw 2001).

Крім того, слід точніше схарактеризувати поняття «кельтизоване населення», яке часто використовують у наукових працях, але переважно залишають беззмстовним. Зважаючи на етнічну гетерогенність кельтських племен, между між власне кельтами і «кельтизованим населенням» здебільшого провести надзвичайно важко.

По-друге, загальна картина етнічної взаємодії на периферії латенського світу виглядає таким чином, що появу так званих латенізованих культур у Східній Європі важко пояснити як на виключно міграційному, так і на суто автохтонному ґрунті. Як показують наведені у статті факти, процеси акультурації, а також витіснення одних археологічних культур іншими далеко не завжди були зумовлені пересуваннями великих мас населення, однак лише «модою» або іншими формами зовнішніх впливів їх не можна пояснити. Слід зважати на високу ефективність культурних впливів, що були результатом міграцій порівняно невеликих груп населення.

По-третє, слід уточнити критерії справедливості етногенетичних реконструкцій східноєвропейського залізного віку. Ми мусимо визнати, що сама по собі відсутність у певному регіоні закритих комплексів латенської культури не свідчить про відсутність там кельтського (кельтомовного) населення, принаймні на певному історичному етапі. Так, на території України (крім Закарпаття, де латенська культура була домінуючою в останні століття до н. е.) за наявності значної кількості випадкових латенських знахідок і лише кількох цілісних комплексів, які можна віднести до латенської культури (Бовшів, Залісся), кельтомовні топоніми та етноніми зафіксовано як греко-римськими джерелами (Claudius Ptolemaios III, 5, 15), так і сучасними лінгвістичними дослідженнями (Стрижак 1989; Тищенко 2006, с. 153—227). Крім того, останнім часом лінгвісти значну увагу приділяють проблемі кельто-слов'янських контактів, що видаються дедалі реальнішими (Мартынов 1983, с. 35—46; Трубачев 1991, с. 41—45, 98, 110). Відтак, розв'язання кельтської проблеми в історії України потребує ширшого залучення міждисциплінарних підходів, а також відмови від ізолюваного вивчення археологічних фактів, що дотепер спостерігається у працях багатьох як українських, так і закордонних авторів.

- Бандрівський Й., Йосипишин Я.* Кельти на заході України // Україна в минулому. — К., 1997. — Вип. 9. — С. 8—16.
- Бідзіля В.І.* Історія культури Закарпаття на рубежі н. е. — К., 1971.
- Бродель Ф.* Что такое Франция? / Пер. с фр. — М., 1994. — Кн. 2. Люди и вещи.
- Брюно Ж.-Л., Бюкзешюиц О.* Новые исследования кельтской цивилизации во Франции // ВДИ — 1990. — № 3. — С. 131—142.
- Еременко В.Е.* «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. — СПб., 1997.
- Казакевич Г.М.* Кельти: традиційна культура та соціальні інститути. — К., 2006.
- Калыгин В., Королев А.* Введение в кельтскую филологию. — М., 1989.
- Котигорошко В.* Населення Верхнього Потисся в давнину. — Ужгород, 2002.
- Мабиногион.* Легенды средневекового Уэльса / Пер. с валл. — М., 2002.
- Максимов С.* Про перебування кельтів в Україні // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.: 36. наук. пр. — К.; Л., 1999. — С. 143—150.
- Мартынов В.* Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян. — М., 1983.
- Мачинский С.* Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки. — М., 1974. — С. 31—41.
- Пачкова С.П.* Пути формирования фибульного комплекса зарубинецкой культуры // Археология древних слов'ян: Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 9—38.
- Предания и мифы Средневековой Ирландии.* — М., 1991.
- Стрижак О.* Кельти й Україна // Україна. Наука і культура. Щорічник. — 1989. — Вип. 23. — С. 266—277.
- Тищенко К.* Мовні контакти: свідки формування українців. — К., 2006.
- Трейстер М.Ю.* Кельти в Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 37—50.
- Трубачев О.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. — М., 1991.
- Хлезов А.* Предвестники викингов. Северная Европа в I—VIII веках. — СПб., 2003.
- Щукин М., Еременко В.* К проблеме кимвров, тевтонов и кельтоскифов: три загадки // АСГЭ. — 1999. — № 34. — С. 134—160.
- Almagro-Gorbea M.* Les Celtes dans la peninsule Iberique // Les Celtes. — Paris, 2001. — P. 388—405.
- Amandy M., Brouquier-Redde V., Delestree L.-P.* Ribemont-sur-Ancre (Somme) // Gallia: Archeologie de la France antique. — 2000. — T. 56. — P. 177—183.
- Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe.* — Cambridge, 2000.
- Arbois de Jubainville, H. d'.* Les Premiers Habitants d'Europe. 2 vol. — Paris, 1877.
- Arnold B., Blair Gibson D.* Beyond the Mists: Forging an Ethnological Approach to Celtic Studies // Celtic Chieftdom, Celtic State: the Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe. — Cambridge, 1998. — P. 1—11.
- Burillo Mozota F.* Celtiberians: Problems and Debates // e-Keltoi. — 2005. — 6. — P. 411—480.
- Capelli C., Redhead N., Abernethy J.K., Gratrix F., Wilson J.F., Moen T., Hervig T., Richards M., Stumpf M.P.H., Underhill P.A., Bradshaw P., Shaha A., Thomas M.G., Bradman N., Goldstein D.B.A.* Y Chromosome Census of the British Isles // Current Biology. — 2003. — 13, № 27. — P. 979—984.
- Cavalli-Sforza L., Menozzi P., Piazza A.* The History and Geography of Human Genes. — Princeton, 1994.
- Chadwick N.K.* The Druids. — Cardiff, 1966.
- Chapman M.* The Celts: the Construction of a Myth. — London, 1992.
- Corcoran W.P.* Preface // Chadwick N. K. The Celts. — London, 1970. — P. 2—61.
- Collis J.* The Celts: Origins, Myth and Inventions. — London, 2004.
- Cunliffe B.* Facing the Ocean: the Atlantic and its Peoples 8000 BC — 1500 AD. — Oxford, 2001.
- Danboy J.R., Selinsky P., Voigt M.M.* Celtic Sacrifice // Archaeology. — 2002. — Jan.-Feb. — P. 44—49.
- Dechelette J.* Manuel d'Archéologie Préhistorique, Celtique et Gallo-Romaine. 3 vol. — Paris, 1908.
- Dietler M.* «Our ancestors the Gauls». Archeology, Ethnic Nationalism and the Manipulation of Celtic Identity in Modern Europe // American Anthropologist. — 1994. — 96, № 3. — P. 584—605.
- Filip J.* Keltové ve střední Evropě. — Praha, 1956.
- Frey O.H.* La formation de la culture de La Tène // Les Celtes. — Paris, 2001. — P. 126—146.
- James S.* Exploring the World of the Celts. — London; New York, 1993.
- James S.* Atlantic Celts. Ancient People or Modern Invention? — Madison, 1999.
- Lenerz-de Wilde M.* The Celts in Spain // The Celtic World. — London; New York, 1997. — P. 533—551.
- Lorrio A.J., Zapatero G.R.* The Celts in Iberia: an Overview // e-Keltoi. — 2005. — 6. — P. 167—254.
- Marinis R.C. de.* Les Celtes de Golasecca // Les Celtes. — Paris, 2001. — P. 93—102.
- McEvoy B., Richards M., Forster P., Bradley D.G.* The Longue Durée of Genetic Ancestry: Multiple Genetic Marker Systems and Celtic Origins on the Atlantic Facade of Europe // American Journal of Human Genetics. — 2004. — № 75. — P. 693—702.
- Megaw R., Megaw V.* Celtic Art: from the Beginnings to the Book of Kells. — London; New York, 2001.

- Morse M.A.* How the Celts Came to Britain? Druids, Ancient Skulls and the Birth of Archaeology. — London, 2005.
- O'Corráin D.* Prehistoric and Early Christian Ireland // The Oxford Illustrated History of Ireland. — Oxford, New York: Oxford Univ. Press, 1989. — P. 2—57.
- Powell T.G.* Celtowie: Tium. z ang. — Warszawa, 1999 (Перше вид. 1958).
- Raftery B.* Pagan Celtic Ireland: the Enigma of the Irish Iron Age. — London; New York, 1994.
- Raftery B.* Les Celtes pre-chrétiens des îles // Les Celtes. — Paris, 2001. — P. 554—571.
- Renfrew C.* From Molecular Genetics to Archaeogenetics // Proceedings of the National Academy of Sciences. — 2001. — Vol. 98. — № 9. — P. 4830—4832.
- Rolleston T.W.* Myths and Legends of the Celtic Race. — London, 2004 (Перше вид. 1911).
- Rosen-Przeworska J.* Spadek po Celtach. — Wrocław, 1979.
- Schlette F.* Kelten zwischen Alesia und Pergamon. — Leipzig; Jena; Berlin, 1976.
- Stead I.M.* La culture d'Arras // Les Celtes. — Paris, 2001. — P. 587—590.
- Thomas M.G., Stumpf M.P.H., Härke H.* Evidence for an Apartheid-like Social Structure in Early Anglo-Saxon England // Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences. — 2006. — 273. — № 1601. — P. 2651—2657.
- Todd M.* The Early Germans. — London, 2004.
- Voigt M.M.* Celts at Gordion the Late Hellenistic Settlement // Expedition. — 2003. — 45. — № 1. — P. 14—19.
- Warmind M.* Irish Literature as a Source-material for Celtic Religion // Temenos. — 1992. — 28. — P. 209—222.
- Weale M.E., Weiss D.A., Jager R.F., Bradman N., Thomas M.G.* Y Chromosome Evidence for Anglo-Saxon Mass Migration // Molecular Biology and Evolution. — 2002. — № 19. — P. 1008—1021.
- Wells P.S.* Beyond Celts, Germans and Scythians. — London, 2001.
- Wilson J.F., Weiss D.A., Richards M., Thomas M., Bradman N., Goldstein D.B.* Genetic Evidence for Different Male and Female Roles during Cultural Transitions in the British Isles // Proceedings of the National Academy of Sciences. — 2001. — 98, № 9. — P. 5078—5083.

Одержано 01.02.2007

Г.М. Казакевич

КЕЛЬТЫ ЗА ПРЕДЕЛАМИ «КЕЛЬТСКОГО МИРА»: МОДЕЛИ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НА ПЕРИФЕРИИ ЛАТЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Данные археологии, лингвистики и археогенетики, введенные в научный оборот в течение последних десятилетий, вынуждают пересмотреть некоторые устоявшиеся взгляды на древних кельтов и этнокультурные процессы раннего железного века, в которые они были вовлечены. Гипотеза о значительном однообразии латенской археологической культуры от Атлантики до Дуная не подтвердилась и сегодня уступает место подходу «кельтоскептиков», согласно которому под древними кельтами следует понимать конгломерат племен, объединенных использованием кельтских диалектов и некоторых общих черт материальной и духовной культуры. Новые источники позволяют реконструировать несколько моделей кельтизации, в частности сравнительно однородные кельтские этнические общности, сформировавшиеся независимо от становления латенской культуры (кельтиберы, носители культуры Голасекка), а также достаточно однородные в этническом отношении группы кельтов, утративших латенские традиции вследствие переселения на новые земли (малоазийские галаты), и генетически не связанные с центральноевропейскими кельтами, но при этом использующие кельтскими диалектами носители латенской культуры (Британские острова). Эти модели могут быть использованы для более глубокого понимания процессов латенизации археологических культур Восточной Европы.

H.M. Kazakevych

THE CELTS BEYOND THE “CELTIC WORLD”: PATTERNS OF ETHNIC AND CULTURAL RELATIONS AT THE PERIPHERY OF LA TÈNE CULTURE

Recent discoveries in fields of archaeology, linguistics and archaeogenetics brought to revision some traditional opinions about the Ancient Celts and ethnical and cultural processes of Early Iron Age in which they were involved. The hypothesis about homogeneus and unified La Tène culture from Atlantic to the Danube had been recently rejected and gave way to the “celtoseptical” approach, according to which the Celts are considered as a conglomeration of tribes united by the common use of Celtic dialects and some common features of social structure, religion and material culture. New sources allow the author to reconstruct different patterns of celticization, in particular, relatively homogenous Celtic communities which were formed independently from La Tène culture (Celtiberians of Golasecca culture); also sufficiently homogenous in ethnical perspective communities of the Celts which lost their La Tène traditions due to migrations on new territories (Galatians of Asia Minor); as well as communities genetically not related to the Central European Celts which, however, used Celtic dialects and La Tène traditions (British Islands). Those patterns could be used in fundamental understanding of latening processes of the archaeological cultures of Eastern Europe.

Г.О. Пашкевич, М.Ю. Відейко Рільництво племен трипільської культури

К.: Інститут археології НАН України, об'єднання громадян «Товариство Коло-Ра», 2006. — 145 с.

Монографію присвячено проблемі, успішне розв'язання якої ґрунтується на результатах дослідження кількох фундаментальних наукових дисциплін: ботаніки (зокрема, палеоетноботаніки), археології, історії, сільськогосподарських та соціальних наук тощо. Проблема трипільського землеробства широко обговорювалася і продовжує висвітлюватися у науковій, науково-популярній і «зовсім популярній» літературі як в Україні, так і за кордоном. Питання походження та ранніх етапів розвитку сільськогосподарського виробництва є надзвичайно складними і винятково цікавими. Проблемам доместикації рослин та розвитку відтворювального господарства присвячено вже визнані класичними праці таких дослідників, як М.І. Вавілов, П.М. Жуковський, Дж.Р. Харлан, Д. Зогарі, Дж. де Вет, Е. Андерсон, З.В. Янушевич та ін. Без сумніву, нині провідним дослідником проблем палеоетноботаніки (археоботаніки) в Україні є один із авторів книги — Галина Олександрівна Пашкевич.

На превеликий жаль, останнім часом спостерігається активізація «навколонукових», а то й псевдонаукових публікацій, присвячених трипільському етапу історії сучасної території України, причому досить часто автори таких публікацій не обтяжують себе викладом та аналізом наукових фактів і висновків, а йдуть шляхом вільних і часто фантастичних спекуляцій. На цьому тлі дуже приємно побачити професійну, суто наукову працю Г.О. Пашкевич та М.Ю. Відейка, в якій розглянуто одну з основ існування трипільської культури — сільськогосподарське виробництво. Хоча трипільській культурі (у тому числі землеробству трипільців) присвячено багато наукових статей та інших публікацій, давно вже існувала потреба в узагальнювальному монографічному зведенні, де б різні аспекти трипільського землеробства було розглянуто в комплексі. Монографія Г.О. Пашкевич та М.Ю. Відейка «Рільництво племен трипільської культури»

заповнює цю прогалину. Наукова цінність рецензованої праці не викликає сумнівів. Монографія є надзвичайно цінною для всіх, хто цікавиться не лише трипільською культурою, а й взагалі питаннями давньої історії.

Важливо зазначити, що свою фундаментальну працю автори присвятили світлій пам'яті Зої Василівни Янушевич (1916—2005) — відомого ботаніка та засновниці на теренах колишнього Радянського Союзу нового у ХХ ст. напряму палеоботаніки — палеоетноботаніки (археоботаніки). Їй належать перші узагальнення про склад викопних рослин з території Молдови та України, зокрема й для трипільської культури. Можна лише радити, що її учениця Г.О. Пашкевич у такий спосіб віддала глибоку шану своєму вчителю і визначному вченому.

Монографія має таку структуру: вступ, чотири основні розділи, висновки, словник латинських, англійських, російських та українських назв рослин, археологічний словник, список скорочень, бібліографія.

Вступ до монографії складається з кількох структурних частин. У загальній частині вступу автори обґрунтовують актуальність проведеного ними аналізу та необхідність узагальнення результатів комплексних палеоботанічних і археологічних матеріалів про трипільську культуру в контексті розвитку давнього землеробства у племен культурної спільності Трипілля—Кукутень. Вони також зазначають, що на цей час відомо як про кількість пам'яток (понад 4000), так і про хронологічні межі трипільської культури (від 5400—5300 до 2700—2600 рр. до н. е.), підтвержені результатами радіовуглецевого датування.

Увагу читача загострено на необхідності наукового аналізу існуючих матеріалів про трипільську культуру. Автори цілком слушно акцентують увагу на тому, що значна кількість сучасних псевдонаукових праць, побудованих на фантастичних уявленнях про трипільське землеробство, потребує створення монографії, що ґрунтується на суто наукових фактах, отриманих

під час проведення комплексних досліджень між-дисциплінарного рівня. На конкретних прикладах доведено хибність антинаукових уявлень про трипільське землеробство. Аргументація авторів є вагомою і ґрунтується на глибокому аналізі результатів як природничих, так і гуманітарних наук. Важливо, що у вступі стисло розглянуто такі поняття, як «рільництво» та «хліборобство». Автори наголошують, що в їх праці ці терміни використано лише в контексті вирощування зернових культур. Вони також звертають особливу увагу на важливість та унікальність матеріалів археологічних розкопок, що за відсутності в ті далекі часи писемності, дають безпосередні свідчення про епоху трипільської культури і тогочасне сільськогосподарське виробництво як економічну основу існування цієї культурної спільноти.

Окремо у вступі розглянуто основні джерела палеоботанічних та археологічних матеріалів, використаних під час реконструкції трипільського рільництва. На конкретних прикладах продемонстровано перспективність застосування комплексу природничих (палінологія, палеоетноботаніка, палеозоологія та ін.) і гуманітарних (польова та експериментальна археологія) наук для аналізу та висвітлення проблеми землеробства у представників трипільської культури.

У першому розділі (автор Г.О. Пашкевич) проаналізовано природні умови ареалу трипільської культури з акцентом на українських теренах. Наведено дані стосовно сучасного рельєфу, ґрунтів, кліматичних умов та рослинності. Важливою складовою розділу є характеристика природних умов та рослинності доби існування трипільської культури. Причому ці умови розглянуто в історичній динаміці, у часі й просторі. Заслуговує на позитивну оцінку узагальнення існуючих палеопалінологічних характеристик відкладів культурних шарів трипільських поселень, значну частину яких було отримано особисто Г.О. Пашкевич.

Вплив господарської діяльності представників трипільської культури на природну рослинність розглянуто на основі палеоботанічних (палеопалінологічних та палеоетноботанічних) матеріалів, згідно з тричленною періодизацією трипільля за археологічними даними. У праці під час реконструкції природних та антропогенних змін рослинного покриву вдало й коректно використано відомості про палеокліматичні умови часу існування трипільської культури на території України. Наведено таблицю, в якій узагальнено відомості з геоботанічного районування території поширення поселень трипільської культури у межах України, корельовані з пам'ятками різних етапів, відклади яких мають палеоботанічні характеристики. Розділ ілюстровано фотографіями, що дають уявлення про сучасні природні умови

місць розташування поселень трипільської культури на території України.

Другий розділ присвячено історії виникнення хліборобства та його поширенню в Україні (автор Г.О. Пашкевич). Він містить стислий, але коректний та інформативний огляд історії виникнення землеробства і його поширення на території України. Щодо виникнення землеробства, то цей феномен дійсно планетарного масштабу розглянуто лише для «класичного» ареалу — «Благодатного півмісяця» (Fertile Crescent) та прилеглих територій (Близький Схід у широкому розумінні, Туреччина, південно-східна частина Європи тощо). Аналогічні процеси виникнення сільського господарства у незалежних світових «осередках» (Південно-Східна Азія, Мезоамерика тощо) не обговорено. Не розглянуто також концептуальні гіпотези та пояснені причини революційного переходу від привласнювального до відтворювального господарства (кліматичні, соціальні, біотичні та інші фактори). З огляду на тему та завдання книги це зовсім не є недоліком, але, сподіваємося, автори ще повернуться до цього надзвичайно цікавого і важливого матеріалу в нових публікаціях.

У цьому розділі монографії Г.О. Пашкевич акцентує увагу на асортименті зернових культур, які використовували носії трипільської культури, наголошуючи, що масова поява голозерних пшениць на теренах України пов'язана з Північним Причорномор'ям і датується останніми століттями першого тисячоліття до н. е. Високий ступінь достовірності палеоботанічних реконструкцій визначає комплексний підхід до використання палеоетноботанічних та археологічних даних. Загалом цей розділ можна розглядати як ґрунтовне введення у проблему для всіх, кого цікавлять виникнення та поширення раннього землеробства.

Третій розділ містить основний археоботанічний матеріал та характеристики культурних рослин трипільсько-кукутенської спільноти, отримані як із літературних джерел, так і за результатами власних досліджень Г.О. Пашкевич. Розділ ілюстровано рисунками та фотографіями значного палеоботанічного фактичного матеріалу, що робить подальші висновки авторів монографії обґрунтованими. У таблицях, наведених наприкінці розділу, узагальнено відомості про поселення культури Трипільля—Кукутень на територіях України та Молдови, матеріали з яких було досліджено палеоетноботанічним методом. Важливо, що ці дані наведено згідно з поділом трипільля на основні етапи (А, В, С). Надзвичайно цінними та інформативними є зведені у таблиці відомості про палеоетноботанічні спектри цих трьох основних етапів для України та Молдови. Заслуговують на позитивну оцінку

наведені циклограми співвідношення культурних рослин у знахідках етапів А, В та С трипільської культури на території України і Молдови. На нашу думку, особлива цінність третього розділу полягає у тому, що його можна викорис-товувати як практичний посібник для визначення решток викопних рослин і розглядати як надзвичайно вдалий приклад всебічного викладення палеоетноботанічного матеріалу для цілей природничих та гуманітарних наук.

У четвертому розділі М.Ю. Відейко детально розглянув особливості хліборобства трипільських племен у широкому природно-соціальному контексті, критично проаналізувавши моделі оцінки можливих площ для вирощування зернових у минулому. На думку автора, нині не існує коректних історичних та етнографічних аналогів зерновому виробництву епох неоліту—енеоліту, у цьому плані перспективними є натурні експерименти (натурне моделювання), що можуть дати інформацію про давнє виробництво, зокрема про площу угідь, продуктивність праці, врожайність тощо. У розділі детально розглянуто (з використанням фотографій та рисунків фактичного археологічного матеріалу) питання обробки землі, наведено таблиці знарядь праці з поселень Подністров'я та Буго-Дніпровського межиріччя. Надзвичайно цікавим є розгляд проблеми обробки ґрунту трипільцями в контексті сучасного натурального експерименту та палеоекономічних реконструкцій. Значну увагу приділено знаряддям для збору врожаю, причому проблему збирання врожаю розглянуто в комплексі з палеоекономічними реконструкціями.

Аналіз отриманих даних дав змогу М.Ю. Відейку торкнутися такого складного питання, як питома вага хліборобства в економіці трипільських племен. Він цілком слушно зауважує, що такий показник, як просте вирахування відсоткового співвідношення категорій знарядь праці (навіть у зіставленні з відсотковим співвідношенням фауни за остеологічними матеріалами) поза контекстом знахідок, засвідчує лише про наявність хліборобської або скотарської галузі в економіці того чи іншого поселення. Такий показник не коректний під час визначення питомої ваги цих галузей економіки в минулому. Зокрема зазначено, що «таке співвідношення слід визначати на підставі аналізу можливостей використання природних ресурсів, шляхом побудови можливих моделей цього господарства, виходячи з усієї наявної інформації» (с. 111). Автор розділу розглядає особливості трипільської моделі хліборобства, моделі господарської адаптації трипільського населення, роль рільництва у трипільському суспільстві. Отже, у четвертому розділі чітко показано, що феномен трипільського землеробства слід розглядати комплексно, на тлі аналогічних процесів на прилеглих та віддалених територіях, а не як якусь унікальну рису, характерну лише для ранньоземлеробської історії України. Цінним у монографії є те, що економічну основу трипільської культури показано у розвитку.

Висновки монографії науково обґрунтовані, чітко сформульовані й повністю віддзеркалюють її зміст. Великою мірою це визначило застосування комплексу методів та виконання поставлених завдань на міждисциплінарному рівні. Трипільську культуру в Україні можна розглядати як багатогранну модель для досліджень у багатьох галузях природничих та гуманітарних наук. 2500-річний досвід господарювання носіїв цієї культури на теренах України є безцінним для нас як у позитивних, так і негативних його аспектах. І це вдало і чітко висвітлено у висновках рецензованої праці. У висновках також показано як аспекти сучасного використання пів-частих пшениць, що входили до асортименту зернових культур трипільських племен, так і перспективи їх можливого введення в культуру в недалекому майбутньому.

Важливою та інформативною складовою монографії Г.О. Пашкевич та М.Ю. Відейка є додатки: словник латинських, англійських, російських й українських назв рослин та археологічний словник.

У праці також наведено список скорочень та змістовну бібліографію. Можна впевнено констатувати, що використання авторами літературних джерел коректне й доцільне. Монографія не переобтяжена посиланнями на праці, що не мають безпосереднього відношення до теми, але всі основні джерела процитовано. Цікаво, що джерела цитовано як у виносках унизу кожної сторінки (що характерно для публікацій гуманітарного напрямку), так і наприкінці книги окремо. Проте список цитованої (або рекомендованої/використаної) літератури наприкінці праці не зайвий, оскільки дає уявлення про коло джерел, використаних авторами.

Монографію дуже добре ілюстровано, що суттєво підвищує як її наукову значущість, так і сприйняття читачем результатів досліджень. Це, безперечно, вказує на достовірність аргументації авторів та обґрунтованість їх висновків.

Монографію написано літературною українською мовою, текст легко сприймається і читається із задоволенням. Наукова цінність рецензованої праці не викликає сумнівів, а її значення виходить далеко за межі суто палеоетноботанічного дослідження.

Книга Г.О. Пашкевич та М.Ю. Відейка «Рільництво племен трипільської культури» є цінною фундаментальною працею як для фахівців у га-

лузях природничих та гуманітарних наук, так і для широкого загалу. Без сумніву, вітчизняна наука збагатилася ще однією якісною і високопрофесійною працею. Монографія завершується досить нетрадиційно. У ній наведено цікаву інформацію О.В. Ткачука та М.І. Гончаренко про основні концептуальні засади історико-археологічної частини туристичного проекту маршруту «Золотий вінок Київщини». Важливо, що запропонована концепція має таку складову, як створення Комплексу експериментальної археології у с. Уляники Черкаської обл. Це дає нам підстави

разом із авторами монографії вірити «... що мине лише кілька років, і ті види пшениці, ячменю, із яких кілька тисячоліть тому починалося хліборобство в Україні, знову вирощуватимуться на її ланах. Можливо, що навіть у тих самих місцях, де під півметровим шаром землі спочивають залишки давніх поселень, на яких мешкали люди, які перші принесли культуру вирощування цих злаків на землі між Карпатами та Дніпром».

Одержано 16.01.2007

С.Л. МОСЯКІН,
Л.Г. БЕЗУСЬКО

Великое княжество Рязанское: историко-археологические исследования и материалы / Отв. ред. А.В. Чернецов

М.: Памятники истор. мысли, 2005. — 589 с., илл.

У рецензованій збірці розглянуто середньо-вічні старожитності Рязанської землі, насамперед її столиці — Старої Рязані, інших міст князівства, а також середньовічні поселенські структури на території Рязанщини.

У статті О.В. Чернецова, що відкриває видання і є своєрідною передмовою до нього, розглянуто сучасний стан та перспективи історико-археологічного вивчення Рязанської землі. Автор зазначає, що книга входить до великої серії збірок і монографій, присвячених історико-археологічному вивченню окремих значних земель-князівств середньовічної Русі, одночасно продовжуючи низку подібних праць, що безпосередньо стосуються Рязанської землі. Дослідник констатує швидкі темпи розвитку сучасної російської археологічної науки, що засвідчують результати досліджень у зазначеному регіоні.

Як додаток до статті О.В. Чернецова до збірника включено «Археологічну карту округи Переяславля Рязанського. Сільські поселення IX—XIV ст.», підготовлену В.В. Судаковим, В.М. Буланкіним, А.А. Вячиним, що містить 179 сільських пам'яток.

Окремий блок публікацій відкриває стаття І.Ю. Стрикалова «Північне городище Старої Рязані. Стратиграфія і планування». Автор зробив спробу на основі нових матеріалів узагальнити свідчення про стратиграфію, планування і хронологію городища. Вивчення культурних нашару-

вань Північного городища з урахуванням нових даних дало змогу по-новому розглянути деякі аспекти історії Старої Рязані. Перший висновок стосується дослов'янського періоду освоєння території городища. На південно-західному мису городища розміщувався унікальний цвинтар IV—VII ст. культури рязано-окських могильників, що містив поховальні урни із рештками кремації, не відомі на інших могильниках цієї культури. Отримано також нові дані щодо часу виникнення давньоруського міста. На думку І.Ю. Стрикалова, колекція зібраних речей дає змогу вважати найімовірнішим часом заснування Рязані початок XI ст.

Статтю В.І. Зав'ялова «Археологічні дослідження посаду» присвячено результатам досліджень території між західними валами міста й р. Ока, а також ділянок за південними й північними валами. В результаті цих робіт вдалося встановити, що заселення неукріпленої частини міста відбувалося паралельно із заселенням площі городища. Матеріальна культура населення посаду мала міський характер (скляні браслети, шиферні пряслиця, свинцеві печатки та пломби, предмети імпорту). Планування посаду, очевидно, було таким самим, як і на городищі: не вуличним, а у вигляді вільно розташованих садіб. Надзвичайно важливим є виявлення ділянки з вологим культурним шаром, що зберіг артефакти з органічних матеріалів, а також фрагментів першої у Старій Рязані берестяної грамоти.

© О.В. КОЛИБЕНКО, 2007

Л.А. Беляев у статті «Борисоглібський храм: нові дослідження (1999—2004 рр.)» здійснив спробу якнайповніше ввести до наукового обігу матеріали розкопок у південній частині Старорязанського городища (розкоп № 29), у зоні храму XII ст., вірогідно ідентифікованого як храм святих мучеників Бориса і Гліба. На основі аналізу всіх наведених у статті даних автор, на наш погляд, аргументовано зробив головний висновок: храм Бориса і Гліба слід датувати першою половиною 90-х рр. XII ст.

У статті Є.В. Буланкіної «Із історії досліджень Борисоглібського собору» стисло схарактеризовано історію археологічних розкопок храму протягом 1836—1948 рр. Стаття є своєрідною передмовою до щоденника В.О. Городцова (публікація Л.А. Беляєва та Є.В. Буланкіної), точніше, фрагменту щоденника розкопок 1926 р., де оповідається про дослідження Борисоглібського храму та прилеглої до нього території.

Статтю Л.А. Беляєва та О.В. Чернецова «Нові знахідки витворів художнього ремесла» присвячено публікації двох надзвичайно цікавих археологічних знахідок із розкопок останніх років та кількох випадково виявлених пам'яток, важливих для вивчення давньоруської іконографії (2 фрагменти кам'яних іконок та 3 бронзові матриці). Автори зазначають, що концентрація знахідок ювелірних матриць на Північному городищі Старої Рязані досить надійно вказує на існування тут великої ювелірної майстерні, що обслуговувала солідних замовників.

Є.В. Буланкіній належить стаття «Скарб 2002 р.», в якій наведено публікацію речей скарбу ювелірних прикрас 2002 р., знайденого під час незаконних розкопок на території Старої Рязані, вилученого співробітниками ФСБ і переданого на зберігання до Рязанського історико-архітектурного музею-заповідника.

Стаття «Скарб 2005 р. з розкопок на Південному городищі» Є.В. Буланкіної, І.Ю. Стрикалова та О.В. Чернецова є попередньою публікацією 16-го за рахунком скарбу ювелірних прикрас, виявленого під час археологічних досліджень 2005 р. у розкопі № 37. Автори порушують низку питань: чи не означає велика кількість скарбів професійно виготовлених ювелірних прикрас, що їх виготовляли місцеві майстри, і де в такому випадку були розміщені відповідні майстерні? На думку авторів, найімовірніше, більшість майстрів, які працювали в Старій Рязані, була руськими.

А.А. Мединцева у статті «Грамотність у повсякденному житті столиці Рязанського князівства» аналізує різні категорії епіграфічних знахідок, що підтверджують високу культуру писемності мешканців столиці князівства. З цієї метою дослідниця розглядає як основні резуль-

тати попередніх досліджень, так і нововиявлені написи.

Стаття І.Ю. Стрикалова «Округа Старої Рязані у XII—XV ст.» завершує блок публікацій рецензованої збірки, присвячених Старій Рязані. Автор аналізує результати суцільного обстеження Спаської Луки — ближньої округи міста, в результаті якого було картографовано близько 80 пам'яток археології. Аналіз колекції кераміки засвідчив, з одного боку, досить пізні формування округи міста відносно часу виникнення самої Старої Рязані, а з іншого — стійкий розвиток мікрорегіону протягом XII—XV ст. Із занепадом Старої Рязані Спаська Лука поступово перетворювалася зі столичної на звичайну сільську волость, що забезпечувала себе більшою частиною сільськогосподарської продукції самостійно. Змінилася також структура розселення: зникла мережа невеликих (на кілька дворів) поселень на балках та ярах у внутрішній частині луки, залишилися великі прибережні (на р. Ока) сільські поселення з дрібними виселками поблизу.

Другий блок збірки, присвячений пам'яткам Рязанської землі, відкриває надзвичайно цікава стаття В.В. Судакова й В.М. Буланкіна «Культурний шар Переяславля Рязанського», в якій, крім свідчень літописів та інших писемних джерел, використано переважно матеріали археологічних досліджень, отримані під час розкопок і розвідкового шурфування й нагляду за земляними роботами. Характеристику нашарувань у статті наведено за основними частинами міста, що склалися на XVI—XVII ст.

Результати археологічних досліджень кінця XX — початку XXI ст. дали змогу доповнити й уточнити свідчення про ранні етапи заселення території Переяславля Рязанського та його історичну топографію. Історичний центр Переяславля Рязанського (територія Кремля і його найближчих околиць) було заселено на початку епохи неоліту.

Розглянувши початковий етап формування власне міста, автори припустили, що «черговий етап розширення укріплень Кремля (в 1095 р. (?), в будь-якому випадку, не пізніше середини XII ст.) призвів до зведення нового укріпленого рубежу в середній частині Кремлівського пагорба (...) За межами цієї імовірної лінії укріплень був розташований цвинтар («на путях из города») першої половини XII — середини XII ст., перекритий міським шаром другої половини XII ст.» (с. 257). Автори припускають також, що значну частину території Кремлівського пагорба було заселено й укріплено в домонгольський час, хоча найактивніше її забудовували у другій половині XIII—XIV ст., коли місто стало столицею Рязанського князівства. В.В. Судаков та В.М. Буланкін конс-

татують, що шарів кінця XI — початку XII ст. на території Кремля поки що не виявлено, а шари XII — першої половини XIII ст. стратиграфічно майже не виділяються (с. 250). Матеріали домонгольського часу (друга половина XII — початок XIII ст.) за межами Кремля зафіксовано на Верхньому й Нижньому Посадах, але вірогідно культурний шар XII — початку XIII ст. простежується лише в окремих місцях, знахідки домонгольського часу переважно залягають у перевідкладеному вигляді в шарах кінця XIII—XVII ст. або ж у ямах XII—XIII ст., заглиблених у материк (с. 258).

На нашу думку, наведені у статті В.В. Судакова та В.М. Буланкіна матеріали підтверджують безперспективність спроб пошуку початкового етапу існування міста Переяславля Рязанського в XI ст. без урахування реальних історичних подій кінця 40-х — початку 50-х рр. XII ст., що, очевидно, й зумовили будівництво міста. Одним із етапів досить докладно зображеного в літописах протистояння Ізяслава Мстиславича з Юрієм Володимировичем (Долгоруким) був період між серпнем 1149 р. та серпнем—вереснем 1151 р., що завершився виходом Юрія Долгорукого та його сина Андрія Боголюбського з Переяславля Руського. Ці князі залишали південь не самі, а зі значною кількістю своїх прибічників, про кого літописець записав, описуючи битву під Переяславлем Руським 23 серпня 1149 р.: **«и бы лествъ въ Переяславцеухъ рекоуче Гюрги намъ кѣзь и свои того было намъ искати и далече»** (Ипатьевская летопись ... 2001). Матеріали археологічних досліджень Переяславля Руського підтверджують скорочення загальної площі міста у середині XII ст., що можна пояснити зменшенням кількості його населення у той час (Колибенко 2002). Поява двох нових Переяславлів (Рязанського та Залеського) й цілого шару трансплантованої «переяславської» топонімії показують, куди власне поділося населення, яке мусило залишити Переяславль, щоб уникнути репресій з боку прихильників Ізяслава Мстиславича. Отже, існування чи заснування Переяславля Рязанського наприкінці XI ст. («Псалтир» 1507 р.) (Археологическая карта ... 1993) — це, очевидно, такий самий історіографічний міф, як існування Переяславля Руського на початку X ст. (договір Русі з греками 907 р.).

Статтю В.Ю. Ковалю «Планування середньовічного Ростиславля» присвячено одному з найменш вивчених питань історичної топографії середньовічних міст Русі — їх плануванню і забудові. Особливої актуальності це питання набуває під час досліджень так званих мертвих міст, як-от Ростиславля Рязанського. Матеріали досліджень цього «малого» міста дають змогу дійти висновку про переважно лінійну (чи лінійно-по-

здовжню) мережу його вулиць та стабільність садибних ділянок у часі.

У статті А.Б. Мазурова «До сторіччя початку археологічного вивчення Коломни» підбито основні підсумки археологічних досліджень на території цього міста: виявлення доміських поселенських структур різних епох; проблема виникнення й найдавнішого етапу історії міста XII—XIII ст.; Коломна у XIV—XV та XVI—XVIII ст.

В.В. Черкасов у статті «Домонгольська традиція гончарного виробництва Середнього Пооччя (на прикладі кераміки Коломни другої половини XII — першої половини XIII ст.)» проаналізував відповідний керамічний матеріал на основі всіх найважливіших ознак технології, морфології, конструювання й декору за кожним фрагментом керамічного комплексу, використавши методику, запропоновану В.Ю. Ковалем. Автор дійшов висновку, що формування нової, відмінної від попередньої (доміської), гончарної традиції Коломни домонгольського часу може бути пов'язано з привнесенням уже сформованої гончарної справи переселенцями з Рязанської землі й, можливо, південноруських територій, які брали участь у будівництві міста-фортеці.

Статтю В.П. Челяпова «Давньоруські пам'ятки на північному сході Рязанської землі» присвячено виявленню напрямку й інтенсивності слов'янської колонізації північно-східної частини Рязанського краю, уточненню північно-східних кордонів Рязанського князівства в домонгольський час. На нашу думку, автор аргументовано локалізує рештки літописного Городця Мещерського на місці городища Земляний Струг поблизу сучасного Касимова, а також визначає східну межу Рязанського князівства домонгольського часу в нижній течії р. Цна.

У статті М.А. Тропіна «Давньоруські пам'ятки XII—XIV ст. на південних територіях Рязанської землі: структура розселення» відзначено, що давньоруським населенням цього регіону було освоєно як ділянки надзаплавних терас, так і схили корінних берегів. Характерною особливістю розселення є тяжіння селищ до великих лісових масивів. Виявлено кілька моделей систем розселення, більшість із яких існувало і в домонгольський, і в золотоординський часи.

Завершальний блок статей збірки включає надзвичайно цікаві статті, що розглядають різні аспекти історії, археології, нумізматики, мистецтвознавства тощо, пов'язані з історичним минулим Рязанської землі. Це статті Г.А. Шهبаніна «Історична географія західної частини Рязанського князівства XII — початку XVI ст.», В.Ю. Ковалю «Східні зв'язки Рязанської землі за матеріалами імпортової кераміки», А.В. Пачкалова «Схід-

ні монети XIV—XV ст. в Рязанській землі», А.А. Зайцева «Повісті про Ніколу Заразського» й деякі питання історії Рязанської землі напередодні монгольського завоювання», О.В. Чернецова «Скорнищівська битва на мініатюрах Лицьового літописного зводу XVI ст.», Т.М. Панкової «Про два твори дрібної кам'яної пластики XII — початку XIII ст. (про ікони домонгольського періоду із сюжетами «Деїсус. Вознесіння Олександра Македонського», «Апостол Петро»)), В.Г. Пуцко «З історії руської кам'яної пластики XIII ст.: рязанські ікони із зображенням Деїсуса».

Підбиваючи підсумки, можна впевнено стверджувати, що публікація збірки «Велике князівство Рязанське» є новим значним кроком в історико-археологічному вивченні одного з надзвичайно цікавих і унікальних регіонів Русі. Можливо, збірка започаткує серію подібних видань, присвячених іншим князівствам та землям Русі, в яких на основі опрацювання відомих раніше джерел та результатів досліджень новітнього часу буде складено уявлення про неповторну історичну долю цих регіонів у середньовіччі.

О.В. КОЛИБЕНКО

Археологическая карта России: Рязанская область. — М.: ИА РАН, 1993. — Ч. 1. — С. 32.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М.: Языки славян. культуры, 2001. — Т. 2. — 2-е изд. — 382 с.

Колібенко О.В. Про чисельність населення Переяславля Руського (спроба реконструкції) // RUTHENICA. — 2002. — 1.

Одержано 18.01.2006

Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.)

Чернівці: Зелена Буковина, 2006. — 300 с.

Вітчизняна історична наука приділяє значну увагу проблемі формування і розвитку території давньої Русі. Від її успішного розв'язання багато в чому залежить об'єктивність реконструкції закономірностей історичного розвитку, економічних, соціальних, військово-політичних процесів, які відбувалися в далекому минулому. Цьому значно сприяє глибокий аналіз, порівняння та інтерпретація різноманітних джерел. Необхідною передумовою всебічного вивчення історії давньої Русі є поглиблене дослідження регіонів, які входили до її складу. Один із них — територія, розташована між середнім Дністром та верхнім Сіретом, яка в X ст. увійшла до складу Київської держави, а в другій половині XII — першій половині XIII ст. була південною прикордонною зоною Галицького та Галицько-Волинського князівства. Таке геополітичне розміщення регіону змушувало князівську владу проводити політику активного освоєння цих теренів. Тут споруджували фортеці, які становили значну перешкоду для ворогів, розвивалося міське та сільське життя.

Втім розташування краю на південно-західній окраїні Русі привело до того, що ця тери-

торія залишилася поза увагою літописців. Лише з XIII ст. на сторінках писемних джерел трапляються спорадичні, досить випадкові згадки про буковинські давньоруські населені пункти. Ще до недавнього часу окреслена територія належала до тих земель, середньовічна історія яких залишалася недослідженою в теоретичному плані.

В основному історію Північної Буковини розглядали з точки зору археологів (Б.О. Тимошук, І.П. Русанова, Л.П. Михайлина, Ю.В. Миська та ін.). Вони приділяли увагу характеристиці матеріалу, його інтерпретації і менше зверталися до політичних, соціальних, економічних, етнічних процесів, що відбувалися на зазначеній території. В узагальнювальних історичних працях, які б стосувалися досліджуваного періоду і хронологічного зрізу автори лише поверхово висвітлювали історичні події, пов'язані з теренами Буковини. Широкий хронологічний діапазон не давав їм змоги детально розкрити цю проблему. І, нарешті, з'явилося нове дослідження С. Пивоварова, яке мало б ґрунтовно схарактеризувати всі вищезазвані процеси в історичному контексті.

Автор монографії поставив за мету узагальнити дані різноманітних джерел і на їх основі простежити етапи розвитку давнього українсь-

кого населення краю, з'ясувати рівень його економічного, соціально-політичного та культурного розвитку. Заслугою його є введення в науковий обіг нових археологічних матеріалів, здобутих в результаті власних польових розвідок і розкопок за останні роки. На жаль, на цьому й закінчуються новації.

Вже з самого початку впадає в очі невідповідність назви монографії і тексту. Назва монографії «Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра». Проте вже у вступі С.В. Пивоваров зазначає, що територіальні межі дослідження охоплюють регіон межиріччя Черемошу, Серету, верхнього Пруту та середнього Дністра (с. 7). Це значно ширша територія, ніж зазначено на обкладинці. Не зрозумілим є залучення до території Північної Буковини р. Серет, яка протікає по Тернопілля і ніяк не стосується досліджуваної території. Очевидно автор монографії її переплутав із р. Сірет.

Не зрозумілі й хронологічні межі дослідження. В титулі вказано «XI — перша половина XIII ст.». Чому саме XI ст.? Яка історична подія в цей час могла стати вихідною точкою дослідження? Логічно було б починати з кінця X ст., а саме 992 р. від літописного походу князя Володимира на хорватів, у результаті якого вони були приєднані до молодого Київської держави. Не відповідає назві й сам зміст роботи. Охоплюють хронологічні межі дослідження лише 2—4 параграфи другого розділу. Третій і четвертий розділи присвячені розгляду економічного розвитку та духовної культури населення краю лише за період XII — першої половини XIII ст. А, що в X — XI ст. тут була пустка і місцеве населення не розвивалося?

Дивним виглядає твердження автора, який у вступі (с. 6) зазначає, що «необхідність нового дослідження викликана тим, що від часу появи ґрунтової праці Б.О. Тимошука «Давньоруська Буковина» (Київ 1982), де були систематизовані давньоруські матеріали з регіону, пройшло майже чверть століття». Річ у тім, що у названій праці подано лише соціальну типологію укріплених поселень і зовсім не порушено питання політичної, соціальної, етнічної історії та духовної культури місцевого населення. Більше цьому відповідає інша праця Б.О. Тимошука «Північна Буковина — земля слов'янська» (Ужгород, 1969).

У першому розділі «Огляд історіографії. Державна база дослідження» автор всебічно аналізує історію досліджень та історіографію проблеми. Він детально розглядає історіографію кінця XIX — початку XX ст., міжвоєнного періоду, другої половини XX ст. та періоду незалежності України. При цьому впадає у вічі те, що окремі дані автор неправомірно прагне підтяг-

нути під свою концепцію. Так, С.В. Пивоваров на с. 33 вказує, що на Чорнівському городищі після його зруйнування знаходилася церква XV ст., яка була інтерпретована І.П. Возним як житло феодала XII — XIII ст., а одне з поховань XV ст. — як могила загиблого під час штурму городища. Хотів би відправити до монографії «Чорнівська укріплена садиба XII — XIII ст.» (Чернівці, 1998). Всі матеріали, знайдені на території житла, мають суто побутовий характер (наральник, серпи, коси, замки, вістря стріл, списа, жіночі прикраси) і цілком вкладаються у хронологічні межі існування городища. Жодних культурних предметів тут не знайдено. Тим більше під порогом будинку виявлено будівничу жертву з предметів XII — першої половини XIII ст. (залізний замок, долото, наверх стріли, яке датується X — XIII ст.), кераміка «галицького типу, час побутування якої припадає на XII — першу половину XIII ст. У XV ст. під порогами церков «будівничі жертви» ніде не трапляються.

Відомо, що на городищі після його зруйнування було кладовище, але не XV ст., а другої половини XIII — середини XIV ст., тому що уже в 1412 р. згадується село «Вешня Чернавка», яке знаходилося за 4 км на північ від городища. Невже так далеко місцеві жителі хоронили односельчан. Тим більше, що у Молдавських літописах, де є перелік церков на території Буковини, в Чернівці вона не відзначена. Те саме стосується поховання XV ст. У монографії йдеться не про могилу, а про знахідку кістяка людини під завалом кліті №14, яка лежала у неприродній позі, головою на північний схід. Біля неї знайдено чересло XI — XIII ст. У районі грудної клітки виявлено два монголо-татарські зрізні. Череп розтрощений колодою перекриття, яка впала зверху. Весь кістяк покритий шаром попелу і сильно обгорів. Під правою колінною чашечкою знайдено фрагменти розтрощеного черепа підлітка, кілька хребців і фрагментовані ребра. Відсутність могильної ями, неприродна поза кістяків й матеріал, виявлений біля них, свідчать, що люди, які загинули під час оборони городища, не були виявлені і перепоховані, як це було з іншими захисниками. На основі чого С.В. Пивоваров відніс їх до поховання, і тим більше XV ст., не відомо.

У другому параграфі «Джерела дослідження», автор монографії аналізує категорії джерел, які він використав у роботі. При цьому незрозумілим видається аналіз нумізматичного матеріалу, а саме знахідки монет Петра I Мушата, Владислава II Ягелло на теренах Буковини (Маморниця, Чернівці, Чорнівка, Гореча тощо), які хронологічно ніяк не стосуються цього дослідження.

Другий розділ монографії присвячений розгляду території межиріччя верхнього Пруту та

середнього Дністра в давньоруський час. Автор при цьому додає параграф, який стосується проблеми етнічної ситуації та суспільно-політичного розвитку регіону в другій половині V — X ст. Нічого нового автор у ньому не відкриває. Це звичайне переповідання відомих фактів, детально розроблених у публікаціях Б.О. Тимощука, І.П. Русанової та Л.П. Михайлини. Крім того, жодного слова не сказано по суті параграфу. Тут розкриваються питання економічного, частково суспільного розвитку місцевого населення. Про етнічну ситуацію та політичний розвиток регіону — жодного слова.

У третьому параграфі автор, на основі картографування пам'яток XI ст., стверджує, що в той час на теренах Буковини існувало близько 20 поселень, 6 городищ та 2 могильники (с. 67). Така мала кількість поселень не могла бути. Невже після походу князя Володимира ця територія стала пустою? Б.О. Тимошук у «Давньоруській Буковині» (с. 14) вказує, що на досліджуваній території відкрито понад 30 поселень X — XI ст. Обстеження останніх років показали, що тут у досліджуваній період існувало 32 поселення.

Викликає певне застереження й твердження С. Пивоварова, що мікротопоніми, в основі яких лежить найменування столиці Галицько-Волинського князівства — м. Галич, означають функціонування сіл та укріплень, які підпорядковувалися безпосередньо князівській владі (с. 81). Таке твердження виявляється малоперспективним, оскільки топонім «Галич» трапляється досить часто на теренах всієї Давньоруської держави. Виходячи з такого трактування, можна припустити, що галицьким князям підпорядковувалися поселення з назвою Галич, які розташовувалися в Північно-Східній Русі, Білорусії, Словаччині тощо. Крім того, науковці зазначають, що топонім «Галич» можна трактувати як голе місце (безліса поляна) і ніякого відношення до столиці князівства не має. Позитивним є те, що С.В. Пивоваров на основі картографування городищ простежив шляхи освоєння давньоруським населенням території краю та спробував визначити південний кордон Галицького князівства.

Наступний параграф присвячений літописним поселенням регіону. Автор на основі аналізу писемних джерел та археологічних матеріалів зробив спробу дати характеристику складових частин, походження назви населених пунктів досліджуваної території, які потрапили на сторінки літописів. Певною мірою йому це вдалося, хоча є й певні застереження стосовно окремих положень. Так, С.В. Пивоваров стверджує, що в літописному Кучелміні на відстані 500 м один від одного одночасно існували християнський монастир і язичницьке святилище.

На його думку, дослідження «ідольського храму» поруч з монастирем засвідчують тривале існування у Подністров'ї періоду двовір'я й протистояння поганства та християнства.

З такими висновками не можна погодитися. Вважаємо, що ця споруда потребує детальнішого вивчення. У доказах С.В. Пивоварова є кілька неточностей і протиріч, які ставлять під сумнів інтерпретацію цієї будівлі. По-перше, безсумнівно, що на окраїнах Київської держави після запровадження християнства існували язичницькі святилища. Втім їх прагнули споруджувати у відлюдних, глухих місцях. Адже ліквідація святилищ у центрі змусила язичників, насамперед служителів поганської віри, або прийняти християнство, або тікати «в дебри, пустини, леса». Малоімовірно, що в місті поруч з християнським монастирем міг знаходитися язичницький культовий центр. Чи дозволили б ченці й князівська адміністрація у XII — першій половині XIII ст. поруч з християнським центром спорудити поганську культову споруду? Можна було б погодитися з її дослідником С.В. Пивоваровим, якби вона знаходилася за межами міста, в гущавині лісу чи відлюдному місці. Адже не даремно в той час звучали слова поборника християнської віри: «Не мога терпети хрьстьян двоeverно живущих... тако творят, не только невежи, но и вежи: попове и книжники».

Як стверджує сам автор розкопок, «на території споруди знайдені металеві предмети, головним чином, побутового характеру та прикраси». А далі він усіх їх чомусь відносить до категорії культових (мініатюрні ножики, керамічний посуд з клеймами у вигляді кола, пірофілітове пряслице, кістяна накладка ручки ножа з циркульним орнаментом, скляні браслети, візантійські корчаги). Але ж це набір традиційно міської культури. Тоді можна було б вважати великими язичницькими культовими місцями будь-які споруди давньоруського міста, оскільки в них обов'язково будуть представлені такі предмети «культового характеру». Очевидно, приміщення в Галиці використовували з іншою метою, що ніяк не стосувалося язичництва. Матеріал, знайдений у споруді, не має культового характеру, а є звичайним для давньоруських пам'яток. У жодному місті XII — першої половини XIII ст. не простежено одночасне існування двох протилежних за вірою культових об'єктів.

На нашу думку, не можна погодитися і з поясненням походження назви Кучелміна, запропонованим С.В. Пивоваровим. Він припускає, що цей населений пункт отримав назву від Кучелми — представника знатного роду племені чорних клобуків — коуїв. Хоча водночас С.В. Пивоваров вказує, з посиланнями на літературу і джерела, що чорні клобуки, а саме плем'я коуїв,

розміщувалися переважно на Пороссі і є згадки про їхні кочовища на Чернігівщині. Немає жодних даних щодо перебування їх на середньому Подністрів'ї. Так само не зафіксовані знатні роди з такими іменами в різноманітних писемних джерелах, відомих на сьогодні. Очевидно, слід дотримуватися гіпотези, запропонованої Ю.О. Карпенком, стосовно слов'янського походження назви міста.

Викликає певні застереження й ототожнення С.В. Пивоваровим Ленківців на Пруті (стародавніх Чернівців) з назвою Прут від однойменної річки (с. 105—106), мотивоване тим, що існують міста Сучава на р. Сучава, Серет на р. Серет. По-перше, автор притягнув під свою теорію назву міста, яке дійсно існувало, але значно пізніше і південніше, в Молдові. Воно відзначене на картах XVII—XVIII ст. По-друге, відоме своєрідне «блукання» містоутворювального осередку у просторі і часі. Таке «блукання» було досить поширеним явищем на стадії появи і становлення урбанізаційних осередків. Так, давньоруський Галич знаходився біля с. Крилос, стародавня Рязань — за 50 км від сучасної Рязані тощо. При цьому жодне місто не змінило своєї назви. Невже місцеве населення за 50 років, переселившись на правий берег Прута, забуло стару назву міста і назвало його Чернівцями?

Третій розділ розглядає економічний розвиток регіону. Автор у ньому детально аналізує землеробство, скотарство, ремесла й промисли, торгово-економічні взаємозв'язки. Цей розділ, як і попередні, носить описовий характер, без історичної інтерпретації. Автор не завжди вдало розпоряджається й археологічним матеріалом. Так, С.В. Пивоваров на с.143 стверджує, що дротяні скроневі кільця «змійки» трапляються виключно на землях Галицько-Волинського князівства і їх виробництво було налагоджено саме на цій території. Проте такі скроневі кільця знайдені на досить широкій території. Вони відомі в Ізяславі, Колодяжині, Болохівській землі, Правобережній Україні, Гродно, Новгороді. Тому відносити ці скроневі кільця до галицьких вважаємо неправомірним. Те саме можна сказати й про підвіски з гірського кришталю (с. 143).

Аналогічні кулони відомі в Ізяславі, Божеську тощо.

Четвертий розділ присвячено духовній культурі населення. Тут автор, з невідомих причин, випустив значний історичний пласт тривалістю в 200 років. Так само, як і в попередньому розділі, він починає виклад з середини XII ст. Як і раніше, С.В. Пивоваров подає детальний археологічний опис виявлених на території Північної Буковини предметів, пов'язаних з християнським культом, без усякої історичної інтерпретації.

Підсумки монографічного дослідження цілком відповідають матеріалам викладеного. Вони поверхові й історично не обґрунтовані. Складається враження, що автор поспіхом об'єднав досить потужний і різноманітний матеріал в одне ціле, не зробивши при цьому спроби провести їх історичну характеристику. За нагромадженням археологічних знахідок, на жаль, не простежується якась чітка історична концепція розвитку місцевого населення, його етнічна належність, військово-політична історія. Мета і завдання, які ставив перед собою автор на початку, залишилися лише задекларованими і не розкритими.

Монографія С.В. Пивоварова залишає враження незавершеного дослідження. Хоча вона ґрунтується на значному фактичному матеріалі, все ж не дає змоги зробити переконливі висновки з актуальних проблем історії досліджуваного регіону. Повністю відсутній аналіз соціально-економічних процесів на території регіону в означений період. Відсутня характеристика матеріальної культури та побуту місцевого населення. Не визначені роль і місце регіону у воєнно-політичних подіях Галицько-Волинської Русі (похід Івана Берладника у 1159 р., події, пов'язані з походом хана Кидана 1241р., роль регіону у боротьбі за Галицький престол тощо). Отже, можна констатувати, що «комплексне дослідження» історії населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра насправді є описом археологічних артефактів регіону без належного теоретичного обґрунтування з позицій історичної науки.

Одержано 15.02.2007

І.П. ВОЗНИЙ

ДО ЮВІЛЕЮ ІРИНИ ТИМОФІЇВНИ КРУГЛИКОВОЇ

Вітаємо з дев'яностоліттям Ірину Тимофіївну Кругликову, видатного археолога античності, людину колосального досвіду і, не зважаючи на вже досягнуті звершення, неабиякої наукової снаги. Роки польових досліджень, наукової і редакційної діяльності були сповнені прагненням досконалості та відповідальності перед своєю роботою. Дивлячись нині на опубліковані праці дослідниці за 1950—1970-і роки, складається враження, що дослідниця піддавала суворому відбору всі свої міркування та висновки, що поза кадром залишається ще чимало цікавих ідей і роздумів, без сумніву, не менш корисних для молодших колег.

Народилася Ірина Тимофіївна 20 листопада 1917 р. в Москві. 1940 р. закінчила історичний факультет Московського державного університету. Все подальше її життя було пов'язане із науковою діяльністю. Працьовитість і відданість справі допомагали І.Т. Кругликовій у ті складні й страшні часи триматись обраного життєвого напрямку. Фактично у воєнні роки вона працювала над кандидатською дисертацією, яку успішно захистила 1944 р. Сама тема роботи «Дакія в період римської окупації» визначала історичну ситуацію, яку довелось пережити науковцям у ті

роки. Далі розпочалася робота в Інституті археології РАН.

Не одне десятиліття І.Т. Кругликова присвятила археологічним дослідженням Північного Причорномор'я, а саме: територій в районі Керченської протоки, Херсонеса та Східного Криму. Значна частина розкопок, які вона очолювала, проводилися на території античної хори. Дані цих досліджень, а також дотичні до теми узагальнювальні праці Ірини Тимофіївни останнім часом стали неоціненним джерелом для науковців, які розробляють такі популярні у західній, а останнім часом і у вітчизняній науковій літературі, проблеми хори античних полісів. Нові досягнення сучасних дослідників у вивченні хори Херсонеса і Боспору багато в чому завдячують саме науковим надбанням І.Т. Кругликової. Результати її польових робіт вилилися в низку друкованих праць, а також захищену 1974 р. докторську дисертацію на тему «Сільське господарство Боспору».

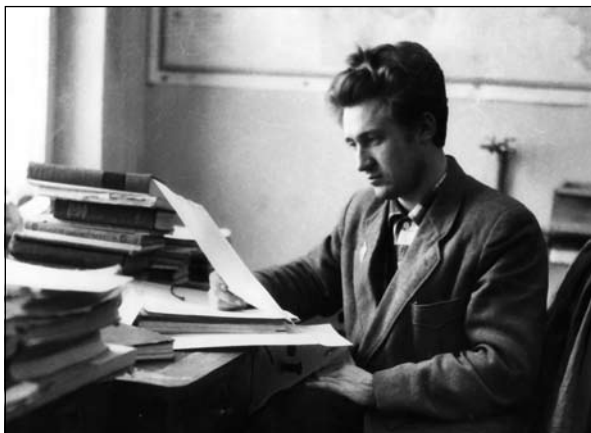
Крім того, Ірина Тимофіївна займалася науково-організаційною діяльністю. Була відповідальним секретарем збірки «Советская археология» (1953—1959), журналу «Советская археология» (1957—1958), відповідальним редактором «Кратких сообщений Института археологии АН СССР» (1968—1993), а також впродовж п'яти років (1974—1979) обіймала посаду завідувача сектором античної археології. Десятки і сотні статей, що проходили через її руки, вдосконалювались і підводились до належного наукового рівня. Ірина Тимофіївна з її вимогливістю, насамперед до себе, точністю і виваженістю у висловлюваннях, завжди була тим прикладом, до якого можна лише прагнути. Відбір матеріалів до публікації в таких поважних наукових виданнях складає величезний внесок дослідниці у формування авторитету і високого рівня антикознавства, на якому виховувалась плеяда сучасних дослідників.

І передусім, цим вимогам відповідає власний доробок І.Т. Кругликової. У ньому понад 150 наукових праць, з-поміж них десяток монографій. Значної ваги дослідниця завжди надає пошукам

висновків. Її узагальнювальні роботи, особливо в часи, коли розкопки проводилися вкрай інтенсивно і накопичувалась сила-силенна речового матеріалу, нерідко неохопленого дослідженням за браком часу, мали неабияку наукову цінність. І нині кожен археологічний проект на ділянках античної хори не обходиться без аналізу висновків і зауважень, висловлених в працях Ірини Тимофіївни Кругликової.

Не кожній людині дано прожити таке довге й насичене життя. Тож нехай усі досягнення дослідниці стануть яскравим прикладом для навчання та наслідування наступними поколіннями науковців. Колектив античного відділу Інституту археології Національної академії наук України вітає Ірину Тимофіївну з цим поважним ювілеєм і зичить їй міцного здоров'я, натхнення, впевненості та незламної сили духу.

ДО 70-РІЧЧЯ ВОЛОДИМИРА КУЗЬМИЧА МІХЕЄВА

В.К. Міхеєв народився 12 листопада 1937 р. у с. Лухівка Саранського р-ну Мордовської АРСР. У 1960 р. закінчив історичний факультет Харківського державного університету (ХДУ) (паралельно в 1959—1965 рр. був лаборантом, старшим лаборантом археологічного музею ХДУ). У 1964—1967 рр. навчався в аспірантурі при кафедрі стародавньої історії та археології. У 1965—1969 рр. Володимир Кузьмич був викладачем, а в 1969—1975 рр. — старшим викладачем кафедри історії стародавнього світу та археології. У 1975 р. затверджений на посаді доцента. З 1977 р. В.К. Міхеєв — доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології. У 1968 р. учений захистив кандидатську дисертацію «Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья в VIII—X вв.» (ХДУ, науковий керівник — професор Б.А. Шрамко). У 1986 р. захистив докторську дисертацію «Экономические и социальные отношения у населения сал-

тово-маяцкой культуры Подонья — Приазовья (середина VIII — середина X вв.)» (Київ, Інститут археології АН УРСР). У ХДУ, Слов'янській філії ХДУ (Донецька область), Харківському інституті культури викладав загальні курси: «Основи археології», «Основи етнографії», «Історія Стародавнього Риму», «Історія первісного суспільства»; спецкурси: «Методика археологічних досліджень», «Археологія східних слов'ян», «Середньовічна археологія» та ін.

В.К. Міхеєв — автор понад 100 наукових, науково-популярних та методичних праць, серед яких монографії «Справочник по археологии Украины: Харьковская область» (Київ, 1977, у співавторстві), «Подонье в составе Хазарского каганата» (Харків, 1985), «Археология железного века Восточной Европы (древние славяне)» (Белгород, 1989, у співавторстві), «Археологические памятники Белгородской области» (випуски 1—3) (Белгород, 1992; 1993; 1995, у співавторстві) та навчальний посібник «Археология залізного віку Східної Європи» (Харків, 2000, у співавторстві). Член Головної редколегії «Свода памятников истории и культуры Украины», редколегії «Вестника Харьковского университета» (серія «Історія») (до 2001 р.), «Болгарского ежегодника», щорічника «Древности», журналів «Археологія» Інституту археології НАН України та «Східний світ». Головний редактор «Харківського історіографічного збірника» (до 2001 р.), член редколегії «Харьковского биографического словаря».

У 1999 р. В.К. Міхеєва обрано академіком Всеукраїнської академії історичних наук. Член спеціалізованої ради Інституту археології НАН України і Інституту сходознавства НАН України

ім. А. Кримського. Був членом спеціалізованої ради історичного факультету ХДУ (1996—1999). У 1973—1974 рр. стажувався у Софійському уні-верситеті (Болгарія). З 1987 до 1991 р. був заступником декана з наукової роботи. У 1997—1999 рр. — проректор ХДУ з навчальної роботи. Під науковим керівництвом В.К. Міхеєва захищено 7 кандидатських та докторських дисертацій. Член правління Міжреспубліканської асоціації болгаристів. Лауреат премії ім. Героя Радянського Союзу К.М. Курячого (1968). У 1995 р. Всеукраїнською спілкою краєзнавців відзначений званням Почесний краєзнавець. Заслужений діяч науки і техніки України (1997). У складі кафедри йому присуджено Республіканську премію ім. Д. Яворницького (1997) Всеукраїнської спілки краєзнавців. В.К. Міхеєв — незмінний керівник археологічних експедицій. У 1995—2000 рр. — директор Східнорегіонального відділення Центру пам'ятокознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. З 1999 р. — стипендіат обласної стипендії ім. В.Н. Каразіна. У 1997 р. обраний до складу правління Міжнародної унії археологів-славистів. З 1999 р. спочатку паралельно, а потім постійно працює у Східноукраїнській філії Міжнародного Соломонового університету (м. Харків) професором, а згодом завідувачем кафедри історії.

У стінах нового навчального закладу В.К. Міхеєв продовжив читання лекційного курсу «Основи археології», розробив для викладання курси «Основи антропології», «Введение в историческую науку», «Специальные исторические дисциплины», «История и археология Хазарского каганата» и «Этнодемография стран Западной Европы». В.К. Міхеєв — керівник археологічної практики студентів I курсу, відповідає за підготовку й написання курсових та дипломних робіт, є постійним членом Державної екзаменаційної комісії. Читає лекції з хозарознавчої тематики слухачам літньої школи з іудаїки, очолює археологічну експедицію Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету.

Організаційний талант В.К. Міхеєва проявився під час проведення першого Міжнародного колоквиуму «Хазары» (Єрусалим, 1999 р.), коли завдяки його зусиллям було досягнуто домовленість між провідними вченими України, Москви та Санкт-Петербурга щодо створення у Харкові при Східноукраїнській філії Міжнародного Соломонового університету Міжнародного науково-дослідницького центру хозарознавства. Проект було реалізовано в листопаді 2002 р., центр очолив В.К. Міхеєв. У 2002 р. Центр хозарознавства почав видавати щорічник «Хазарский альманах» (головний редактор — В.К. Міхеєв), з 2004 р. спільно з Інститутом сходознавства НАН

В.К. Міхеєв та В.В. Колода на Сухогомільшанському городищі (вересень 2007 р.)

України ім. А. Кримського (на 2007 р. вийшло 6 томів). За ініціативою В.К. Міхеєва Центром хозарознавства у жовтні 2002 р. було проведено міжнародний історико-археологічний симпозиум «Хазарское государство и проблемы историко-культурного развития народов Евразии», присвячений 100-річчю XII Археологічного з'їзду. Учасники симпозиуму відвідали Верхньосалтівський археологічний комплекс VIII—X ст. — пам'ятку археології національного значення та відзначили її жалюгідний стан. Матеріали симпозиуму було опубліковано в першому томі «Хазарского альманаха» (2002).

На честь 110-річчя з дня народження видатного сходознавця та вченого-гуманіста професора А.П. Ковалевського (1895—1969) Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Східноукраїнська філія Міжнародного Соломонового університету, Центр хозарознавства провели у листопаді 2005 р. міжнародну наукову конференцію (голова оргкомітету — В.К. Міхеєв), у роботі якої взяли участь провідні вчені Москви, Києва, Харкова, Львова, Сімферополя. Доповіді, представлені на конференції, лягли в основу четвертого тому «Хазарского альманаха».

Своє 70-річчя професор В.К. Міхеєв зустрічає у розквіті сил та таланту, що підтверджує не лише його організаторська та навчальна діяльність, а й численні наукові статті та нещодавно надрукована монографія «Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомільшанский могильник VIII—X вв.», роботу над

якою було розпочато ще під час його роботи у Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна та закінчено разом зі своїм учнем В.С. Аксьоновим.

Невтомний працівник, наполегливий дослідник, як і його вчитель професор Борис Андрійович Шрамко, Володимир Кузьмич є взірцем видатно-

го вченого, громадського діяча та чуйної людини, здатної відгукнутися на чужу біду та порадити успіхам інших. Він багато зробив для розвитку археологічних досліджень і суттєво збагатив вітчизняну історичну науку. Попереду — нові відкриття, нові творчі звершення. Побажаємо шановному ювіляру творчого натхнення та нових наукових здобутків.

С.Й. Татаринів

АРХЕОЛОГІЯ В АРТЕМІВСЬКОМУ МУЗЕЇ У 1920—1930-х роках

Матеріали, що зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України (фонди ВУАК), містять цікаві відомості про Артемівський окружний музей ім. тов. Артема та його завідувача Іллю Артемовича Часовникова, проливають світло на питання існування у довоєнному музеї археологічних колекцій. Музей було спалено фашистськими загарбниками в грудні 1942 р.

Раніше вважалося, що такі колекції були, і професор Дніпропетровського університету І.Ф. Ковальова у кандидатській дисертації згадувала прізвище І.А. Часовникова серед співробітників Дніпрогесівської експедиції під керівництвом академіка Д.І. Яворницького у 1929—1930 рр.

За допомогою к. і. н. С.М. Ляшко та завідувачки Архіву ІА НАН України Г.О. Станіциної вдалося вирішити зазначені питання, за що автор їм дуже вдячний.

Насамперед лист І.А. Часовникова до ВУАК від 22 травня 1925 р. містить інформацію, згідно з якою «по археології, етнографії і мистецтву експонатів нет, музей открыт 6 января 1924 года и пока располагает коллекциями по природе и производству Артемовского округа».

Відсутність археологічних матеріалів турбувала І.А. Часовникова, і він звернувся до В.О. Гордцова, який працював тоді у Державному історичному музеї СРСР у Москві. 27 серпня 1927 р. Часовников писав: «Уважаемый профессор! Артемовский окружной музей приступил к изучению Артемовского округа (б. Бахмут. уезд Екатери. губ) в археологическом отношении. Очень ценно для музея имеют Ваши труды по раскопкам,

которые вы производили в нашем округе. Музей обращается к Вам с просьбой передать ему такое». Чи відповів В.О. Гордцов І.А. Часовникову — невідомо.

У 1928 р. І.А. Часовников розпочав клопотання перед Окрнаросвітою про фінансування місцевих археологічних розкопок.

У серпні 1928 р. він писав до ВУАК: «Артемівський музей одержав 750 крб., які гадає витратити на археологічні розкопки (...) тому музей звертається с проханням взяти на себе проведення розкопки в межах Артемівської округи з тим, щоб 1) розкопка була проведена на протязі вересня і 2) всі знайдені речі були передані до Артемівського музею (...) Відповідь треба одержати терміново, бо бракує часу».

2 вересня 1928 р. І.А. Часовников написав до ВУАК: «Зробив пропозицію внести 750 крб. на рахунок ВУАК відповідь не одержано (...) музей прохає телеграфувати про згоду на пропозицію (...) або що від цієї пропозиції ви відмовляється». 4 вересня Часовников повідомив ВУАК про переказ 500 крб. як гарантії розкопок — «починайте негайно роботу». Лист містив попередні умови.

Голова ВУАК академік О. Новицький звернувся до дійсного члена ВУАК і заступника голови Сергія Свиридовича Гамченка з проханням очолити розкопки в Артемівському окрузі. Якщо Гамченко відмовляється — «рекомендуйте когось із археологів». О. Новицький повідомив, що професор Харківського університету О.С. Федоровський не мав змоги працювати ані в Артемівську, ані Старобільську, де виділено кошти «бо їде за кордон і не може їх використати».

Однак початку розкопок завадило ще й те, що кудись поділися переказані 500 карбованців, про

що О. Новицький телеграфував І.А. Часовникову. У той самий час ВУАК звернувся до доцента Харківського університету Миколи Карловича Фукса та директора Вовчанського окружного музею Харківської губернії В.О. Бабенка з проханням виїхати до Артемівська.

6 жовтня 1928 р. І.А. Часовников надіслав майже панічного листа до ВУАК: «Переведено 500 крб. 24 вересня, досі не одержано повідомлення про це (...) Ваше відношення до нашої справи загрожує скасуванням роботи». Та ще й фінконтроль «тиснув»...

10 жовтня О. Новицький телеграфував до Артемівська, що «умови прийнято, гроші не одержано, дослідника призначено». 8 жовтня В.О. Бабенко з Вовчанська писав: «Якщо є у вас відомости про міста, де знаходяться пам'ятки стародавньої культури на Артемівщині, прошу мене повідомити. Маю провадити досліді пор. Донцю від м. Слов'янська на р. Торцю до Слов'яносербська в межах Артемівщини (...) мало остається часу у жовтні місяці». В.О. Бабенко просив терміново надіслати йому «Відкритого листа» та кошти, що надійшли з Артемівська. Вже 11 жовтня йому було надано Мандат ВУАКу («Відкритий лист») та повідомлено Артемівському музею про завдання «виявляти станції кам'яної доби та салтівської культури». І.А. Часовникову запропо-

новано «взяти участь у цих розкопках як практиканту Артемівського музею».

«Грім ударив» 14 жовтня, коли І.А. Часовников дізнався, що «на жаль, на превеликий жаль, за-критий кредит, дозвіл на перевод (...) за браком грошей не було виконано. На той час мене було призначено в командировку. Казчастина не зробила переказу і мене не повідомила (...) але музей не кидає цієї справи і повесні зробить вам переказ».

Вибачатися перед В.О. Бабенком довелося не лише І.А. Часовникову, Голові ВУАК, а й академіку О. Новицькому: «ВУАК просить пробачити за турботи, які завдав вам (...) не відмовтеся провести проектовані розкопи на Артемівщині навесні року 1929».

Більше в Архіві ВУАК відомостей про будь-які розкопки у 1920—1930-х рр. Артемівського музею немає.

Не зрозуміло, що робив у Д.І. Яворницького директор Артемівського музею І.А. Часовников (за даними І.Ф. Ковальнової). У документі з Архіву Дніпрогесівської експедиції, що має назву «Персональний склад експедиції — 54 чол. за увесь час» прізвище І.А. Часовникова відсутнє серед с. н. с., м. н. с., асистентів, серед тих учених і музейників, які «брали персональну участь в роботах експедиції».

Одержано 03.08.2006

Російський Історичний музей, відділ писемних джерел. Ф. 431. Од. зб. 438.

НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК — Сп. 114.

НА ІА НАНУ. Ф. Д.І. Яворницького.

С.А. Скорий, В.І. Полтавець, В.В. Кропотов, С.Ф. Павлова

ЮВІЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦІЯ «РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК ЄВРАЗІЇ: ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О.І. ТЕРЕНОЖКІНА»

У 2007 р. виповнилося 100 років від дня народження видатного археолога, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки, лауреата Державної премії УРСР, фундатора української школи археології раннього залізного віку Олексія Івановича Тереножкіна (1907—1981). Саме цій знаменній події у вітчизняній науці було присвячено Міжнародну конференцію, під-

готовлену Інститутом археології НАН України та Національним історико-культурним заповідником «Чигирин», що відбулася 16—19 травня цього року в м. Чигирин Черкаської обл.

Оргкомітетом конференції (до складу якого увійшли як представники дирекції Інституту археології та Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», так і співробітники відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України) протягом року було здійснено важливий комплекс підготовчих заходів. Крім членів оргко-

© С.А. СКОРИЙ, В.І. ПОЛТАВЕЦЬ,
В.В. КРОПОТОВ, С.Ф. ПАВЛОВА, 2007

Виступ директора Інституту археології НАН України академіка П.П. Толочка (фото Ю.В. Болтрика)

мітету, у підготовці конференції взяли участь інші співробітники ІА НАН України та Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», на базі якого й було проведено конференцію.

З нагоди конференції на високому поліграфічному рівні було видано дві книги: матеріали Між-народної наукової конференції «Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна» (обсяг 23,4 друк. арк.) та «Из жизни Алексея Тереножкина» (обсяг 5,2 друк. арк.), що поглиблює наші знання не лише про видатного вченого й цікаву людину, а й про історію археологічної науки в цілому.

У роботі форуму взяли участь 48 дослідників — представників наукових шкіл чотирьох держав: України (Київ, Одеса, Донецьк, Кам'янець-Подільський, Кіровоград, Чигирин, Чернігів), Росії (Москва, Санкт-Петербург, Новосибірськ, Ростов-на-Дону, Краснодар), Молдови (Кишинів), США (Медісон, Університет Вісконсин), а також син О.І. Тереножкіна — художник-кераміст А.О. Іл-лінський (Київ)*. Програма конференції була дуже насиченою та багатогранною. Уже в перший день (зустріч колег у Києві, 280-кілометровий переїзд до Чигирини та облаштування) учасники мали змогу відвідати музей Богдана Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та ознайомитися з його експозицією, що містить унікальні експонати доби визвольної війни середини XVII ст.

Наступного дня в конференц-залі Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», прикрашеного великим портретом О.І. Тереножкіна, відбулось урочисте відкриття конференції. Її учасники вшанували пам'ять учня Олексія Івановича Тереножкіна, відомого скіфолога, професора Є.В. Черненка, який передчасно пішов із життя минулої зими.

* На жаль, не всі вчені, які подали заявку на участь у конференції, змогли приїхати. Це стосується дослідників із України, Росії, Польщі та Німеччини.

Генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» **В.І. Пол-тавець** розповів про своє знайомство з О.І. Тереножкіним, який свого часу проводив розкопки на Чигиринщині, після чого запропонував обрати президію конференції. До її складу ввійшли директор Інституту археології НАН України, академік **П.П. Толочко**, представники різних наукових шкіл у галузі археології раннього залізного віку — д. і. н. **С.А. Скорий** (Київ, ІА НАН України), д. і. н. **А.Ю. Алексєєв** (Санкт-Петербург, Державний Ермітаж), д. і. н. **І.В. Бру-яко** (Одеса, Археологічний музей НАН України), д. і. н. **О. Левицький** (Кишинів, Інститут культурної спадщини АН Молдови), професор **А.М. Хазанов** (Університет Вісконсин у Медісоні, США), голова Чигиринської районної державної адміністрації **П.М. Литвин**.

Конференцію відкрив академік НАН України **П.П. Толочко**, який у своєму виступі наголосив на провідній ролі О.І. Тереножкіна в розвитку вітчизняної археології та звернув увагу на важливість конференції, що проводиться на його честь. «Час бере своє, — зауважив доповідач, — і з кожним роком залишається все менше учнів Олексія Івановича та людей, які знали його особисто або хоча б іноді бачили, але пам'ять про цю

Виступ д. і. н. А.Ю. Алексєєва (фото Т.В. Рябкової)

На пленарному засіданні конференції (фото Т.В. Рябкової)

видатну людину не повинна піти з ними. Обов'язок нашого покоління — поділитися своїми спогадами про Олексія Івановича з молоддю та передати їй його унікальний науковий досвід. І ця конференція надає нам таку можливість». Петро Петрович пригадав кілька яскравих життєвих ситуацій, у яких Олексій Іванович проявив себе з найкращого боку, розповів про різнобічність особистості, почуття гумору та кмітливість цієї обдарованої і самобутньої людини.

Голова Чигиринської районної державної адміністрації **П.М. Литвин** подякував організаторам та учасникам конференції за виявлену м. Чигирин честь у проведенні такого відповідального заходу. «Чигирин, — наголосив доповідач, — перша козацька столиця України, місто військової слави і центр народного єднання. Тут, як у жодному іншому місці, пам'ятають своїх героїв. Кому, як не нам — чигиринцям, усвідомлювати важливість роботи вчених-істориків, які збирають знання про легендарне минуле України і прославляють подвиги її героїв».

Перед початком наукової частини конференції генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» В.І. Полтавець вручив представникам усіх наукових центрів, що взяли участь у її роботі, та сину О.І. Тереножкіна пам'ятну медаль із зображенням О.І. Тереножкіна, виготовлену відомим скульптором-медальєром В.В. Поповим до ювілею видатного вченого.

Наукова програма конференції складалася з двох тематичних розділів: «Персоналії» (доповіді, присвячені науковій діяльності та сторінкам біографії О.І. Тереножкіна) та «Археологічні пам'ятки й актуальні питання археології раннього заліза».

У першому розділі було представлено дві доповіді.

С.А. Скорий (Київ) в об'ємній доповіді «Алексей Иванович Тереножкин — выдающийся археолог современности» висвітлив сторінки життя та наукової діяльності вченого, приділивши особливу увагу найбільш плідним середньоазійському та українському періодам діяльності вченого, пов'язаним із його найважливішими відкриттями в галузі стародавньої історії Середньої Азії та Східної Європи.

У доповіді **В.В. Отроценка** (Київ) було надано надзвичайно високу оцінку О.І. Тереножкіну як досліднику епохи бронзи в Степовій Україні, показано джерела формування зацікавленості вченого до вивчення старожитностей бронзового віку, що проявилися ще в юності, в період життя Олексія Івановича в Поволжі. На українській землі ним було досліджено принципово важливі пам'ятки епохи бронзи, що дало змогу підтвердити або переглянути низку аспектів щодо питань історії населення того часу.

Зазначені виступи викликали зацікавленість і позитивну оцінку аудиторії.

Доповіді другого розділу (понад 30) було присвячено численним актуальним питанням археології раннього залізного віку. Умовно їх можна розділити на три групи: загальні питання археології раннього залізного віку та історії передскіфського і скіфського періодів (доповіді **А.М. Хазанова** (Медісон, Університет Вісконсин), **С.В. Махортих** (Київ), **О. Левицького** (Кишинів), **С.І. Лук'яшка — І.В. Гриценко** (Ростовна-Дону), **Ю.Б. Полідовича** (Донецьк), **М.М. Дараган** (Київ)); доповіді переважно інформаційного характеру про окремі пам'ятки або їх групи — нововиявлені або вже давно відомі науці, але недостатньо вивчені (доповіді **А.Ю. Алексєєва** (Санкт-Петербург), **Н.М. Бокій** (Кіровоград), **І.В. Бруяко** (Одеса), **Я.П. Гершковича** (Київ), **А.Ф. Гуцала** (Кам'янець-Подільський), **В.В. Кро-**

Учасники конференції у с. Стецівка, біля Чигирини (фото Ю.В. Болтрика)

потова (Київ), *О. Левицького* (Кишинів), *Н.В. Полосьмак* (Новосибірськ), *К.Б. Фірсова* (Москва)); повідомлення, присвячені дослідженню тих чи інших категорій матеріальної культури передскіфського і скіфського часу (матеріали *С.Б. Вальчака* (Москва), *М.Ю. Вахтіної* (Санкт-Петербург), *Ю.А. Виноградова* — *В.П. Никанорова* (Санкт-Петербург), *В.А. Гуцала* (Кам'янець-Подільський), *А.Р. Канторовича* (Москва), *Л.С. Клочко* (Київ), *Е.А. Кравченко* (Київ), *О.Д. Могілова* (Київ), *Б.А. Расва* (Краснодар), *Т.В. Рябкової* (Санкт-Петербург), *І.В. Рукавишнікової* (Москва), *М.А. Чемякіної* (Новосибірськ), *О.Є. Черненко* (Чернігів)).

Другий розділ наукової програми розпочав відомий дослідник кочових спільнот Євразії професор *А.М. Хазанов* доповіддю «Скифское общество в сравнении с обществами других кочевников», присвяченою одному з аспектів його останньої книги «Кочевники и внешний мир» (Алмати, 2000). Доповідач піддав жорсткій критиці пануючий у літературі підхід до вивчення скіфського суспільства як типово іранського. Дослідник спростував наявність у скіфів каст, подібних кастам ахеменідського Ірану. Близькість скіфських племен до інших євразійських кочовиків унаслідок однотипності господарства і циклічності розвитку кочових спільнот дає змогу розглядати структуру скіфського суспільства на прикладі структури суспільства середньовічних кочівників. Детально аргументувавши такий підхід, А.М. Хазанов схарактеризував політичну культуру скіфів.

Доповідь одного з метрів скіфології викликала загальну зацікавленість, що засвідчили численні запитання до автора.

Слід зауважити, що жодна доповідь на конференції не залишилася без уваги. Проте найбільший інтерес становили виступи *С.В. Махортних* «Степи Северного Причерноморья в киммерийскую эпоху», *І.В. Бруяко* «Могильник эпохи среднего гальштата Каргал-III на нижнем Дунае», *А.Ю. Алексеєва* «Келермесские курганы в историческом контексте», *В.В. Кропотова* «О времени появления курганов с «коллективными погребениями» в Предгорном Крыму», а також доповідь *Н.В. Полосьмак* «Исследования кургана хуну в могильнике Нони-ула, Монголия», яка продемонструвала чудову методику вивчення велетенської за розмірами поховальної пам'ятки, на якій, незважаючи на пограбування, збереглися цікаві знахідки.

Наприкінці кожного робочого дня проводилось обговорення заслуханих доповідей. Так, *І.В. Бруяко* відзначив дуже високий рівень презентації матеріалів із курганів Монголії, продемонстрованих Н.В. Полосьмак, позитивно відгукнувся про доповідь А.М. Хазанова і висловив солідарність з М.А. Чемякіною (доповідь «Гвоздевидные подвески ирменской культуры (евразийские паралели)»), яка слідом за О.І. Тереножкіним стверджує, що сибірські знахідки мають більш раннє походження, ніж подібні північнопричорноморські вироби. Про доповідь М.М. Дараган «Погребальные конструкции начала раннего железного века Днепровской Правобережной Лесостепи», присвячену результатам досліджень із застосуванням ГІС-технологій, І.В. Бруяко висловився стриманіше: відзначивши привабливість методики і процедури дослідження, масштабність проведеної роботи,

він був здивований неочікуваною «скромністю» отриманих результатів.

С.А. Скорий дав високу оцінку виступу В.В. Отроценка про О.І. Тереножкіна та позитивний відгук на доповідь С.В. Махортих, звернувши увагу на складність проблеми синхронізації старожитностей черногорівської і новочеркаської груп. На думку дослідника, надзвичайне значення мають нові першокласні археологічні матеріали, наведені в доповідях Н.В. Полосьмак, І.В. Бруяко, В.В. Кропотова, А.Ф. Гуцала («Шутнівецькі кургани»), Б.А. Раєва («Псевдоаттические шлемы в Закубанье»), що розширюють, а часом і суттєво змінюють уявлення про стародавню історію того чи іншого регіону Євразії. Певне значення також має застосування нових підходів до вивчення вже добре відомих пам'яток (доповідь С.Б. Вальчака «Особенности уздечного комплекса из предскифского погребения кургана 256 у с. Камышеваха»). С.А. Скорий позитивно оцінив і повідомлення М.М. Дараган, вказавши на перспективність використання в археології ГС-методів.

А.М. Хазанов відзначив змістовну й цікаву доповідь молдавського колеги О. Левицького «Культурно-исторические процессы в зоне Северомолдавского плато в VII—VI вв. до н. э.» та новаторську й об'ємну роботу, здійснену М.М. Дараган.

В.В. Отроченко позитивно оцінив доповідь С.В. Махортих, проте зауважив, що білозерську культуру і передскіфські пам'ятки черногорівської та новочеркаської груп (які доповідач вважає кімерійськими) не слід змішувати. Про подібність посуду цих культур не може бути й мови, оскільки для їх виготовлення використовували абсолютно різні технологічні способи.

О.В. Симоненко позитивно відгукнувся про доповідь А.Ю. Алексєєва, відзначивши важливість критики і перегляду археологічних дат за допомогою методу ^{14}C . На його думку, особливий інтерес має курган, розкопаний В.В. Кропотом у Передгірському Криму, де виявлено «колективні поховання» IV ст. до н. е. Цей об'єкт цікавий ще й тим, що його залишило населення, яке пізніше увійшло до складу пізньоскіфської археологічної культури. О.В. Симоненко звернув увагу й на доповідь О.П. Секерської «Лошадь эпохи ранних кочевников Анатолии». Однак знахідка дерев'яного предмета з керченського кургану (доповідь Ю.А. Виноградова — В.П. Ніканорова «Деревянная основа седла из керченского кургана второй половины IV в. до н. э.») та її трактування як деталі сідла викликала у дослідника сумніви, які він аргументував.

Питання про використання радіокарбонного методу в археології (доповідь А.Ю. Алексєєва) розглянули **Ю.Б. Полідович** та **О.В. Переводчикова**. Вони відзначили, що датування пам'яток за допомогою цього методу не завжди об'єктивне і здебільшого не збігається з археологічними датами. О.В. Переводчикова підтримала Ю.В. Болтрика і О.Є. Фіалко (доповідь «Бронзовые зеркала в уборе скифских коней») в тому, що деякі металеві нагрудні підвіски збруї скіфських коней дійсно слід розглядати як дзеркала.

Н.О. Гаврилюк наголосила на важливості наведених у низці доповідей нових виразних матеріалів. Разом із тим вона критично сприйняла доповідь Е.А. Кравченко «Керамика поселения кизил-кобинской культуры Альма-Кермен», що нібито підготовлена виключно за матеріалами поселення Уч-Баш. На що доповідачка їй заперечила і зазначила, що за основу її доповіді взято матеріали Альма-Кермена, а кераміку Уч-Баша застосовано лише для аналогій.

Крім насиченої наукової програми учасникам конференції було запропоновано огляд музеїв та експозицій під відкритим небом, що входять до складу Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», та низку інших культурних заходів. Учасники мали можливість оглянути експозицію нещодавно створеного Музею археології Середнього Подніпров'я, в якому представлені культури регіону, відвідати Замкову гору в м. Чигирин, на якій розташовано пам'ятник Б. Хмельницькому та відтворено бастион П. Дорошенка, побувати в с. Суботів, на місці родового маєтку Б. Хмельницького, й оглянути відому Іллінську церкву, де колись було поховано гетьмана. Без сумніву, в учасників конференції (особливо закордонних) залишаться в пам'яті подорожі до етнографічного комплексу «Козацький хутір», розташованого неподалік с. Стецівка Чигиринського р-ну, й урочища Холодний Яр, цікавого своїми археологічними та історичними пам'ятками (Мотронинське городище, курганний могильник скіфського часу, Свято-Троїцька церква у відбудованому й нині діючому жіночому Мотронинському монастирі).

Заключним етапом роботи було ухвалення резолюції конференції та клопотання до Міністерства культури й туризму України щодо присвоєння імені О.І. Тереножкіна Музею Середнього Подніпров'я Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» за видатні заслуги цього вченого у дослідженні стародавньої історії України і з нагоди 100-річчя від дня його народження.

Одержано 30.08.2007

ВІД БАЙКАЛУ ДО БАЛАТОНУ. Втілення німецького наукового проекту

Початок липня 2007 р. у Берліні ознаменувала подвійна подія, що стала помітним явищем не лише в культурному житті Німеччини, а й у світовому скіфознавстві. Йдеться про грандіозний науковий проект «*Під знаком золотого грифа. Царські кургани скіфів*», ініційований Німецьким археологічним інститутом на чолі з професором *Германом Парцингером*, під егідою Міністерства культури Німеччини та за фінансової підтримки Німецького наукового товариства.

Першим заходом проекту стало відкриття виставки. Четвертого липня в приміщенні Берлінського парламенту відбулося урочисте зібрання організаторів, учасників археологічної виставки та високих гостей. Відкрив це представницьке засідання президент Фонду пруської культурної спадщини *Клаус-Дітер Леманн*, який наголосив, що ця виставка є великою подією не лише в культурно-історичному, а й політичному сенсі, оскільки вона блискуче ілюструє плідність міжнародної співпраці та стимулює політичні контакти держав.

З привітаннями до гостей звернулися міністр закордонних справ ФРН *Франк-Вальтер Штайнмайер*, заступник міністра культури та масової інформації Російської Федерації *Дмитро Амуці*, посол України в Німеччині *Ігор Долгов*, віце-міністр культури Республіки Казахстан *Аскар Бурібасєв*, заступник міністра культури республіки Монголія *Санйбец Тумур-Одир*.

Слова подяки керівникам музеїв та наукових установ, що взяли участь в організації та підготовці великої виставки, всім співробітникам та спонсорам висловили президент Німецького археологічного інституту Герман Парцингер та генеральний директор державних музеїв Берліна *Петер-Клаус Шустер*.

Офіційне відкриття виставки «Під знаком золотого грифа. Царські кургани скіфів» відбулося 5 липня в Мартін-Гропіус-бау — Берлінському міському музеї. На відкритті виголосили вітальні промови генеральний директор державних музеїв Берліна Петер-Клаус Шустер, президент Німецького дослідницького товариства Маттіас Клейнер, Президент республіки Тува Чолбан Кара-оол, голова Державного комітету з туризму республіки

Хакасії Валерій Сидорчук, президент Німецького археологічного інституту Герман Парцингер та директор Державного музею праісторії Берліна Вілфред Менхін. Серед поважних гостей на відкриття виставки було запрошено директора Інституту археології НАН України академіка *П.П. Толочка*, директора Музею історичних коштностей *Л.В. Строчова*, заступника директора Національного музею історії України *Л.Г. Ковтнюка*, генерального директора Державного музею мистецтв народів Сходу *О.В. Сєдова* (Москва) та ін. Оглядовій експозиції передував концерт державного фольклорного ансамблю Туви, що за задумом господарів свята мав допомогти відвідувачам поринути у світ давнього степу.

Експозицію виставки склали понад 6 тис. експонатів, знайдених на степових просторах Євразії. Артефакти надали 18 наукових закладів семи держав — Казахстану, Монголії, Німеччини, Росії, Румунії, Угорщини, України. Коштовні речі з найвідоміших поховальних комплексів представників степової еліти скіфської доби розмістили в залах навколо символічного кургану, створеного в центральному холі музею за допомогою натягнутого мережива білих шнурів. Виставка має експонуватися протягом року в музеях трьох найбільших міст Німеччини — Берліні, Мюнхені та Гамбурзі.

Подальшим заходом програми, присвяченим відкриттю виставки, стало проведення міжнародного археологічного конгресу «Кочівницькі еліти скіфської доби», що відбувся 5—7 липня в Отто-Браун-Холі Державної бібліотеки Берліна. Розпочав роботу конгресу президент Німецького археологічного інституту професор *Герман Парцингер* доповіддю про пам'ятки племінної аристократії скіфів. Робота конференції проходила на шести секціях, що відбувалися в режимі пленарних засідань. Кожна з секцій охоплювала доповіді, присвячені археологічним пам'яткам певних регіонів. За задумом організаторів, для отримання повного просторового бачення історичного процесу, що відбувався за доби раннього заліза в смузі Великого Степу, було застосовано географічний принцип презентації доповідей — зі сходу на захід.

На першій секції було заслухано доповіді, присвячені результатам всебічного вивчення

визначної пам'ятки Туви — Аржану-2: спільна доповідь узагальнювального характеру **К. Чугунова** (Санкт-Петербург), **Г. Парцингера** та **А. Наглера** (Берлін); **Б. Армбрустер** (Тулуза) розповіла про техніку ювелірних виробів із Аржану-2; **Н. Бенекє** (Берлін) присвятив доповідь результатам вивчення кінських кістяків, а **Т. Чікішева** (Новосибірськ) та **М. Шульц** (Геттінген) — результатами антропологічних досліджень.

Доповіді на другій секції репрезентували пам'ятки скіфської еліти Південного Сибіру. **О. Королькова** (Санкт-Петербург) розповіла про колекцію Петра Великого (історію її формування та інтерпретацію). Спільна доповідь **А. Готліба** (Абакан), **Г. Парцингера** та **А. Наглера** (Берлін) стосувалася так званих царських курганів тагарської культури — Салбик та Борсуча Балка. **Н. Полосьмак** (Новосибірськ) представила пам'ятки пазирикської культури на плато Укок. **Ж. Бурджоис**, **В. Гейлі**, **А. де Вульф** та **Р. Гоосенс** (Гент) проінформували про результати спільних досліджень 2003—2006 рр. алтайських курганів із залученням ГІС **В. Моллодін** (Новосибірськ) у співавторській доповіді з **Г. Парцингером** (Берлін) та **Д. Цевіндорз** (Улан-Батор) надав інформацію про розкопки могили воїна Олон-Курін-Гол.

Третю секцію було присвячено пам'яткам Казахстану. Доповіді **З. Самашева** (Алмати) «Культура давніх номадів казахських степів» та **Г.-П. Франкфурта** (Париж) «Степова культура та курган 11 в Берелі» продемонстрували результати досліджень Берельських курганів.

Доповіді четвертої секції стосувались елітних курганів Південної Росії. **Л. Яблонський** (Москва) проінформував про розкопки другого «царсь-

кого» кургану в Филипівці. З доповідями виступили **М. Очір-Горяєва** (Еліста) «Вершники Нижнього Поволжя: східні та західні традиції», **А. Алексєєв** (Санкт-Петербург) «Келермеські кургани в історичному контексті», **В. Еріх** (Москва) «Прикубання в скіфський час: особливості матеріальної культури, ритуалів та мистецтва».

На п'ятій секції, відведеній скіфським курганам Північного Причорномор'я, було заслухано доповіді **А. Іванчика** (Бордо, Москва) «Похорон скіфських царів: Геродот і археологія», **М. Дараган** (Київ) «Можливості сучасних ГІС-технологій при вивченні просторово-часової концентрації курганів скіфського часу в Нижньому Подніпров'ї», **К. Фірсова** (Москва) «Комплекс кінського спорядження з багатого кургану біля с. Покровка», **Ю. Болтрика** та **О. Фіалко** (Київ) «Курган Огуз — могила одного з останніх царів Скіфії», **Д. Журавльова** (Москва) «Золоті бляшки кургану Куль-Оба», **Я. Хохоровскі** (Краків) та **С. Скорого** (Київ) «Великий Рижанівський курган — семантика сакрального простору», **С. Поліна** та **М. Дараган** (Київ) «Звіт про дослідження скіфської українсько-американської експедиції у 2006 р.».

Доповіді шостої сесії стосувалися пам'яток Середньої Європи. Доповіді **Б. Тержан** (Любляна) «Воїнські еліти Гальштатського періоду на західному кордоні скіфського світу» та **М. Наврота** (Берлін) «Золотий скарб Фетерсфельде» викликали жваву дискусію, що висвітлили два бачення проблеми скіфської присутності в Центральній Європі. Німецькі колеги вважають присутність скіфів у цьому регіоні мінімальною, тоді як представники слов'янських країн не без підстав дотримуються протилежної думки.

Завершенням роботи конгресу стала міждисциплінарна гуманітарна дискусія «Феномен панування та смерті (Поховальний культ як легітимізація влади)». Ця дискусія була дещо незвичною для подібних симпозіумів, оскільки археологи — учасники цього зібрання, до обговорення проблеми не залучалися. Натомість, своїми поглядами обмінювалися представники різних напрямів гуманітарних наук — професор філософії *Томас Махо*, професор асіролог *Штефан Мауль*, професор середньовічної історії *Ульф Радер*, професор культурної соціології *Штефан Мюбіос*, професор етнології *Клаудіус Мюллер*. На наш погляд, залучення до обговорення безпосередніх учасників конгресу зробило б його більш живим та предметним.

Шостого липня президент Німецького археологічного інституту Герман Парцингер влаш-

тував прийом учасників конгресу в саду та садовій залі будинку Віганду інституту.

Конгрес проходив у досить напруженому режимі. Кількість і якість інформації, отриманої під час слухання доповідей, вражають. Втім надзвичайно високий науковий рівень конгресу відповідає рівню виставки. Не можна не відзначити й чітку організацію роботи конгресу завдяки чудовій роботі німецьких колег. До речі, до початку роботи було надруковано не лише програму, а й збірку тез доповідей «Еліта вершників Євразійського Степу» (*Der Skythenkongress Reiternomadische Eliten der eurasischen Steppe. — Berlin, 2007. — 54 s.*).

Ще одним вагомим результатом цього великого проекту стала публікація солідного тому під назвою «*Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgraber der Skythen*» (München; Berlin; London; New York 2007, 340 s.). Зважаючи на надзвичайно велику кількість експонатів, організатори відмовилися від видання традиційного каталогу виставки на користь збірки статей, що висвітлює найбільш яскраві та вагомні поховальні пам'ятки аристократії доби раннього заліза на теренах від Байкалу до Балатону, де кочували носії смуги культур – від тагарської до Векерцуг.

Так званого вільного часу було обмаль. Його можна було використати на свій розсуд: відвідати дві бібліотеки (класичну та євразійську) Німецького археологічного інституту та оглянути колекції класичних старожитностей у збірках «Острова музеїв».

Одержано 25.10.2007

ВІТАЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ДАНИЛЕНКО

16 жовтня 2007 р. після тривалої хвороби на 71-му році життя спочив Віталій Миколайович Даниленко — український археолог, кандидат історичних наук, дослідник пам'яток історії та археології Криму. Кожен, хто знав Віталія Миколайовича, збереже про нього власні спогади, адже така багатогранна, ерудована й енергійна людина стала для всіх нас прикладом у тій чи іншій справі.

За всі роки діяльності В.М. Даниленко відчував і реалізовував найактуальнішу роботу. Це насамперед стосувалося наукових досліджень. Він присвятив себе вивченню херсонеських стел після вражаючих відкриттів у башті Зинона. Учений досліджував печерні монастирі в Криму, коли на початку 1990-х рр. з'явилася можливість відповідного підходу — шанобливого ставлення до вивчення християнських пам'яток. Нарешті, наприкінці століття, коли від дослідників чекають підсумків, висновків і узагальнень, він узявся до історіографічних досліджень.

Віталій Миколайович Даниленко очолював історичний факультет Сімферопольського державного університету (нині Таврійський націо-

нальний університет ім. В.І. Вернадського) саме в час перетворень, коли цей навчальний заклад лишень здобув свій статус, коли разуче відчувався брак кваліфікованих кадрів.

Кожен, хто був бодай трохи знайомий із В.М. Даниленком, знає, як він відчував потенціал кожної своєї справи і використовував його до кінця. Такою була, зокрема, робота молодого дослідника з елліністичними стелами, підсумки якої досі є надійним підґрунтям у вивченні багатьох аспектів життя населення античного Херсонеса. Неопублікований текст дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук «Стели елліністичного Херсонеса як історичне джерело», незважаючи на 40 років, що минули з часу її написання, є містким джерелом інформації для тих, хто вивчає просопографію, архітектуру й мистецтво елліністичного періоду.

Опублікованих наукових праць науковець залишив по собі небагато, але кожна з них була вагомим і актуальним. За напрямками його наукових інтересів можна простежити нагальні питання археологічних досліджень у Криму. В останні роки до історіографічних тем додалася й болюча тема охорони пам'яток.

Такою ж плідною була робота В.М. Даниленка у галузі освіти. Підручники, посібники, науково-популярні книги, десятиліття викладацької діяльності — усе це можна вважати інвестуванням у майбутнє. Його учні на цей час — провідні співробітники наукових закладів і музеїв Криму. Протягом багатьох років Віталій Миколайович читав лекції для студентів університету, екскурсиводів та музейних працівників.

Підготовані наукові кадри, закохані у свою справу послідовники — ось той спадок, який залишає дослідник для науки. Учні, які продовжуватимуть справу науковця, нестимуть досвід, яким він щедро ділився, стануть шаною, гідною ученого такого рівня.

Світла пам'ять Віталію Миколайовичу Даниленку.

НАШІ АВТОРИ

БЕЗУСЬКО Людмила Герасимівна — кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник відділу систематики і флористики судинних рослин Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України.

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

ВОЗНИЙ Іван Петрович — кандидат історичних наук, доцент, заступник декана філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету.

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

ГРЕЧКО Денис Сергійович — аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

КАЗАКЕВИЧ Геннадій Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КОЗАК Олександра Денисівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна — здобувач, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КРОПОТОВ Віктор Валерійович — молодший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

ЛЕСКОВ Олександр Михайлович — доктор історичних наук, професор Пенсільванського університету (Філадельфія, США).

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

МОСЯКІН Сергій Леонідович — доктор біологічних наук, професор, завідувач відділу систематики і флористики судинних рослин Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України.

ПАВЛОВА Віра Вікторівна — старший науковий співробітник Музею історії міста Києва.

ПАВЛОВА Світлана Федорівна — учений секретар Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — старший науковий співробітник охоронної археологічної служби України «Слобідська археологічна служба» при Інституті археології НАН України.

ПОЛТАВЕЦЬ Василь Іванович — генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

РЕЙДА Роман Миколайович — аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», магістерська програма «Археологія. Давня історія»

САНЖАРОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, професор Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, завідувач відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

ТАТАРИНОВ Сергій Йосипович — історик, археолог, дослідник міднорудних копалень доби бронзи, директор народного музею в м. Часів Яр Донецької обл.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ШУЛЬЦ Міхаель — др.мед., др.ф.л., др.мед.хабілітований, професор, завідувач прозектурою Центру анатомії та ембріології Університету Георга-Августа у м.Гьоттинген, Німеччина.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИК	— Археологические исследования в Крыму. Симферополь
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический съезд
БИ	— Боспорские исследования
ВДИ	— Вестник древней истории
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН	— Всеукраїнська академія наук
ЗООИД	— Записки Императорского Одесского общества истории и древностей
ИА АН УССР	— Институт археологии Академии наук УССР
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	— Материалы и исследования по археологии
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НА НМІУ	— Науковий архів Національного музею історії України
НМІУ	— Національний музей історії України
ОАК	— Отчет Археологический комиссии
ПАВ	— Петербургский археологический вестник
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник
ПСА	— Проблемы скифской археологии
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников (Москва)
УВАН	— Украинська Вільна академія наук (Нью-Йорк, США)
Хсб	— Херсонесский сборник
АА	— Archäologischer Anzeiger

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2007 р.

	№	С.
СКОРИЙ С.А. Олексій Іванович Тереножкін — видатний археолог ХХ ст. (до 100-річчя від дня народження).....	4	3—10
 <i>До 100-річчя від дня народження Л.М. Славіна</i>		
БУЙСЬКИХ С.Б. Доля одного рукопису	1	4—6
ГУРБА Я.С. Професор Л.М. Славін у польській археології	1	51—52
КОРПУСОВА В.М. Лазар Мойсейович Славін — директор Інституту археології Академії наук України.....	1	31—39
ЛЕСКОВ О.М., КРАВЧЕНКО Е.А. Гряда А могильника кизил-кобинської культури Уркуста I у Південно-Західному Криму	4	11—21
ЛЯШКО С.М. Епістолярна спадщина Л.М. Славіна як джерело для вивчення історії археології та історико-біографічних досліджень.....	1	53—56
РУСЯЄВА А.С. Основні аспекти історії Ольвії у працях Л.М. Славіна.....	1	11—21
САМОЙЛЕНКО Л.Г. Педагогічна діяльність професора Л.М. Славіна.....	1	40—50
СЛАВИН Л.М. Экономическая жизнь Ольвии в догетскую эпоху.....	1	6—11
СТАНЦИНА Г.О. Особистість Л.М. Славіна за матеріалами наукового архіву ІА НАН України	1	21—30
 <i>До 180-річчя початку археологічних розкопок на території Херсонеського городища</i>		
БОЛГОВ М.М. Нова доба у вивченні візантійського Херсону (Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры.....	3	24—30
БУЙСЬКИХ А.В., ЗУБАР В.М. З приводу теменосу античного поселення на західному березі Козачої бухти в околицях Херсонеса.....	3	14—23
СТРЖЕЛЕЦКИЙ С.Ф. Изучение стратиграфии херсонесского городища.....	3	10—13
ТАРАСЕНКО І.Г. До 80-річчя відкриття Другої конференції археологів СРСР.....	3	7—9
ШЕВЧЕНКО Т.М., ТАРАСЕНКО І.Г. Пам'яті К.К. Косцюшка-Валюжинича — видатного дослідника Херсонеса	3	4—7
 <i>Статті</i>		
БОЛТРИК Ю.В., ФІАЛКО О.Є. Веретена з дископодібними насадками зі скіфських пам'яток 42—47	3	
БУЙСЬКИХ А.В. До вивчення планувальної структури житлового будинку в VII кварталі Херсонеса	4	38—46
БУЙСЬКИХ С.Б. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми)	1	66—77
ДЯЧЕНКО О.В. Про один із аспектів типолого-статистичного аналізу трипільської пластики	3	31—36
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., СТЕПАНЧУК В.М., ВЕТРОВ Д.О., ТОВКАЙЛО М.Т., ОЗЕРОВ П.І. Гравет Центральної України та його історичні долі	2	3—9
ЗІНЬКО В.М. Рання хора Тірітаського поліса	3	37—42
КОЗАК О.Д., ШУЛЬЦ М. Палеопатологія та діагностика цинги (на антропологічних матеріалах із давньоруського Києва)	4	60—69

КОЛОДА В.В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи	2	9—15
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д. До питання про об'ємнопланувальні типи безордерних житлових будинків Ольвії елліністичного часу	1	57—66
МАГОМЕДОВ Б.В. Ольвія і варвари в пізньоантичний період	4	47—54
ПЕЛЯШЕНКО К.Ю., ГРЕЧКО Д.С. Ліпний посуд населення сіверськодокецького Лісостепу скіфської доби	4	22—37
РЕЙДА Р.М. До питання про морський похід варварських народів Північного Причорномор'я 269 р. н. е.	4	54—60
РУДИЧ Т.О. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I тис. — початку II тис. н. е.	3	47—57
РУСЯЄВА А.С. Полісні монети Ольвії з написом ΕΜΙΝΑΚΟ: основні аспекти інтерпретації	2	16—25

Публікації археологічних матеріалів

ЖУРАВЛЕВ Д.В., ЛОМТАДЗЕ Г.А. Керамические комплексы эллинистического времени из некрополя Ольвии	1	78—91
ІБРАГІМОВА А.М. Кирк-Єр — Бахчисарай. Постановка проблеми атрибуції ранньотатарських пам'яток за результатами польових досліджень 2000—2005 рр.	2	36—47
КРАПІВІНА В.В. Сіроглиняна кераміка Ольвії VI—V ст. до н. е.	1	98—106
ЛЕЙПУНСЬКА Н.О. Артеміда Ольвійська	1	91—97
ОРЛИК О.П. Поселення ранньоскіфського часу Любомирка-1 у верхів'ї р. Тясмин	2	31—36
ПУКЛІНА О.О., ТРЕЙСТЕР М.Ю. Сережки перших століть нової ери з колекції С.М. Платонова у збірці Національного музею історії України	3	73—85
САМОЛЮК В.О. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині	3	58—72
СТРЕЛЬНИК М.О., ХОМЧИК М.А. Глиняні диски-листи для випічки (II тис. до н. е. — I тис. н. е.)	2	26—31

Київські старожитності

ПАВЛОВА В.В. Сторінки життя та наукова діяльність В.Є. Козловської	4	70—83
--	---	-------

До історії стародавнього виробництва

ГОПКАЛО О.В. Про деякі результати та перспективи дослідження черняхівського костюма	2	48—57
ГОРНИКОВА М.О., НЕДОПАКО Д.П. Залізні вироби з давньокиївської околиці (з розкопок по вул. Старонаводницькій, 2)	2	67—71
ГОРНИКОВА М.О., НЕДОПАКО Д.П. Залізні вироби з давньоруського Вітачева	3	86—92
МИХАЙЛИНА Л.П., ПАШКЕВИЧ Г.О., ПИВОВАРОВ С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра	2	57—66

Нові відкриття та знахідки

КАМЕКО В.Ф., БІНКЕВИЧ В.В. Про знахідку та розшифрування давнього календаря з мису Підкова	2	76—82
КРАСИЛЬНИКОВ К.І., АПАРЄЄВ С.М., ПРОБИЙГОЛОВА О.С. Нові дослідження Тельманівського могильника біля м. Луганськ	3	93—100
ОНИЩУК Я.І. Золота підвіска пізньоримського часу з с. Дудин Львівської області	2	72—76

Дискусії

ГЕРШКОВИЧ Я.П., САНЖАРОВ С.М. Мергелева гряда — нова археологічна сенсація?.....	4	84—86
ДЯЧЕНКО О.В. Проблема історичних інтерпретацій трипільської культури	2	83—91
ЗАЙЦЕВ Ю.П. Шоломи типу Монтефортіно і галатський некрополь в Богазкеї: один казус у вітчизняній сарматології	3	101—108

На допомогу вчителю

КАЗАКЕВИЧ Г.М. Кельти за межами «кельтського світу»: моделі етнокультурної взаємодії на периферії латенської культури	4	87—96
Рецензії		
ВОЗНИЙ І.П. Рец.: Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.)	4	103—106
ВОЗНИЙ І.П. Рец.: Томенчук Б.П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація	3	111—113
ЗАМОРЯХІН А.В., КОЛОБОВ А.В. Рец.: Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры	2	102—104
ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Б.А. Рец.: Возний І.П. Поселення X—XIV ст. у межиріччі верхнього Серету та середнього Дністра. Ч. 1. Укріплені поселення та давньоруські міста	2	104—107
КОЛИБЕНКО О.В. Рец.: Великое княжество Рязанское: историко-археологические исследования и материалы	4	100—103
МОСЯКІН С.Л., БЕЗУСЬКО Л.Г. Рец.: Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури	4	97—100
ОСТРОВЕРХОВ А.С. Рец.: Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху (Мифы. Святые места. Культы олимпийских богов и героев)	2	92—102
РУСЯЄВА А.С. Рец.: Heinz Heinen. Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe	1	107—109
СИМОНЕНКО О.В. Рец.: М.А. Оџир-Gorjaeva. Pferdegeschirr aus Chošeutovo. Skythischer Tierständer Unteren Wolga	3	109—110
Хроніка		
БАРАН В.Д. Богуслав Хроповський: Спогади і роздуми. До 80-річчя	3	114—115
БОЛТРИК Ю.В., ФІАЛКО О.Є. Від Байкалу до Балатону. Втілення німецького наукового проекту Віталій Миколайович Даниленко	4	116—118
Галина Олександрівна Пашкевич (до 70-річчя від дня народження)	4	119
До дня народження Лариси Іванівни Виноградської	1	111—112
До дня народження Гліба Юрійовича Івакіна	2	122—123
До 60-річчя Гліба Юрійовича Івакіна	2	120—122
До 70-річчя Анни Станіславівни Русяєвої	1	110—111
До 70-річчя Володимира Кузьмича Міхєєва	4	108—110
До 70-річчя Володимира Никифоровича Станка	2	118—119
До 85-річчя Євгена Володимировича Максимова	2	114—115
До ювілею Ірини Тимофіївни Кругликової	4	107—108
До ювілею Світлани Іванівни Круц	2	116—118
Євген Васильович Черненко (05.10.1934 — 03.01.2007)	1	117—118
ЗІНЬКО В.М. Міжнародна конференція «VII Боспорські читання»	1	112—115
КУКОВАЛЬСЬКА Н.М. Третя Судацька міжнародна наукова конференція	2	113—114
ЛИТВИНЕНКО Р.О. Бабинська культура у фокусі археологічних студій С.Н. Братченка (до 70-річчя вченого)	3	116—117
ОХОТНИКОВ С.Б. Спільна українсько-польська науково-просвітницька акція у Кракові	2	108—110
Світлої пам'яті Валентини Олексіївни Петрашенко	1	115—117
СКОРИЙ С.А., ПОЛТАВЕЦЬ В.І., КРОПОТОВ В.В., ПАВЛОВА С.Ф. Ювілейна конференція «Ранній залізний вік Євразії: До 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна»	4	111—115
СУПРУНЕНКО О.Б., СКОРИЙ С.А., ПРИЙМАК В.В. До 100-річчя вивчення Більського городища	2	110—113
ТАТАРИНОВ С.Й. Археологія в Артемівському музеї у 1920—1930-х роках	4	110—111
Книжковий огляд	1	123—125